

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ГОДЖАЛ СВІТЛАНА СЕРГІЇВНА

УДК 94(477) : 930.2 : 929

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

МАРКА АНТОНОВИЧА

07.00.01 – Історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ С.С. Годжал

Науковий керівник - Атаманенко Алла Євгенівна, доктор історичних наук, професор.

Острог – 2020

АНОТАЦІЯ

Годжал С.С. Громадсько-політична та наукова діяльність Марка Антоновича. - Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України» (032 – Історія та археологія). Національний університет «Острозька академія». Острог, 2020.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше проаналізовано роль М. Антоновича в громадсько-політичному житті українських емігрантів у ХХ ст. та в розвитку української історичної науки діаспори.

Зокрема:

- комплексно досліджено та відтворено біографію М. Антоновича;
- з'ясовано основні чинники, які сприяли формуванню М. Антоновича як громадсько-політичного діяча та науковця, організатора історичної науки в діаспорі;
- висвітлено його роль у створенні та функціонуванні Студентського товариства національного солідаризму «Зарево», Українського історичного товариства, Української вільної академії наук у США;
- висвітлено ідеологічні та політичні погляди М. Антоновича, показано його участь у діяльності ОУН, зокрема у роботі Похідних груп організації, її Культурній референтурі;
- вивчено наукову та публіцистичну спадщину М. Антоновича;
- доповнено та уточнено бібліографію праць М. Антоновича;
- на основі аналізу наукової спадщини вченого визначено, що його як історика цікавили такі напрями наукових досліджень, як громадівський рух, єгиптологія, літературознавство, слов'янознавство та, загалом українознавство;

- проаналізовано рецензійні статті вченого та встановлено, що він був знайомий з обігом наукової літератури з гуманітаристики не лише в діаспорі, а й у радянській Україні – написані ним рецензії, рецензійні огляди окреслюють коло його наукових інтересів; у його працях присутні персональні дослідження та такі, що відображають тогочасний стан української історичної науки.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню постаті М. Антоновича як науковця та громадсько-політичного діяча.

Прагнення людства до вивчення своєї історії, зокрема через персоніфікацію історичного процесу, залишається актуальним і для сьогодення. Після проголошення Україною незалежності постало завдання не лише вивчити досвід української історичної науки, що розвивалася паралельно з радянською, а й окреслити роль окремих учених, які творили цю науку. Одним із представників історичної науки є історик, єгиптолог, дослідник громадівського та студентського рухів, літературознавець та організатор науки в діаспорі Марко Дмитрович Антонович.

Завдяки історіографічному аналізу можемо зробити висновок, що на сьогодні відсутнє комплексне дослідження життя, наукової та громадсько-політичної діяльності М. Антоновича. Значна кількість публікацій та монографічних праць в загальному присвячені діяльності товариств і об'єднань, членом яких він був, однак не акцентовано увагу на внесок вченого в їх роботу. Водночас зацікавлення постаттю науковця та його творчістю знайшло своє відображення переважно вже після смерті дослідника. Дослідження часто основані на спогадах, публікації переважно містять лише загальну інформацію, залишаючи решту питань для детальнішого вивчення. Крім того, за життя М. Антоновича не було складено його бібліографії. Вивчення наукової та науково-публіцистичної спадщини дозволило визначити внесок М. Антоновича в розвиток української історичної науки та українознавства загалом.

Джерельна база дослідження доволі репрезентативна. На основі широкого кола джерел, які зберігаються в архівах України та США, вдалося реконструювати життєвий шлях історика, виокремити основні чинники, що вплинули на становлення його як вченого, суспільно-політичного діяча, а також на формування його світогляду.

Дисертація передбачає вивчення життєвого шляху, аналізу громадської діяльності та наукової спадщини, внеску в організацію науки в діаспорі. З'ясовано, що формування М. Антоновича як громадсько-політичного діяча і вченого відбулося під впливом родини та її оточення, відомих громадсько-політичних діячів і вчених ХХ ст. Кристалізації його громадської позиції сприяло знайомство з О. Ольжичем (О. Кандибою) та участь у роботі студентських і молодіжних організацій (Пласт, «Зарево»).

У роботі простежено становлення М. Антоновича як вченого. Зацікавлення наукою виникло в молодого історика ще у студентські роки. Спочатку він займався єгиптологією, вивчав її в Карловому університеті в Празі, а пізніше – в Мюнхенському університеті. Проте через певні обставини переходить до вивчення протоісторії України та української історії ХІХ ст. Докторські студії він закінчує в Українському вільному університеті. Однак за участь у роботі Похідних груп ОУН на схід України був заарештований.

Після звільнення, проживаючи в Німеччині, стає засновником, одним із ідеологів і першим провідником Студентського товариства національного солідаризму «Зарево». Простежено його внесок у видання друкованих органів товариства та роботу «Зарева» загалом.

Окреслено низку чинників, які вплинули на переїзд родини Антоновичів до Канади. Тут М. Антонович активно працює науково, є членом УІТ, НТШ, УВАН у Канаді, УВАН у США. Так, тривалий період він був заступником наукового редактора та мовним редактором журналу «Український історик», активним членом УІТ. Фактично він брав участь у

всіх напрямках діяльності товариства: виданні журналу та інших видавничих проєктах (виданні «Історичного Атласу України»), був членом комісії, котра займалася збиранням та публікацією спадщини О. Ольжича, членом комісії конкурсів, які проводило УІТ, учасником і співорганізатором наукових конференцій, вечорів, лекцій тощо.

На основі епістолярної спадщини, архівних і бібліографічних джерел окреслено основні вектори діяльності М. Антоновича на посаді Президента УВАН у США. За його ініціативою та за активної участі було розпочато реорганізацію бібліотеки й архіву-музею, встановлено співпрацю із багатьма організаціями як в Україні, так і за кордоном, підготовлено до друку та видано низку книг.

Наукову спадщину М. Антоновича поділено тематично на праці, що присвячені вивченню історії України, зокрема, історії українського студентства, суспільно-політичного життя ХІХ ст., української літератури, персональним дослідженням, шевченкознавству та грушевськознавству. В його творчості представлені єгиптологічні студії (переважно переклади), рецензії та огляди, публіцистика.

М. Антонович серед актуальних питань вивчення історії України багато уваги приділяв вивченню історії суспільно-політичного життя України ХІХ ст. Так, серед його наукового доробку знаходимо чимало праць, присвячених зародженню та функціонуванню громадівського руху. На основі джерел (переважно епістолярних) він охарактеризував склад громад, соціальний стан їх активних членів у різних містах, проаналізував та опублікував епістолярну спадщину громадівців. Учений вважав, що без вивчення літературної спадщини активних суспільно-політичних діячів того часу неможливо досліджувати історію ХІХ ст., адже це взаємопов'язані речі.

Поглиблено погляд, що М. Антонович був першим фаховим єгиптологом-українцем у діаспорі. Він здійснив чимало перекладів з єгипетської літератури, планував опублікувати низку літературних творів з

історії Стародавнього Єгипту. Як перший українець-науковець у цій галузі, дослідник спочатку мусив розробити українськомовний понятійний апарат, що визначило й відмінність його перекладів від російських та європейських текстів. Попри невелику кількість публікацій М. Антоновича на єгиптологічну тематику, на думку вчених, переклади зроблені на високому фаховому рівні.

З'ясовано, що серед історіографічних напрацювань М. Антоновича переважають рецензії та рецензійні огляди, персональні дослідження і висвітлення історії установ, у яких працював учений. Одним з основних зауважень у рецензіях, що стосувалися праць, опублікованих у радянській Україні, є обмеження їх авторів цензурою. Детальний аналіз рецензій та рецензійних оглядів дає можливість зробити висновок, що історик був знайомий із провідними дослідженнями світової та української, зокрема й радянської, історичної науки. Глибокі знання предмету та досконале володіння кількома іноземними мовами сприяло можливості конструктивного діалогу вченого на сторінках видань з істориками різних країн. Серед публікацій, які стосуються діяльності українських наукових установ у світі чинне місце займають його дослідження про УВАН та УІТ. Це зумовлено тим, що він був активним діячем, а у випадку УВАН у США – керівником установи. У студентські роки М. Антонович очолював студентське товариство національного солідаризму «Зарево», якому також присвятив низку робіт.

Окреслено внесок М. Антоновича у розвиток персональних досліджень, а також грушевськознавства та шевченкознавства. Він зумів віднайти та опублікувати низку епістолярних джерел, які стосувалися раніше невідомих сторінок життя та творчості М. Грушевського. Як літературознавець, здійснив детальний аналіз частини творів Т. Шевченка. Крім того, на основі епістолярної спадщини він виявив причинно-наслідкові зв'язки подій та явищ, які сприяли появі поезій та описав міжособистісні

взаємозв'язки і взаємовпливи між суспільно-політичними діячами та Т. Шевченком і М. Грушевським відповідно.

Результати досліджень можна використати при написанні узагальнювальних праць з історії української еміграції та діаспори в Чехословаччині, Німеччині, Канаді та США, підготовці спеціальних курсів і програм з історіографії, історії, архівознавства, культурології, літературознавства, складанні бібліографічних покажчиків. Крім того, матеріали можна використовувати при написанні праць про організації та установи, активним членом яких був М. Антонович.

Ключові слова: Марко Антонович, студентські організації, Організація «Зарево», Українське історичне товариство, Українська вільна академія наук, українознавство, історія України, персоналістика.

Список публікацій здобувача

Статті у виданнях, унесених до наукометричних баз даних, закордонних і фахових виданнях:

1. Годжал С. Становлення Марка Антоновича як громадсько-політичного діяча та вченого. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2018. Вип. 27: На пошану Володимира Трофимовича. С. 62-67.

2. Годжал С. Слов'янознавство у творчості Марка Антоновича. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ, 2019. Вип. 142 (3). С. 42-45.

3. Годжал С. Праця Марка Антоновича в Українській вільній академії наук (США). *Науковий журнал «Universum Historiae et Archeologiae»*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 184-193.

4. Годжал С. Діяльність М. Антоновича в Студентському товаристві національного солідаризму «Зарево». *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 29. С. 40-49.

*Публікації, що додатково відображають
результати дослідження:*

1. Годжал С. Наукові праці Марка Антоновича на сторінках «Українського історика». *Українська діаспора: проблеми дослідження: тези доповідей VIII Міжнародної наукової конференції, 27–28 вересня 2016 р., м. Острог*. С. 175-177.

2. Годжал С. М. Грушевський у дослідженнях М. Антоновича. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог)*. Міністерство освіти і науки України; Національний університет «Острозька академія»; Українське історичне товариство. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 78-83.

3. Годжал С. Наукова спадщина Марка Антоновича. *«Перспективи розвитку сучасної науки» (м. Київ, 29-30 вересня 2017 р.)*. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 88-92.

4. Годжал С. Співпраця Марка Антоновича та Любомира Винара в Українському Історичному Товаристві. *«Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції» (м. Херсон, 22-23 вересня 2017 р.)*. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 6-9.

ANNOTATION

Hodzhal S. S. Socio-Political and Scholarly Activity of Marko Antonovych. – Dissertation on the rights of a manuscript.

The dissertation aimed at obtaining an academic degree of the Ph.D. (Candidate) in Historical Sciences on a specialty 07.00.01 History of Ukraine (032 – History and Archeology). The National University of Ostroh Academy. Ostroh, 2020.

The scholarly novelty of the research is that Marko Antonovych's role in developing Ukrainian historical science in the diaspora and Ukrainian emigrants' socio-political life in the 20th century is analyzed for the first time.

In particular:

- Marko Antonovych's biography is comprehensively researched and reproduced;
- the main factors that contributed to the formation of Marko Antonovych as a public and political figure, a scholar, and an organizer of historical science in the diaspora are clarified;
- his role in the creation and functioning of the Ukrainian Student Association of National Solidarity "Zarevo," the Ukrainian Historical Society, the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US;
- the ideological and political views of Marko Antonovych are highlighted; his participation in the activities of the OUN is shown, in particular in the work of "derivative groups," the Cultural Referent of the organization;
- the scholarly and journalistic heritage of Marko Antonovych is studied;
- the bibliography of Marko Antonovych's works is supplemented and clarified;
- based on the analysis of the scholarly heritage of Marko Antonovych, it is determined that as a historian, he was interested in such areas of research as the social movement, Egyptology, Ukrainian studies, and literary studies;
- review articles of the scholar are analyzed, and it is established that he was familiar with the circulation of scholarly literature on humanities not only in the

diaspora but also in Soviet Ukraine; written by him reviews outline the scope of his scholarly interests; in his works, there are personal studies and those that reflect the current state of Ukrainian historical science.

The dissertation is devoted to a complex study of Marko Antonovych as a scholar and public and political figure.

Humankind's desire to study its history, mainly through the personification of the historical process, remains relevant today. After the proclamation of Ukraine's independence, the task arose not only to study the experience of Ukrainian historical science, which developed parallelly to the Soviet one, but also to outline the role of individual scholars who created this science. One of the historical science representatives is Marko Dmytrovych Antonovych, a historian, Egyptologist, researcher of social and student movements, literary critic, and organizer of science in the diaspora.

Due to historiographical analysis, we can conclude that today there is no comprehensive study of the life, scholarly and socio-political activities of Marko Antonovych. Firstly, a significant number of publications and monographs are mainly devoted to the activities of societies and associations of which he was a member, but no emphasis is placed on the scholar's contribution to their work. Secondly, the interest in the scholar's figure and his work were reflected mainly after the researcher's death. The study is often based on memoirs, and publications mostly contain only general information, leaving the rest of the questions for more detailed research. Thirdly, during the life of Marko Antonovych, his bibliography was not compiled. The study of scholarly and scholarly-journalistic heritage allowed us to determine the contribution of Marko Antonovych to the development of Ukrainian historical science and Ukrainian studies in general.

The source base of the research is quite representative. Based on a wide range of sources stored in the archives of Ukraine and the United States, it has been possible to reconstruct the historian's life to identify the main factors that influenced his worldview and him as a scholar and a socio-political figure.

The dissertation involves studying Antonovych's life, analyzing his scholarly heritage, and determining the contribution to the organization of science in the diaspora. It has been found out that the formation of Marko Antonovych as a public and political figure and scholar took place under the influence of his family and his entourage, famous public, political figures, and scholars of the 20th century. Acquaintance with O. Olzhych (O. Kandyba) and participation in the work of student and youth organizations (Plast, "Zarevo") crystallized his public position.

The research traces the formation of Marko Antonovych as a scholar. The young historian became interested in science during his student years. He first studied Egyptology at Charles University in Prague, and later at the University of Munich. However, due to certain circumstances, he turned to the study of Ukraine's protohistory and the Ukrainian history of the 19th century. He completed his doctoral studies at the Ukrainian Free University. However, then he was arrested for participating in the work of OUN marching groups in eastern Ukraine.

After his release, while living in Germany, he became the founder, one of the ideologues, and the first leader of the Ukrainian Student Association of National Solidarity "Zarevo." His contribution to the publication of the organization's periodicals and the work of "Zarevo" is generally traced.

Several factors that influenced the Antonovych family's move to Canada are outlined. In Canada, Marko Antonovych actively worked as a scholar; he became a member of Ukrainian Historical Association, NTSh, Ukrainian Academy of Arts and Sciences in Canada, and Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA. For example, he was the deputy scientific editor and language editor of the Ukrainian Historian magazine and an active UHA member for a long time. He participated in all areas of the society: he published a magazine and worked with other publishing projects (*Historical Atlas of Ukraine*); he was a member of the commission that collected and published the legacy of O. Olzhych, a member of the contests commission held by UHA, a participant and a co-organizer of scholarly conferences, evenings, lectures, etc.

Based on the epistolary heritage, archival and bibliographic sources, the main vectors of Marko Antonovych's activity as the President of UVAN in the USA are outlined. On his initiative and with his active participation, the library and archive museum's reorganization was started, cooperation with many organizations in Ukraine and abroad was established, and several books were prepared for publication and published.

Marko Antonovych's scholarly heritage is divided thematically into works devoted to studying Ukraine's history, particularly the history of Ukrainian students, socio-political life of the 19th century Ukrainian literature, personal research, Shevchenko studies, and Hrushevskyi studies. His work is presented by Egyptological studies (mostly translations), reviews, and journalism.

Among the topical issues of studying Ukraine's history, Marko Antonovych paid much attention to studying the history of Ukraine's socio-political life in the 19th century. Thus, many works are devoted to the social movement's origin and functioning among his scholarly achievements. Based on sources (mostly epistolary), he described communities' structure and their active members' social status in different cities, analyzed and published citizens' epistolary heritage. The scholar believed that without studying the literary heritage of active socio-political figures of that time, it was impossible to research the 19th century's history because these were interconnected things.

The author of the dissertation has found out that Marko Antonovych was the first professional Ukrainian Egyptologist in the diaspora. He made a number of translations from Egyptian literature and planned to publish many literary works on the history of ancient Egypt. As the first Ukrainian scholar in this field, the researcher had to develop a Ukrainian-language conceptual apparatus, which determined the difference between his translations and Russian and European texts. Despite the small number of publications by Marko Antonovych on Egyptological topics, it should be noted that the translations were done at a high professional level.

It has been discovered that among the historiographical works of Marko Antonovych, there prevail reviews, personal research, and coverage of the history of the institutions where the scholar worked. One of the main remarks in the reviews of works published in Soviet Ukraine is their authors' restriction by censorship. A detailed analysis of reviews allows us to conclude that the historian was familiar with the leading studies of world and Ukrainian, including Soviet, historical science. In-depth knowledge of the subject and perfect command of several foreign languages contributed to the scholar's constructive dialogue in publications with historians from different countries. Among the publications concerning Ukrainian scientific institutions' global activities, his research on Ukrainian Academy of Arts and Sciences and Ukrainian Historical Association occupies a vital place. It is due to the fact that he was an active figure and the head of UVAN in the United States. During his student years, Marko Antonovych headed the Ukrainian Student Association of National Solidarity "Zarevo," to which he also dedicated many works.

Marko Antonovych's contribution to the development of personal research, as well as Hrushevskyi and Shevchenko studies, is outlined. He was able to find and publish a number of epistolary sources that concerned previously unknown pages of the life and work of M. Hrushevskyi. As a literary critic, he made a detailed analysis of some of T. Shevchenko's works and determined the historical background of the poet's poems. In addition, on the basis of epistolary heritage, Marko Antonovych identified the causal links of events and phenomena that contributed to the emergence of poetry and described to some extent the interpersonal relationships and interactions between socio-political figures and T. Shevchenko and M. Hrushevskyi, respectively.

The research results can be used in writing comprehensive works on the history of Ukrainian emigration and diaspora in Czechoslovakia, Germany, Canada, and the USA, in preparing special courses and programs in historiography, history, archival studies, cultural and literary studies, and bibliographic indexes.

Furthermore, the materials can be used when writing works about institutions and organizations, of which Marko Antonovych was an active member.

Keywords: Marko Antonovych, student organizations, organization “Zarevo”, Ukrainian Historical Association, Ukrainian Academy of Arts and Sciences, Ukrainian studies, history of Ukraine, personality studies.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	16
СЛОВНИК РІДКОВЖИВАНИХ СЛІВ ТА СКОРОЧЕНЬ	17
ВСТУП	18
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	24
1.1. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	24
1.2. Стан наукової розробки та джерельна база.....	31
РОЗДІЛ II. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. АНТОНОВИЧА	46
2.1. Формування світогляду та поглядів: середовище, дитинство та юність	46
2.2. Діяльність в ОУН.....	54
2.3. Німецький період життя. «Зарево» та наука.....	62
2.4. Канадський період життя вченого.....	78
РОЗДІЛ III. ВНЕСОК М. АНТОНОВИЧА В РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ	92
3.1. Науково-організаційна діяльність ученого	92
3.1.1. Роль М. Антоновича в Українській вільній академії наук	92
3.1.2. М. Антонович та Українське історичне товариство.....	101
3.2. Історичні дослідження в науковому доробку вченого	114
3.2.1. Історія України в науковій спадщині М. Антоновича.....	114
3.2.2. Єгиптологічні дослідження.....	133
3.3. Історіографія у творчості М. Антоновича	142
3.3.1. Розвиток української історичної науки у працях дослідника.....	142
3.3.2. Персональні дослідження.....	146
3.3.3. Рецензії та огляди в науковому доробку вченого.....	157
ВИСНОВКИ	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	182
ДОДАТКИ	217

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- МВБУ – Музей визвольної боротьби України в Празі
- НТШ – Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка
- МАУ – Міжнародна асоціація українців
- ОУН – Організація українських націоналістів
- ОДВУ - Організації державного відродження України
- СКВУ – Світовий конгрес вільних українців
- УВАН – Українська Вільна Академія Наук
- УВУ – Український вільний університет
- УІТ – Українське історичне товариство
- УНО – Українське національне об'єднання в Німеччині
- ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
- ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України
- ЦДАЗУ – Центральний державний архів зарубіжної україніки
- УІ – Український історик (журнал)
- УСТ – Українське Студентське Товариство
- УНІГУ – Український науковий інститут Гарвардського університету

СЛОВНИК РІДКОВЖИВАНИХ СЛІВ ТА СКОРОЧЕНЬ¹

Блямаж – компрометація, сором, конфуз.

Ґратісові – даровані, безкоштовні.

Екзекутива – президія, виконавчий орган.

Залеглість – борг.

Звичайний професор – ординарний професор, посада в університеті, найвищий професорський ступінь в американських університетах.

ЗДА – З'єднані Держави Америки, тогочасний український переклад назви США.

ЗСА – З'єднані Стейти Америки, тогочасний український переклад назви США.

К.К. – Контрольна комісія.

Каденція – період дії обраної на певну посаду особи або уряду.

Клітина – осередок «Зарева».

Кольпортаж – продаж, розповсюдження.

Н.К. – Номінаційна Комісія – комісія, створена для підготовки, проведення та відбору кандидатів на певну посаду (*на посаду Президента УВАН у США в нашому випадку*).

¹ Під час підготовки було використано: Матеріали до історії Українського Історичного Товариства / ред. А. Атаманенко. Нью-Йорк ; Острог : Українське історичне товариство, Національний університет «Острозька академія», Інститут досліджень української діаспори, 2006. С. 367–368.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасна українська наука прагне до поглибленого вивчення історії України в різнобічних аспектах. Одним із виявів цього процесу є персоналізація історії, виокремлення осіб й окреслення їхнього внеску в здобуття українською державою незалежності та розвитку історичної науки. Оскільки залишається малодослідженою низка питань діяльності українських громадсько-політичних і наукових установ та організацій за кордоном, а також роль окремих осіб у них, це потребує всебічного вивчення. Вагомий внесок у дослідження та об'єктивне висвітлення історії України зробили українські закордонні історики. Особливе місце серед них посідає Марко Дмитрович Антонович (1916-2005) – представник родини, яка дала Україні та світові цілу плеяду вчених, суспільно-політичних діячів, митців.

М. Антонович – організатор громадсько-політичного та наукового життя української діаспори, український історик, дослідник історії України, біографістики, літературознавець та публіцист, один із визначних представників закордонного українства. У сучасній українській історіографії М. Антоновичу присвячено низку статей і спогадів, що розкривають лише окремі аспекти його наукової діяльності. Водночас дотепер відсутня цілісна розвідка про життя, громадсько-політичну та наукову роботу М. Антоновича. Його наукова спадщина, включно з роботами, що видавались за його редакцією, становить важливу частину української громадської та наукової думки, вартої вивчення і популяризації. Водночас дослідження діяльності М. Антоновича дозволяє розширити уявлення про епоху, в якій він жив і працював, про соціокультурне середовище функціонування української еміграції та діаспори, зіставити західні та українські впливи на сучасні вченому суспільні процеси. Усе це визначає актуальність дисертації.

Об'єктом дослідження є громадсько-політичне та наукове життя української діаспори впродовж 1920-х рр. – початку ХХІ ст., а **предметом** –

громадська, політична та наукова діяльність Марка Дмитровича Антоновича (1916-2005).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане в межах науково-дослідної роботи, що проводить кафедра історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» «Актуальні проблеми української історії та історіографії модерної доби» (державний реєстраційний номер – 0113U007061). Дисертація відповідає також напрямам науково-дослідної діяльності НДЦ «Інститут досліджень української діаспори імені професора Любомира Винара» Національного університету «Острозька академія».

Особистим внеском дисертантки в дослідження теми є визначення ролі та місця М. Антоновича в громадському й науковому житті української діаспори впродовж 1920-х рр. – початку ХХІ ст. і його внеску в розвиток української історичної науки, єгиптології, популяризації українознавства за кордоном. Дисертація є самостійною науковою працею. Висновки та результати роботи, що винесені на захист, здобувачка отримала одноосібно. Роботи в співавторстві відсутні.

Метою роботи є проаналізувати основні складові громадської, політичної та наукової діяльності М. Антоновича. Для реалізації мети поставлені такі **завдання**:

- проаналізувати стан наукової розробки проблеми та визначити репрезентативність джерельної бази;
- відтворити біографію М. Антоновича та з'ясувати, які чинники вплинули на формування його як науковця та громадсько-політичного діяча;
- окреслити роботу в Організації українських націоналістів, зокрема як члена Похідних груп на Схід;
- розкрити роль М. Антоновича в діяльності Студентського товариства національного соціалізму «Зарево» та охарактеризувати його роботу як редактора часопису «Розбудова держави»;

- вивчити працю М. Антоновича як публіциста та популяризатора українознавства за кордоном;
- реконструювати науково-організаційну діяльність ученого в Українській вільній академії наук (УВАН) та Українському історичному товаристві (УІТ);
- визначити внесок науковця в дослідження низки проблем історії України, єгиптології, історії культури та літературознавства, слов'язнавства, українознавства в цілому;
- проаналізувати науковий доробок з історії історичної науки.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1916–2005 рр., тобто час, на який припадає життя, науково-організаційна та науково-дослідна діяльність ученого, а **територіальні межі** визначені місцем народження, навчання, проживання та діяльності М. Антоновича.

Методологічну основу роботи становлять принципи історизму та об'єктивності. Принцип історизму дозволяє вивчити середовище, культурні й політичні умови, у яких жив М. Антонович, виявити внутрішні й зовнішні складники, що впливали на формування його характеру й особистості загалом. Принцип об'єктивності дозволяє мінімізувати формування суб'єктивного ставлення до вченого, а також вивчити предмет всебічно в усій його суперечності та складності. Вищевказані принципи було реалізовано шляхом застосування загальнонаукових та спеціально-історичних методів: порівняльно-історичного, історико-хронологічного, класифікації тощо. У роботі ми використовували досвід і теоретичний доробок вітчизняної та закордонної історіографії. Розгляд та аналіз методологічних і методичних засад дослідження викладено в окремому підрозділі першого розділу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в постановці та розробці актуальної й недостатньо вивченої в сучасній історичній науці теми. Проведене авторкою дослідження дає підстави сформулювати положення та висновки, що містять наукову новизну й винесені на захист.

Уперше:

- на основі компаративного аналізу напрацювань вітчизняних та зарубіжних фахівців визначено стан розробки теми, окреслено основні напрями її вивчення; виявлено і введено до наукового обігу неопубліковані джерела українських та американських архівів; здійснено комплексний аналіз джерельної бази дослідження;
- комплексно досліджено життя й діяльність М. Антоновича і з'ясовано невідомі та уточнено деякі факти життєпису вченого;
- простежено чинники, що впливали на становлення М. Антоновича як суспільно-громадського діяча та науковця, зокрема такі, як родинне оточення, вплив «празького інтелектуального середовища» та ідеології мельниківства;
- проаналізовано такі основні напрями його наукових зацікавлень як дослідження актуальних питань з історії України, персональних розвідок та рецензійної спадщини;
- охарактеризовано діяльність ученого як організатора історичної науки в діаспорі, зокрема одного із засновників «Зарева» та активного члена УІТ й УВАН, що мало позитивний вплив на роботу організацій;
- сформоване цілісне уявлення про особистість М. Антоновича й окреслено його роль у житті української діаспори та розвитку української історичної науки за кордоном.

Удосконалено та доповнено:

- знання про громадсько-політичне та науково-організаційне життя української громади в США та Канаді;
- доповнено бібліографію праць ученого (наукові та науково-публіцистичні праці), що є найбільш повною на сьогодні.

Подальшого розвитку набули:

- дослідження про громадсько-політичне та культурне життя української діаспори у США та Канаді;

- положення щодо важливості наукового доробку вченого з історії громадсько-політичного життя українців у другій половині XIX ст.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її матеріали можна використовувати під час написання узагальнювальних праць з історії України, української діаспори, підготовки спеціальних курсів з історіографії, історії, архівознавства, культурології, літературознавства, а також при складанні бібліографічних покажчиків та для написання навчальних посібників. До того ж, вони можуть стати істотним доповненням у процесі підготовки наукових робіт про установи та організації, активним членом яких був учений.

Апробація результатів дослідження здійснена під час їхнього обговорення на засіданні кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія». Основні положення дисертації знайшли віддзеркалення в доповідях і повідомленнях на конференціях і конгресах: XXI наукова викладацько-студентська конференція «Дні науки» (Національний університет «Острозька академія», м. Острог, 19 квітня 2016 р.); Міжнародна наукова конференція з нагоди 150-ліття видатного громадського, політичного діяча та вченого Михайла Сергійовича Грушевського (м. Острог, 17 вересня 2016 р.); VII Міжнародна наукова конференція «Українська діаспора: проблеми дослідження» (м. Острог, 27–28 вересня 2016 р.); XXII наукова викладацько-студентська конференція «Дні науки» (Національний університет «Острозька академія», Острог, 27 березня 2017 р.); Академія пам'яті видатного українського вченого та організатора науки професора Любомира Романа Винара (м. Острог, 17 травня 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Історичні, соціологічні та політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (м. Херсон, 22–23 вересня 2017 р.); Симпозіум із канадознавства (м. Острог, 27–28 вересня 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Перспективи розвитку сучасної науки» (м. Київ, 29–

30 вересня 2017 р.); XXIII наукова викладацько-студентська конференція «Дні науки» (Національний університет «Острозька академія», м. Острог, 27–29 березня 2018 р.); Міжнародна наукова конференція «Сто років академічної славістики в Україні: здобутки і перспективи» (м. Київ, 24 травня 2018 р.); XIX наукова викладацько-студентська конференція «Дні науки» (Національний університет «Острозька академія», м. Острог, 13 травня 2019 р.); Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція «Волинь у роки Другої світової війни та післявоєнний період» (до 80-річчя початку війни) (Національний університет «Острозька академія», м. Острог, 17 вересня 2019 р.); XX наукова викладацько-студентська конференція «Дні науки» (Національний університет «Острозька академія», м. Острог, 12 травня 2020 р.).

Публікації. За матеріалами дисертації опубліковано вісім наукових робіт, із них чотири – у фахових виданнях.

Структура дисертації. Робота підпорядкована виконанню поставлених у ній дослідницьких завдань і складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (363 позиції), додатків. Загальний обсяг дисертації становить 252 сторінки, із них 181 – основного тексту.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1. Теоретико-методологічні основи дослідження

Як вважав відомий історик і філософ В. Дільтей, що для того, щоб чіткіше зрозуміти історичний процес, необхідно точкою опори використовувати інформацію про життя окремого індивіда, адже у ньому, «...як в мініатюрі, кристалізуються такі фундаментальні складові історичного процесу, як пошуки та встановлення цілей, боротьба за їх реалізацію, взаємовпливи різних людей та чинників»².

Визначальною рисою закордонної історіографії щодо біографічних досліджень є їх міждисциплінарність. Так, А. Громик у своїй публікації порівняла погляди закордонних учених, таких як Д. Берто, П. Бурдьє, Ш. Бюлер, Ж. Женет, Г. Піно, на проблему вивчення біографії. Як висновок, задля повного та всеохопного вивчення особистості необхідно керуватись такими категоріями, як біографічний наратив (історія життя) та біографічний дискурс (оповідання про історію життя)³. Крім того, при вивченні особистості не варто ігнорувати методи інших наук (психології, соціології).

Біографістика та біоісторіографія в останні десятиліття викликали зацікавлення як у сучасних зарубіжних, так і в українських дослідників. Становлення біографістики як окремої історичної дисципліни в Україні пов'язують із діяльністю президента українського біографічного товариства та першого директора Інституту біографічних досліджень НБУВ проф. В. С. Чишка⁴. Його монографія «Біографічна традиція і наукова біографія в історії і сучасності України» (1996) фактично стала основоположною працею

² Менжулін В. Біографістика між філософією життя та герменевтикою: досвід В. Дильтея. *Збірник наукових праць з філософії і філології*. 2008. Вип. 12 : Німецька традиція в філософії та культурі. С. 212, 214.

³ Громик А. Життєпис як міждисциплінарний об'єкт дослідження гуманітарних наук. *Мова і культура*. 2014. Вип. 17. С. 5–10.

⁴ Ващенко В. Концепція «інтелектуальної біографії» та проблема конструювання «наукових біографій» в українській історіографії. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. Київ, 2009. Вип. 4. С. 475–486.

щодо вивчення біографістики. Як зазначив В. Онопрієнко в рецензії на монографію В. Чишка, останній поділяв біографічне дослідження на три стадії: 1) емпіричну – ґрунтується на евристичних та джерелознавчих методиках; 2) реконструкцію життя та діяльності, психічного складу особистості, яка базується на методах історичної та психологічної реконструкції; 3) репрезентацію особи, що вивчається в усій сукупності зовнішніх і внутрішніх зв'язків⁵.

Спираючись на доповідь наукової співробітниці Інституту біографічних досліджень НБУВ Н. І. Любовець під час Чишковських читань, В. Ващенко виокремлює такі чотири основні принципи проведення біографічних досліджень:

- компетентність – обов'язковість того, щоб автор наукової біографії вченого був фахово підготовлений у галузі тієї науки, до яких належать основні праці останнього;

- інтердисциплінарність – визнання комплексності біографістики, що вимагає взаємодії психологів, філософів, істориків, соціологів, репрезентантів природничих наук та гуманітаріїв;

- наукознавчий контекст методології – усвідомлення, що «наукова біографія» досліджує людину науки методами самої науки;

- соціоісторичний контекст – визнання, що біографія вченого має містити такі необхідні компоненти, як характеристику основних етапів його життя, історичний контекст, включаючи вузьке коло інтелектуальних мереж, в які вписувався науковець. І лише якщо врахувати всі ці принципові засади, то можна написати таку наукову біографію, яка буде корисною як з погляду біографістики, так і взагалі історії науки⁶.

Акумуляції з вирішення деяких проблем біографістики українськими науковцями було присвячено випуск «Ейдосу» (2014 р.). У передмові до

⁵ Онопрієнко В. Рец. на книгу: В. Чишко. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. Київ, 1996. 240 с. *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 141–142.

⁶ Ващенко В. Концепція... С. 477.

видання І. Колесник розглянула теоретичні аспекти біографістики, відзначаючи появу цілого спектру рефлексій щодо цього жанру, його різновидів і типологій, наголошуючи на існуванні поряд із вже звичними напрямками, як-от історична біографія, персональна історія, біографістика, біографіка, нових: «екзистенціальний біографізм», «нова біографічна історія», «інтелектуальна біографія», «біографія речей»⁷. Історикиня розглядає основні моделі «нової біографічної історії» – «біоісторіографія», «інтелектуальна біографія», «життя як наратив». Водночас вона вказує, що оскільки біоісторіографія має неабиякий жанровий спектр, то біографію вченого-історика можна висвітлювати з різних поглядів. Серед них: 1) під кутом зору соціокультурного життя (культурно-громадського, економічного, політичного); 2) крізь історію інституцій, наукових установ, окремої галузі знання (краєзнавства, архівної справи тощо); 3) з погляду схоларної тематики, тобто наукових шкіл; 4) з перспективи певної ідеології, суспільно-політичних позицій; 5) різних аспектів діяльності вченого (педагог, організатор науки, публіцист, громадський діяч, історик-літератор); 6) у контексті вивчення окремих проблем (історії епох, воєнної, революційної, регіональної тематики); 7) у вигляді двочленної схеми творчої біографії історика («життєвий шлях» та «наукова діяльність»)⁸. Окрім того, І. Колесник розглядає дві інші концепції дослідження життєписів, кожна з яких допомагає розкрити завдяки своїм методам всі сторони життя та наукової діяльності окремої особистості на фоні соціокультурного середовища.

На думку Т. Нагайка, «персоніфікований (приватний) рівень інформації дає змогу чітко сфокусуватися не лише на вивченні окремої постаті як такої, а й, скажімо, оцінити рівень і характер міжособистісних, професійних взаємин певної соціальної верстви, осмислити ступінь персонального впливу

⁷ Колесник І. Передмова. ««Нова біографічна історія» як метод». *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. Київ, 2015. Вип. 8. С. 7.

⁸ Там само. С. 7.

особи на розвиток конкретної сфери чи галузі життя. Скажімо, лише один із сегментів біографічних досліджень — наукова біографія — дає змогу вивчити як власне персональний спадок учених-дослідників, так і оцінити повноту їхнього внеску порівняно з іншими колегами»⁹. На нашу думку, такий підхід до вивчення особистості виправдовує себе, адже дозволяє не тільки персоніфікувати історичну науку та історію загалом, а й визначити внесок особи у розвиток суспільства зокрема.

Специфіка біографічного методу визначається тим чи тим джерелом інформації, до якого може належати: власне особа, яка вивчається; люди, які з нею знайомі; продукти її діяльності; історичні та літературні джерела; матеріали, які тим чи іншим способом зафіксували події в особистому житті; листування; домашня та робоча обстановка; особисті речі (одяг, книги, прикраси і т. ін.). Інтерв'ю є тим джерелом інформації про об'єкт дослідження, яке виникає від самого носія цієї самої інформації – особи, яку вивчають, респондента¹⁰. Хоча певною мірою ця категорія є доволі суб'єктивною, адже події можуть бути не підтвержені фактично, а різне ставлення до об'єкта інтерв'ю накладає суб'єктивний відтінок на осмислення результатів дослідження. Крім того, інформація подана в інтерв'ю часто уривчаста, іноді хаотична та не завжди послідовна. Основні види інтерв'ю як методу біографічного дослідження розглядають В. Савчук та О. Чаплиць¹¹. Так, важливу інформацію щодо участі М. Антоновича у Похідних групах ОУН на Схід України в період Другої світової війни ми дізнаємося з його опублікованого інтерв'ю з І. Винницькою. Своєю чергою, вищевказане джерело є не лише інтерв'ю, а й ще своєрідним спомином, мемуарним джерелом. Використання такої інформації позитивно впливає на

⁹ Нагайко Т. Біографічні дослідження як складова вивчення українського громадського руху другої половини ХІХ століття. *Українська біографістика* : зб. наук. праць / НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ін-т біографічних досліджень. Київ, 2015. Вип. 12. С. 98.

¹⁰ Путилова Е. «Еволюція» біографічного метода: особливості проведення on-line інтерв'ю. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-biograficheskogo-metoda-osobennosti-provedeniya-online-intervyu/viewer>. (дата обращения: 03.03.2020).

¹¹ Савчук В., Чаплиць О. Метод інтерв'ю в історико-біографічному дослідженні. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. Київ, 2015. Вип. 8. С. 301–311.

дослідження. Ми підтримуємо думку Т. Ківшар про те, що розглядаючи мемуари як «дзеркало душі», що дає змогу у «плоті і крові» уявити образи багатьох осіб, глибше зрозуміти їх думки, почуття, настрої, мрії, моральні орієнтири, спонукальні мотиви їхньої поведінки, роль людського чинника в історії і соціальній свідомості, ми маємо можливість певною мірою «олюднити» історію»¹².

У персональних студіях важливе місце посідає відтворення наукової біографії історика, що є самостійною методологічною проблемою. В українській історіографії існують два підходи, позитивні та негативні сторони яких проаналізовано у спеціальній розвідці А. Санцевича¹³. Варто погодитись із думкою В. Яремчука, що необхідною умовою для цього є наявність значного комплексу джерел, насамперед особистого походження – епістоляріїв, щоденників, автобіографій тощо¹⁴. Використання комплексу біографічних та біоісторіографічних джерел дає можливість підтвердити чи спростувати різну інформацію про особистість та її оточення.

Безсумнівним є твердження А. Атаманенко щодо значення для біоісторіографічного дослідження творів історика – як друкованих, так і рукописних. Вона зазначає, що лише поєднання таких джерел «дозволяє зробити всебічний аналіз концептуальних, конкретно-історичних та суспільно-політичних поглядів їх автора»¹⁵. Враховуючи, що важливою частиною наукової спадщини М. Антоновича є власне рецензії, бібліографічні та рецензійні нотатки, критично-бібліографічні огляди, рецензійні розвідки з подвійною видовою належністю (рецензії-есеї),

¹² Ківшар Т. Спомин як біографічне джерело. *Українська біографістика* : зб. наук. праць. НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т біографічних досліджень / за ред. В. Попика та ін. Київ, 2015. Вип. 12. 496 с. Рец. на книгу: Незвичайні долі звичайних жінок: усна історія двадцятого століття / гол. упорядн. І. Вінницька (бібліотека «України модерної», Серія «Спогади, щоденники, інтерв'ю»). Ч. 1. Львів : В-цтво Львівської політехніки. 2013. С. 439.

¹³ Санцевич А. В. Методика исторического исследования. АН УССР, Ин-т истории ; отв. ред. Ф. П. Шевченко. 2-е изд., перераб., дополн. Київ : Наукова думка, 1990. 190 с.

¹⁴ Яремчук В. Проблеми біографії історії як частини біографічних досліджень. *Наукові записки*. Острог, 1997. Т. 1. С. 36–37.

¹⁵ Атаманенко А. Методологічні засади біоісторіографічних досліджень. *Наукові записки Університету «Острозька академія»*. Острог, 1998. Т. 1. С. 28.

важливим для розуміння поглядів історика є їх опрацювання. Методичною основою для опрацювання цієї частини наукової спадщини М. Антоновича та її аналізу є стаття О. Яся¹⁶.

Повне та всеохопне вивчення особистості можливе завдяки просопографічному методу, який дозволяє реконструювати професійну, громадську та наукову діяльність, а також вивчити світогляд особи, створити психологічний портрет, відтворити соціокультурне середовище та визначити основні чинники, які впливали на формування особистості М. Антоновича.

Всебічне дослідження громадсько-політичної та наукової діяльності М. Антоновича неможливе без застосування низки методів. Методологічний інструментарій дослідження – доволі різноманітний. Серед використаних у дисертаційній роботі методів виокремимо загальнонаукові та спеціальні.

Із загальнонаукових методів були використані: логічний, історичний, аналізу та синтезу, історико-типологічний. Логічний метод сприяє формуванню або ж вдосконаленню понятійно-термінологічного апарату. В його основі є аналіз, з допомогою якого досліджувана нами проблема пізнається окремими частинами, тобто визначаються найбільш істотні ознаки, що її характеризують. Задля бачення цілісної картини наукової лабораторії вченого та соціокультурного середовища становлення його як науковця та громадсько-політичного діяча використовувалися синергія аналізу та синтезу. Цей метод знайшов своє підтвердження у визначенні особливостей програмних засад організацій та інституцій, де він займав керівну посаду або був активним членом.

Історико-типологічний метод було використано для дослідження публіцистичної спадщини науковця. Так, статті було розподілено тематично, що дало нам можливість виокремити проблеми, які найбільше цікавили М. Антоновича. Варто зазначити, що під публіцистикою розуміємо сукупність статей у періодичних виданнях (авторства М. Антоновича), які

¹⁶ Ясь О. Рецензія у науковій творчості історика: проблеми різновидів та функціонального призначення. *Україна модерна*. 2007. Ч. 12/1. С. 97–128.

відображають різноманіття форм соціальної діяльності людини¹⁷. Як вважає М. Черепанов, публіцистика – особливий рід літератури, який перебуває між науковою та художньою творчістю і взаємодіє з ними¹⁸. Публіцистика – це реалізація громадянської позиції її автора, що розкриває гострі проблеми суспільства, бажає донести індивідуальну думку, апелює до громадськості, аби вплинути на суспільне життя¹⁹. Як зазначає Л. Масенко, «публіцистика – це словесне відображення, візуалізоване на паперових носіях свідомості досліджуваних об'єктів, їхніх моральних, політичних і філософських міркуваннях, життєвому досвіді, внутрішніх якостях, характері й інтересах особи, відображеннях етнічної та культурної ідентичності»²⁰. Дослідження текстів, опублікованих у періодичних виданнях, – одна з базових компонентів вивчення життя та діяльності автора²¹.

Серед спеціально-історичних було використано такі методи, як: хронологічний, класифікації та порівняльно-історичний. Хронологічний метод було використано для послідовного відтворення біографії М. Антоновича. Метод класифікації дозволив провести групування наукової спадщини дослідника. Порівняльно-історичний метод використовувався для порівняння наукових надбань М. Антоновича з працями інших дослідників.

Отже, дослідження ґрунтується на методологічному інструментарії, який покликаний забезпечити максимальну об'єктивність та достовірність одержаних наукових результатів. У ньому застосовано три групи методів наукового пізнання: загальнонаукові та спеціальні, а також низка принципів (історизму, об'єктивності та ін.).

Робота побудована за хронологічно-проблемним принципом, що дало змогу всебічно розкрити поставлені завдання. Для узагальнення результатів

¹⁷ Полонский А. Публицистика как особый вид творческой деятельности. *Науч. вед. Белгород. гос. ун-та. Сер. «Гуманит. науки»*. 2008. № 11 (51). С. 56–61.

¹⁸ Черепанов М. Проблемы теории публицистики. Москва, 1973. С. 13.

¹⁹ Антонова О. «Зазираючи за горизонт». Національно-світоглядна публіцистика Миколи Жулинського : монографія / наук. ред. В. Галич. Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Луганськ, 2014. С. 15.

²⁰ Масенко Л. Мова і політика. Київ : Соляшник, 1999. С. 24.

²¹ Матвійчук Н. Степан та Мирон Куропасі в громадсько-політичному та культурному житті української діаспори : дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Острог, 2019. С. 30.

дослідження застосовано систематизацію джерел, що дозволило зробити низку об'єктивних висновків щодо особливостей громадсько-політичної та наукової діяльності М. Антоновича.

1.2. Стан наукової розробки та джерельна база дослідження

Життєвий та творчий шлях М. Антоновича знайшов своє відображення в наукових та публіцистичних працях різного часу. Після смерті вченого вийшло кілька публікацій біографічного характеру, некрологи, що базувалися на спогадах людей, з якими він працював і дружив. За його життя було написано лише декілька згадок про нього, зокрема про діяльність в УІТ, та енциклопедичні гасла, написані його колегою А. Жуковським²² та О. Ясем²³. Пояснюється це тим, що він був скромним, навіть не дозволив провести конференцію УІТ, присвячену його постаті, назвавши це самохвальбою. Такі ж аргументи використав, аби заборонити складання бібліографії його праць²⁴.

Першими обширними працями про життя, наукові зацікавлення та науково-організаційну діяльність М. Антоновича були статті, написані Л. Винарем²⁵ і В. Наулком²⁶. Дві статті, присвячені М. Антоновичу як першому українському єгиптологу, опублікувала О. Романова²⁷. Наприкінці

²² Жуковський А. Антонович Марко Дмитрович. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ, 2001. Т. 1: А. С. 583.

²³ Ясь О. Антонович Марко Дмитрович. *Енциклопедія історії України*. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 1: А–В. С. 107; Його ж. Марко Антонович. *Українські історики ХХ ст. Бібліографічний довідник*. Київ ; Львів, 2003. С. 8.

²⁴ Архів Українського історичного товариства (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Особисті документи, родина». Лист Л. Винара до Мирослави Антонович від 04.04.1986 р. Арк. 1.

²⁵ Винар Л. Марко Дмитрович Антонович : некролог. *Український історичний журнал*. Київ, 2005. № 2. С. 231–233; Його ж. Листування Марка Антоновича про Ольжича. *Український історик*. Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Острогож ; Торонто ; Париж, 2007–2008. Т. XLIV–XLV. Ч. 3–4 (175–176) / 1–2 (177–178). С. 97–112; Його ж. Марко Дмитрович Антонович: автобіографічні матеріали. *Український історик*. Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Острогож ; Торонто ; Париж, 2005. Т. XLII. Ч. 2–4 (166–168). С. 133–138; Його ж. Пам'яті д-р Марка Дмитровича Антоновича (*7.VII.1916–28.I.2005). *Український історик*. Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Острогож ; Торонто ; Париж, 2004–2005. Т. XLI–XLII. Ч. 3–4 (163–164) / 1(165). С. 271–277.

²⁶ Наулко В. «Шляхетність торкається не лише походження, чи блакитної крові, але й фахівця, доброго фахівця якого будь фаху» (про листи Марка Антоновича і трохи більше). *Київська старовина: науковий історико-філологічний журнал*. 2011. № 3. С. 131–148.

²⁷ Романова О. Марко Дмитрович Антонович: його значення у становленні української єгиптологічної науки. *XI Сходознавчі читання А. Кримського*. Тези доповідей міжнар. наук. конф., Київ, 7–8 червня 2007 р. / оргкомітет: Л. Матвеева (голова) та ін. Київ, 2007; Її ж. Антонович Марко Дмитрович. *Сходознавство і*

життя Марко Дмитрович листувався з нею, подарував цінні екземпляри книг із єгиптології бібліотеці Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ. У статтях містяться не лише дані про життя дослідника, а й цікава та маловідома інформація щодо досліджень М. Антоновича з єгиптології. Окремі аспекти його життя та діяльності висвітлено у наукових публікаціях І. Гирича²⁸, С. Годжал²⁹, А. Шаповала³⁰.

В «Археографічному щорічнику» біографічну довідку про життя М. Антоновича опублікували І. Глизь та В. Шандра³¹. У статті було коротко окреслено основні етапи життя дослідника та стисло розкрито організаційну і суспільно-політичну діяльність ученого.

Щодо діяльності М. Антоновича в УІТ, то передусім, знаходимо інформацію в дослідженнях, які стосуються створення та функціонування товариства, в працях вчених, які стояли біля витоків останнього та були його членами. Зокрема, багато інформації про заснування та діяльність УІТ міститься у працях його засновника – визначного українського історика, бібліографа, громадського і наукового діяча Л. Винара³². Відповідно, у них знаходимо багато згадок про роль у діяльності товариства М. Антоновича.

Наступну за кількістю групу досліджень про УІТ становить науковий доробок його членів у різні періоди: М. Антоновича³³, І. Гирича³⁴,

візантологія в Україні в іменах: бібліогр. слов. Київ : Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2011. С. 33–34.

²⁸ Гирич І. З династії славетних Антоновичів. *Старожитності*. 1993. № 19–24. С. 24–27.

²⁹ Годжал С. Становлення Марка Антоновича як громадсько-політичного діяча та вченого. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2018. Вип. 27: На пошану Володимира Трофимовича. С. 62–67; Годжал С. Слов'язознавство у творчості Марка Антоновича. *Гілея: науковий вісник* : зб. наукових праць. Київ, 2019. Вип. 142 (3). С. 42–45; Годжал С. Праця Марка Антоновича в Українській вільній академії наук (США). *Науковий журнал «Universum Historiae et Archeologiae»*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 184–193.

³⁰ Шаповал А. «Шукаю все ще бурь і неспокою»: листи Марка Антоновича до Володимира Міяковського (1942–1943 рр.). *Пам'ятки : археографічний щорічник*. Київ, 2010. Т. 11. С. 268–280.

³¹ Глизь І., Шандра В. Марко Дмитрович Антонович. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2006. Вип. 10/11. С. 863–866.

³² Винар Л. «Український Історик». 40 років служіння науці 1963–2003: Статті і матеріали. Нью-Йорк; Острог, 2003. 421 с; Його ж. Двадцятиліття «Українського історика» і завдання українських істориків. *Український історик*. XX. Ч. 2–4 (78–80). 1983. С. 5–24; Його ж. Діяльність Українського Історичного Товариства в 1965–1967 рр. *Український історик*. IV. Ч. 3–4 (15–16). 1967. С. 143–147; Його ж. Українське Історичне Товариство: 1965–2000. Статті і матеріали. Чернівці : «Прут», 2000. 126 с.

³³ Антонович М. До 15-річчя Українського Історичного Товариства (декілька міркувань). *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1980. Р. XVII. Ч. 1–4 (65–68). С. 104–109.

О. Домбровського³⁵, А. Жуковського³⁶, Т. Мацьківа³⁷. Сучасні українські дослідниці А. Атаманенко та Л. Сакада, окрім статей³⁸, присвятили вищевказаній темі монографічні дослідження³⁹.

Інформацію про соціокультурне середовище становлення М. Антоновича як науковця та громадського діяча знаходимо в дотичних дослідженнях про інших членів його родини. Так, у монографії А. Шаповала «Дмитро Антонович: життя та діяльність»⁴⁰ зазначається про родинні стосунки та інтелектуальне середовище, в якому минуло дитинство М. Антоновича. На основі архівних матеріалів А. Шаповал подає характеристику діяльності останнього в Києві як учасника Похідних груп.

Спеціальних праць, присвячених проблемі студентських товариств, зокрема «Зареву», немає, але окремі її аспекти розглядалися сучасними вітчизняними дослідниками та представниками української зарубіжної історіографії. Одним із перших відомості про діяльність студентських об'єднань подав В. Маруняк⁴¹. Деякі аспекти функціонування студентських

³⁴ Гирич І. Засновник «Українського історика»: коротка біографічна довідка. *Український історик: покажчик змісту*. Нью-Йорк ; Київ ; Мюнхен, 1993. С. 113–114; Його ж. Науково-організаційна діяльність Любомира Винара. Любомир Винар: історик, педагог, бібліограф / ред. О. Домбровський. Мюнхен ; Нью-Йорк ; Торонто : Українське історичне товариство, 1982. С. 13–22; Його ж. Любомир Винар зблизька. *На службі Кліо: зб. наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності*. Київ ; Нью-Йорк ; Торонто ; Париж ; Львів, 2000. С. 53–61; Його ж. Професор Любомир Винар і сучасне грушевськознавство. *Винар Л. Грушевськознавство. Генеза й історичний розвиток*. Київ, 1998. С. 119–126.

³⁵ Домбровський О. Любомир Винар – будівничий української історіографії в діаспорі. *Осягнення історії: зб. наук. праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя*. Острог ; Нью-Йорк, 1999. С. 245–251.

³⁶ Жуковський А. Любомир Винар: життя, діяльність і творчість (з нагоди 50-ліття наукової діяльності). *На службі Кліо: зб. наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності*. Київ ; Нью-Йорк ; Торонто ; Париж ; Львів, 2000. С. 15–41; Його ж. Любомир Винар: життя і діяльність (з нагоди 65-ліття історика), Любомир Винар: Біо-біографічний покажчик (1950–1997). Львів ; Київ ; Париж ; Нью-Йорк ; Торонто, 1998. С. 7–27.

³⁷ Мацьків Т. Мазепіяна в «Українському історичному». *Український історик*. XXXI, Ч. 1–4 (120–123). 1994. С. 50–56.

³⁸ Атаманенко А. Любомир Винар як редактор «Українського історика». *Український історик*. 2003. Ч. 1–5. С. 16–38; Її ж. Любомир Винар: життя і праця (з нагоди 75-ліття вченого). *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Київ ; Львів ; Острог ; Париж, 2007–2008. Ч. 3–4. С. 7–44.

³⁹ Атаманенко А. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність / Національний університет «Острозька академія», Інститут дослідження української діаспори, Українське історичне товариство. Острог, 2010. С. 109–110; Сакада Л. «Український історик»: Генеза, тематика, постаті / Українське історичне товариство, Чернівецький національний ун-т ім. Ю. Федьковича, Національний ун-т «Острозька академія». Нью-Йорк ; Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. 328 с.

⁴⁰ Шаповал А. Дмитро Антонович: життя та діяльність : монографія. ПрАТ «Миронівська друкарня», 2012. 348 с.

⁴¹ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. Т. 2. Роки 1952–1975.

товариств висвітлені в «Енциклопедії українознавства»⁴². Монографію, присвячену діяльності Центрального Союзу Українського Студентства⁴³, написав сам М. Антонович. Опосередковані дані про діяльність товариств містяться в статтях Л. Винара⁴⁴, М. Плав'юка⁴⁵, В. Яніва⁴⁶.

Найбільшу увагу діяльності «Зарева» присвятив О. Бокайло⁴⁷. Загалом діяльність студентських організацій в еміграції була висвітлена Л. Чугаєвською⁴⁸. З наведеного історіографічного огляду стає зрозумілим, що питання про внесок М. Антоновича в розбудову студентського руху та безпосередньо «Зарева» залишаються недостатньо дослідженими. Окремі згадки про це знаходимо в працях, присвячених членам товариства Л. Винару⁴⁹ та А. Жуковському⁵⁰, але вони фрагментарні. Тому є потреба висвітлення організаційної, науково-видавничої та просвітницької діяльності М. Антоновича як одного з основоположників та першого керівника «Зарева», активного члена товариства.

Питання організації та діяльності наукових установ у діаспорі, в т. ч. УВАН, неодноразово порушували дослідники як на еміграції, так і в Україні. Про неї писали як діячі Академії, так і інші дослідники. Подібні публікації

Київ : Вид-во О. Теліги, 1998. 126 с.

⁴² Енциклопедія українознавства: Словникова частина: в 11 т. / Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф. д-р В. Кубійович. Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя ; Львів ; Київ : Глобус, 1955. 2003. Т. 2. С. 754.

⁴³ Антонович М. Нарис історії ЦЕСУС-у, 1921–1945. Мюнхен ; Нью-Йорк ; Торонто 1976. 58 с.

⁴⁴ Винар Л. Історична Комісія «Зарева». *Смолоскип*. 1963. Т. 15. Ч. 3 (100). С. 12–13.

⁴⁵ Плав'юк М. Зарево. Об'єднання Українських Академічних Товариств Національного Солідаризму. *Календар-альманах «Нового шляху» на 1953 рік*. Вінніпег, 1953. С. 104.

⁴⁶ Янів В. Українська студентська преса (Історично-бібліографічний нарис). Із факсиміле наголовних сторін 18 журналів. *Студії та матеріали до новішої української історії*. Мюнхен, 1983. Т. 2. С. 36–95.

⁴⁷ Бокайло О. Вшанування пам'яті М. С. Грушевського організацією «Зарево». *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського* : тези доповідей, Острог, 17.09.2016 р. Острог, 2016. С. 83–85; Його ж. «Бюлетень Зарево» та «Розбудова держави» як періодичні видання організації «Зарево». *Українська діаспора: проблеми дослідження* : тези доповідей VIII Міжнар. наук. конфер., Острог, 27–28 вересня 2016 р. Острог, 2016. С. 334–337; Його ж. Початковий етап діяльності організації «Зарево» (1949–1951 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2013. Вип. 20. С. 246–249.

⁴⁸ Чугаєвська Л. Створення та діяльність українських студентських організацій в еміграції (1920–1939 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Київ: Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка, 2009. 19 с.

⁴⁹ Хеленюк А. Любомир Винар як дослідник історії та історіографії : дис. канд. іст. наук : 07.00.06 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2010. 234 с.

⁵⁰ Корнійчук Л. Громадсько-політична та наукова діяльність Аркадія Жуковського : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Національний університет «Острозька академія». Острог, 2012. 252 с.

трапляються у збірниках наукових конференцій, інформаційному виданні «Новини з академії», чотирьох випусках «Вістей УВАН», наукових збірниках УВАН, зокрема тих, що стосувались ювілеїв установи⁵¹. До історії Академії звертались як вчені українського закордоння (М. Антонович, О. Архімович⁵², О. Баран⁵³, Б. Винар, О. Домбровський⁵⁴ та ін.), так і дослідники з України (Г. Клинова-Дацюк⁵⁵, І. Краснодемська⁵⁶ та ін.). «Бюлетень» та «Літопис» УВАН як джерела до вивчення історії інституції досліджували А. Атаманенко та М. Хімка⁵⁷. Про початки діяльності УВАН у США та про першого її президента М. Ветухіва є стаття І. Валявко⁵⁸, про діяльність в УВАН О. Домбровського писала Г. Клинова⁵⁹.

Недослідженою залишається діяльність в УВАН М. Антоновича, який був не лише дійсним членом Академії, а й її президентом у 1992–1997 рр. Авторкою було здійснено спробу дослідити вищезазначену проблему та опубліковано статтю⁶⁰. Стислу інформацію про внесок у роботу УВАН

⁵¹ 125 років київської української академічної традиції, 1861–1986 : зб. / ред. М Антонович. Нью-Йорк, 1993. 642 с.

⁵² Архімович О. Матеріали до історії Української Вільної Академії Наук у США. *Вісті УВАН у США*. Нью-Йорк. 2000. Ч. 2. 360 с; Архімович О. Українська Вільна Академія Наук в її історичному розвитку. *Ювілейне видання, присвячене двадцятиліттю діяльності 1945–1965*. Нью-Йорк : УВАН. 1967. С. 89–139.

⁵³ Баран О. Золотий ювілей Української Вільної Академії Наук в Канаді. *Вісті УВАН у США*. Нью-Йорк. 2000. Ч. 2. С. 45–52.

⁵⁴ Домбровський О. До історії відносин між УВАН, УІТ і НТШ. *Вісті УВАН у США*. Нью-Йорк, 2000. Ч. 2. С. 27–44.

⁵⁵ Клинова-Дацюк Г. Історичні дослідження в Українській вільній академії наук у Німеччині Ді-Пі періоду (1945–1952 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2008. Вип. 23. С. 97–103; Ї ж. Конференції історичних груп в Українській вільній академії наук у Німеччині в 1946–1947 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2015. Вип. 44. Т. 2. С. 222–227.

⁵⁶ Краснодемська І. Розроблення українознавчої проблематики вченими УВАН. *Українознавство*. 2003. 2–3 (7–8). С. 403–407.

⁵⁷ Атаманенко А. «Бюлетень» Української Вільної Академії Наук 1946–1947 рр. як джерело до вивчення діяльності УВАН у Німеччині. *Вісті УВАН*. Нью-Йорк, 2004. Т. 3. С. 31–45; Атаманенко А., Хімка М. «Літопис Української Вільної Академії Наук» (1946–1948). *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. дев'ятої Всеукраїнської наук.-теорет. конф. Львів, 28–29 жовтня 2005 р. / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, НДЦ періодики : Львів. 2005. С. 188–194.

⁵⁸ Валявко І. Українська Вільна Академія наук в світлі постатей своїх діячів: Михайло Ветухів – перший президент УВАН у США. *Українська біографістика*. 2013. Вип. 10. С. 358–369.

⁵⁹ Клинова Г. Діяльність Олександра Домбровського в Українській Вільній Академії Наук. *Діаспора як чинник утвердження держави України у міжнародній спільноті* : тези доповідей Першої Міжнародної наукової конференції. Львів. 2006. С. 187–191.

⁶⁰ Годжал С. Праця Марка Антоновича в Українській вільній академії наук (США). *Науковий журнал «Universum Historiae et Archeologiae»*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 184–193.

містить привітання з нагоди 80-ліття М. Антоновича⁶¹, розміщене на сторінках інформаційного видання «Новини з Академії».

Отже, проаналізувавши історіографію проблеми, відзначимо, що громадсько-політична та наукова діяльність М. Антоновича все ще є недостатньо вивченою. У наявних публікаціях коротко подані основні біографічні дані, які лише фрагментарно дають уявлення про його життя та діяльність.

Джерельна база, що є підґрунтям для написання дослідження, доволі репрезентативна. Основу її становлять писемні джерела. Користуючись запропонованою М. Ковальським схемою⁶² щодо розподілу писемних джерел за родами залежно від ступеня відображення або втілення реальної й історичної дійсності, поділяємо їх на документальні та наративні, а також, з огляду на особливості праці, частина якої має історіографічний характер, можна виділити ще такі групи, як зображальні джерела та періодичні видання. Важливими, безперечно, є писемні джерела (опубліковані та неопубліковані документи), а зображальні слугують для уточнення та доповнення інформації щодо біографії М. Антоновича. За типолого-видовою схемою їх можна поділити на:

1. Документальні джерела (офіційні документи, статuti («Зарева», УІТ, УВАН, протоколи та звіти засідань цих установ, документи про освіту, посвідка про тимчасове проживання та ін.).
2. Періодичні видання як комплексне джерело.
3. Наративні джерела (спогади, листи, автобіографії, наукові праці, публіцистичні матеріали та ін.).
4. Зображальні джерела (фотографії, поштівки).

Неопубліковані архівні матеріали, які досі не були введені до наукового обігу, містять цінну інформацію для дослідження. Вони

⁶¹ Булат Т. Др. Маркові Антоновичу – 80! Новини з Академії. 1996. Ч. 20. С. 2.

⁶² Ковальський М. Джерелознавчі аспекти у викладанні курсу історії України в середній школі. *Нова педагогічна думка*. 1997. № 2 (10). С. 35–37.

зберігаються в різних архівах України, Чехії та США. Серед українських архівів великий масив джерел міститься в Архіві УІТ (що тимчасово зберігається в Науково-дослідному центрі «Інститут досліджень української діаспори імені професора Любомира Винара» Національного університету «Острозька академія»). Це – листування, документи особового характеру та його праці (в т.ч. неопубліковані), різні світлини та чернетка його дисертації. Цей комплекс джерел було передано дружиною Марка – Мирославою Антонович для зберігання в Україні. Серед останніх найбільше епістоляріїв, значна частина листування з Любомиром Винарем. Таке активне листування пояснюється тим, що вчені активно співпрацювали в декількох установах («Зарево», УІТ, УВАН), разом видавали періодичний орган «УІ», де М. Антонович був мовним редактором та очолював клітину УІТ в Канаді. Обоє були не лише колегами, а й друзями. Оскільки М. Антонович проживав у Канаді, а Л. Винар – у США, то зв'язок вони підтримували або ж телефонічно⁶³ (проте це було дорого), або ж у листуванні. Саме в листах ми натрапляємо на переважну більшість фактів щодо спільної праці М. Антоновича та Л. Винара⁶⁴. Тут містилася інформація щодо видавничої діяльності УІТ, обговорювались різні організаційні та фінансові питання, вказувалося на помилки та пропонувалися виправлення як до змісту статей, поданих до журналу, так і підходи до друку видання, обговорювались різні друкарсько-видавничі особливості (шрифти, папір, умови друку)⁶⁵. Здебільшого в листах йшлося про мовне та сутнісне редагування УІ.

Крім того, в архіві УІТ зберігається значна частина листування М. Антоновича за все його доросле життя. Він листувався з Т. Булат, І. Борщак, Я. Дзирою, О. Домбровським, А. Жуковським, З. Книшом,

⁶³ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист Л. Винара до М. Антоновича від 07.05.1990 р. 1 арк; Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист Л. Винара до М. Антоновича від 08.07.1968 р. 1 арк.

⁶⁴ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист М. Антоновича до Л. Винара від 11.08.1992 р. 1 арк; Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист М. Антоновича до Л. Винара від 21.07.1988 р. 1 арк.

⁶⁵ Атаманенко А. Українське історичне товариство... С. 161.

Ю. Шевельовим, О. Франко, митрополитом Іларіоном та багатьма іншими. Коло його листування охоплювало не лише вчених, як українських, так і закордонних, а й суспільно-політичних діячів. Окрім листування, в архіві зберігаються документи особового характеру: посвідка на проживання, виписка з особової картки з місця його навчання, спогади племінниці Раїни Антонович-Вольф (дочки Михайла Антоновича) про дядька, світлини з конференцій та сімейних зустрічей. Тут же знаходимо документи, що стосуються наукової лабораторії М. Антоновича – матеріали, які він збирав для своїх досліджень. У них є багато інформації про коло наукових зацікавлень вченого (вирізки статей про суспільно-політичних діячів і вчених (зокрема про О. Кандибу-Ольжича), список літератури, що був переданий в Україну до Інституту Сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ) та ін.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) у фонді № 4158: Український науковий інститут в Берліні (опис 1, справа 6: Особисте листування директора Інституту Івана Мірчука) зберігається листування між останнім і матір'ю М. Антоновича Катериною щодо визволення М. Антоновича із концтабору. Під час перебування там Марка його батько тяжко захворів, тому питанням звільнення сина займалась мати, яка старалась задіяти всі можливі зв'язки. І. Мірчук надав позитивну рекомендацію та характеристику особистості М. Антоновича у відповідні органи. Врешті-решт того було звільнено.

Крім того, в ЦДАВО України у фонді № 3859: Український вільний університет в Празі (Чехословаччина) (опис 1: копія статуту, оголошення про заснування...) зберігаються матеріали про навчання М. Антоновича, його роботу в УВУ асистентом кафедри античної історії. Завдяки інформації в цих документах можна уточнити біографічні дані: період перебування на посаді асистента кафедри, терміни навчання та отримання ступеня доктора.

У колекції документів «Український музей в Празі» (фонд 338 Комісія допомоги українському студентству (КоДУС), м. Мюнхен (1945-2012)) в

Центральному державному архіві громадських об'єднань України (опис 2, справа 106 «Листи Д. Антоновича, Михайла та Марка Антоновичів, Є. Маланюка та інших осіб до В. Міяковського») зберігається листування М. Антоновича з В. Міяковським. Частково матеріали цього фонду опублікував А. Шаповал⁶⁶. Тут міститься листування М. Антоновича з різними особами, які проживали в радянській Україні. У цьому епістолярії особливе місце займає листування між ним та Наталкою Драгомановою. У листах розкривається особистість дослідника, його суспільно-політичне і соціокультурне середовище (припускаємо, що практика допомоги українцям стала прототипом діяльності благодійного фонду Студентської організації національного солідаризму «Зарево»). В цих джерелах виявлено інформацію про М. Антоновича в найменш досліджений період його життя – участь у Похідній групі ОУН на Схід України під час Другої світової війни та особисті справи до одруження. Серед документів – відомості про участь М. Антоновича в діяльності еміграційних товариств в Чехословаччині. Зокрема, це посвідка про пожертву коштів Товариству «Музей визвольної боротьби України в Празі», запрошення на збори та прохання внести пожертву до УНО в Німеччині (філія в Празі) та багато інших. Такі відомості дають нам уточнену інформацію про суспільно-політичну діяльність М. Антоновича в празький період його життя.

Неопублікована стаття М. Антоновича «Советський народ – теорія та практика» та текст доповіді «Чи справді все воно так?» зберігаються в Центральному державному архіві зарубіжної україніки (ф. 30, оп. 1, спр. 3, арк. 1-9). Оскільки за життя М. Антоновича бібліографія його праць не була складена, то залишається актуальним пошук та введення до наукового обігу його статей, заміток та праць. Ця була написана для виступу на конференції та пізнішої публікації. Її текст свідчить про обізнаність автора в політичному житті радянської України та теорії політичних учень.

⁶⁶ Шаповал А. «Шукаю все ще бурь і неспокою»: листи Марка Антоновича до Володимира Міяковського (1942–1943 рр.). *Пам'ятки. Археографічний щорічник*. Київ, 2010. Т. 11. С. 268–280.

Відомо, що особисте листування вченого (листи до батька – Дмитра Антоновича і брата Михайла) зберігається в Національному архіві Чеської Республіки (фонд «Український музей», папка 28, інв. № 657-658) і в Державному регіональному архіві у м. Німбурк (папка № 29) – філія в м. Лиса над Лабою (Чеська Республіка), проте нам не вдалося опрацювати ці матеріали.

У фонді 283 «Антонович Марко Дмитрович (1916–2005), історик, публіцист, громадський і політичний діяч, президент УВАН» архіву-музею ім. Д. Антоновича УВАН у США міститься добірка матеріалів та листування вченого. Це – листування щодо діяльності УВАН, президентом якої він був, особисте листування з В. Дорошенком, Є. Маланюком, Т. Скрипкою, Д. Чижевським та ін., його автобіографія та рекомендація від О. Оглоблина щодо членства в УВАН (США), дипломи про його прийом до почесних членів товариства «Просвіта» та про отримання ним премії ім. М. Максимовича, різні вирізки з газет і наукових видань про вченого, запрошення на конференції та різні імпрези. Частково інформацію про життя М. Антоновича в Канаді дає його неопубліковане листування з Д. Чижевським, яке зберігається в архіві. За цим листуванням можемо уточнити відомості про різні періоди життя вченого, доповнити коло його наукових зацікавлень, заповнити прогалини щодо особистого життя.

Важливу інформацію про М. Антоновича, його родину, соціокультурне середовище містять іконографічні джерела. Світлина майже завжди відбивають звичаї і світогляд свого часу. Як зазначає О. Коляструк, «... фотографія, кінокартина, відеофільм – це цілком самодостатні історичні джерела, які потребують такої ж джерелознавчої критики та відповідного методичного інструментарію, як і писемні документи. Комплексне дослідження, вилучення та використання інформації таких джерел дає змогу дослідникові не лише доповнити свої судження про історію, а й поглянути на

неї в буквальному розумінні цього слова»⁶⁷. Водночас Є. Рачков вказує, що у вітчизняній історіографії спостерігається недовірливе та подекуди зневажливе ставлення до візуальних джерел. Скептичне ставлення до зображень, яке ґрунтується на міфі про їх ненадійність та вторинність порівняно з письмовим текстом⁶⁸. Однак архівні та опубліковані світлини дають нам змогу об'єктивно оцінити та доповнити інформацію щодо соціокультурного середовища, в якому проживав М. Антонович, більше дізнатись про нього та його оточення.

Цікавим джерелом графічного характеру є поштівки, якими науковець обмінювався з друзями, родичами чи знайомими. Вважаючи, що при виборі листівки адресат враховував власні уподобання, можемо простежити коло наукових зацікавлень чи його естетичний смак, надалі сформувати риси психологічного портрета досліджуваної особи.

Цінну інформацію для дослідження містять опубліковані джерела. Окремим великим масивом джерел щодо вивчення життя та діяльності М. Антоновича є публікації у періодичній пресі. Їх можна поділити на дві основні категорії: ті, автором яких є М. Антонович, та ті, що пов'язані з різними аспектами його життя та діяльності. Так, наприклад, лише в щотижневій газеті «Свобода» за період 1948-2013 рр. опубліковано понад 150 різнотематичних заміток. Зокрема, найбільше статей присвячено діяльності М. Антоновича як Президента УВАН та активного члена УІТ, його участі в конференціях і тематичних вечорах, подяки йому за фінансову підтримку вищевказаних організацій. Тут натрапляємо на його науково-публіцистичні праці та відгуки на книги, видані за його редакцією.

Опубліковане А. Шаповалом листування між М. Антоновичем та В. Міяковським⁶⁹ також є цінним джерелом вивчення участі М. Антоновича у

⁶⁷ Колястрок О. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика* : зб. ст. Київ, 2008. Вип. 14. С. 259–264.

⁶⁸ Рачков Є. Методи та підходи візуальної історії: аналіз історіографії. *Харківський історіографічний збірник*. 2015. Вип. 14. С. 27.

⁶⁹ Шаповал А. «Шукаю все ще бурь і неспокою»: листи Марка ... С. 268–280.

роботі Похідних груп ОУН на Схід, ознайомлення з його першими науковими планами та іншими подробицями життя.

Велику за кількістю групу джерел становлять наукові праці М. Антоновича, опубліковані у періодичному фаховому виданні (УІ), окремими виданнями, на сторінках інших періодичних видань. Серед них значна частина присвячена вивченню актуальних та малодосліджених питань з історії України: громадівського руху, історії студентства, персоналій; єгиптології; рецензійні замітки та рецензії. На думку О. Романової, він був першим українським єгиптологом в еміграції⁷⁰. Крім того, дослідження громад в еміграції, започатковане В. Міяковським та значно розширене у дослідженнях М. Антоновича, визнане сучасними українськими науковцями як одні з перших досліджень цієї проблематики.

Крім того, цінну інформацію містять опубліковані офіційно-ділові документи УВАН та УІТ (звіти про діяльність УВАН у період президентства М. Антоновича, інші документи щодо його праці в УІТ). Їх аналіз дає змогу оцінити особистий внесок М. Антоновича в діяльність УІТ та УВАН.

Водночас «Бюлетені «Зарева» також містять неопосередковані дані про його діяльність у товаристві. Серед іншого тут опубліковані звіти М. Антоновича як керівника комісії та керівника товариства, план роботи останнього. Важливою ця інформація є з огляду і на те, що звідси дізнаємося про діяльність товариства та роль М. Антоновича в створенні та функціонуванні «Зарева».

Важливим джерелом щодо діяльності М. Антоновича в товаристві «Зарево» є спогади Б. Винара. В архіві УІТ, що перебуває на тимчасовому зберіганні у НДЦ «Інститут досліджень української діаспори», є неопубліковані спогади Б. Винара⁷¹, в яких, хоч і суб'єктивно, описано створення та функціонування «Зарева» на початковому етапі діяльності

⁷⁰ Романова О. Історія розвитку єгиптологічних досліджень в Україні. *Східний світ*. 2003. № 4. С. 82–87.

⁷¹ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Зарево». Б. Винар. Зарево і «Розбудова держави». Спогади. 75 арк.

товариства. Частина цих спогадів входить до опублікованих автобіографічних матеріалів «Моє життя – спомини» Б. Винара⁷². Крім того, важливу інформацію, що стосується життя та діяльності М. Антоновича, знаходимо у спогадах колег, знайомих та друзів Л. Винара, М. Неврлого, О. Домбровського, М. Мушинки. І. Лисяк-Рудницький у щоденнику, який було опубліковано у 2019 р., при першій згадці про Марка Антоновича помилково назвав його сином Михайла Антоновича, правнуком Володимира Антоновича⁷³, але пізніше ідентифікував правильно й неодноразово згадував як активного діяча студентських організацій. Спомини та щоденник допомагають відтворити біографічні дані, які часто недоступні в інших джерелах.

Цінна інформація щодо життя та діяльності М. Антоновича міститься у двох опублікованих інтерв'ю⁷⁴. В інтерв'ю І. Винницькій (записане 1989 р.) розкрито маловідомі сторінки життя вченого: умови еміграції, перебування у складі Похідних груп ОУН на схід та, власне, ставлення до людей, які його оточують⁷⁵. В інтерв'ю, записаному І. Гиричем, М. Антонович розповідає про навчання, родину, свої наукові зацікавлення. Зокрема, в ньому є відповідь на питання, чому він не написав монографічне дослідження з історії громад.

Одним із способів виявлення зацікавлення дослідника певною тематикою є його особиста бібліотека. Нам не вдалося віднайти її, але хоч і не повний, перелік книг, які цікавили М. Антоновича, можливо скласти на підставі його листування (зокрема, з Д. Чижевським), акту-передачі книг Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАНУ, проведеного нами інтерв'ю зі співробітницею УВАН у США Т. Скрипкою. Остання стверджує, що частина особистої бібліотеки М. Антоновича знаходилась у

⁷² Винар Б. Моє життя – спомини. Денвер: Українське Академічне Видавництво, 2003. 548 с.

⁷³ Лисяк-Рудницький Іван. Щоденники. Київ: Дух і Літера, 2019. С. 170.

⁷⁴ Інтерв'ю М. Антоновича з І. Винницькою. *Україна Модерна*. Київ, 2008. Ч. 13 (2). С. 147–169; Гирич І. З династії славетних Антоновичів: Інтерв'ю Марка Антоновича для «Старожитностей». *«Старожитності»*, 1993, № 19/24. С. 24–27.

⁷⁵ Інтерв'ю М. Антоновича з І. Винницькою ... С. 147–169.

Л. Биковського (куди перейшла після його смерті в 1992 р. – невідомо)⁷⁶, а частину книг, які стосувалися періоду життя Лесі Українки, він передав Т. Скрипці⁷⁷. На жаль, з'ясувати долю бібліотеки М. Антоновича повною мірою не вдалося, проте була здійснена спроба комплексного підходу до вивчення, збереження та відтворення унікальної книжкової збірки науковця.

Отже, джерельна база дослідження доволі різноманітна та репрезентативна. Використання різних джерел дозволяє відтворити біографію М. Антоновича, простежити, які чинники впливали на становлення його як громадсько-політичного діяча та науковця.

Висновки до розділу I

Відповідно до поставлених мети та завдань, для всебічного вивчення життя та діяльності М. Антоновича було використано основні засади біографістики та просопографії. Під час написання дослідження було застосовано як загальнонаукові, так і спеціально-історичні методи, серед яких історичний, логічний, аналізу та синтезу, хронологічний, класифікації та порівняльно-історичний.

Підсумовуючи, відзначимо: проведений історіографічний огляд свідчить, що окремі аспекти теми епізодично відображені в наукових та науково-популярних розвідках. Так, основні біографічні дані висвітлені у публікаціях на пошану М. Антоновича після його смерті у журналі «Український історик», у некролозі в бюлетені УВАН «Новини з академії» та в двох коротких енциклопедичних гаслах.

Постать М. Антоновича в незалежній Україні досліджувалась недостатньо. Так, його доробок у галузі єгиптології проаналізований у статтях О. Романової. Цікаву інформацію щодо закриття деяких «білих плям» у його біографії знаходимо в опублікованих інтерв'ю М. Антоновича з І. Винницькою та І. Гиричем.

⁷⁶ Інтерв'ю з особистого архіву автора з Т. Скрипкою від 04.09.2019 р.

⁷⁷ Там само.

У дисертаційній роботі використані різнопланові як за походженням, так і за змістовим наповненням опубліковані та архівні джерела. Особливу цінність становлять неопубліковані документи, які зберігаються в українських та закордонних архівах: ЦДАГО, ЦДАВО, ЦДАЗУ, архіву-музею ім. Д. Антоновича УВАН у США, архіві УІТ. Основним масивом джерел є листування з різними особами як зарубіжжя, так і з радянської, а пізніше – незалежної України. Серед адресатів – учені, громадсько-політичні діячі та представники українського закордоння. Крім того, в архівних джерелах є світлини та інші документи особового походження, які сприяли всебічному та об'єктивному вивченню постаті М. Антоновича.

Використання публікацій у періодичних виданнях та пресі допомогли оцінити внесок М. Антоновича не лише в розвиток науки, а й встановити його роль у громадсько-політичному житті української громади. Джерельна база роботи у поєднанні з науковими працями дозволяє всебічно охарактеризувати громадсько-політичну та науково-публіцистичну діяльність М. Антоновича. Водночас всебічне дослідження теми неможливе без залучення необхідного методологічного інструментарію. Використання низки методів дозволило прийти до об'єктивних результатів, уникнути упередженості при оцінці джерел та відображенні історичного процесу, збагатити дисертацію оціночно-аналітичним матеріалом.

РОЗДІЛ II. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. АНТОНОВИЧА

2.1. Формування світогляду та поглядів: середовище, дитинство та юність

Марко Дмитрович Антонович – дослідник історії України, історіограф, публіцист, активний політичний діяч і провідник студентської організації, організатор історичної науки в діаспорі. Дотепер його постать є маловивченою у сучасній історичній науці.

Щодо генерації науковців, які опинились в еміграції у міжвоєнний період, О. Ясь зазначив: «Кожному з них судився свій шлях у науці та житті, позначений навчанням у європейських університетах і українських вищих школах, соціокультурними та інтелектуальними впливами західного суспільства, політизованим середовищем емігрантського життя та лихоліттями Другої світової війни»⁷⁸. Ця фраза влучно характеризує й життя М. Антоновича.

М. Антонович народився 07 липня 1916 року у відомій родині істориків і громадсько-політичних діячів – Антоновичів. Його «кровним» прадідом був Янош Джилай, син угорського революціонера, який виступав за відокремлення Угорщини від Австрійської імперії та запровадження республіканського ладу, «прийомним» прадідом – Боніфатій Антонович (1834–1908), «литвин» з Віленщини, випускник Кременецького ліцею і гувернер. Прабабуся Варвара була активним членом київської «Старої громади» та жіночого «Товариства денних притулків для дітей робітників»⁷⁹. Дідусь Марка – Володимир Боніфатійович (1834–1908) – відомий історик, археограф, етнограф, археолог, співорганізатор Київської громади, громадсько-політичний діяч. Бабуся – Катерина Миколаївна (1859–1942, уроджена Мельник) – історикиня, археологиня, етнографиня, громадська діячка.

⁷⁸ Ясь О. Борис Крупницький: історик-філософ державницької школи. Зб. на пошану Ярослава Пеленського. *Держави, суспільства, культури. Схід і Захід* / гол. ред. Я. Дузінкевіч. Нью-Йорк: «Росс», 2004. С. 1227.

⁷⁹ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Особисті документи, родина». Спогади М. Мушинки. Син славетного українського роду (з приводу смерті Марка Антоновича). Арк. 1.

Батько Марка – Дмитро Володимирович (1877–1945), відомий український історик мистецтва та театру, політичний діяч періоду Української Центральної Ради (посол в Італії), співзасновник Українського вільного університету у Відні та Празі, засновник Української академії пластичного мистецтва та директор МВБУ в Празі⁸⁰. Мама – Катерина Михайлівна (1884–1975, дівоче прізвище – Серебрякова) – була відомим художником-графіком та мистецтвознавцем, ученицею українського художника, маляра-монументаліста, засновника самобутньої школи українського мистецтва М. Бойчука і українського маляра, архітектора, графіка В. Кричевського. Вона була почесним членом УВАН, засновницею та директором школи рисування у Вінніпезі⁸¹.

Брат Марка – Михайло (1910–1954 (1955?)) був науковим працівником Українського наукового інституту в Берліні і доцентом Віденського університету, автором чотиритомної «Історії України» (Прага, 1941–1942) та низки інших наукових праць («Козацьке військо у Смоленській війні», «Студії з часів Наливайка», «Переяславська кампанія 1630 р.»)⁸². Як сам Михайло Антонович вказує, він був греко-православного віросповідання)⁸³. Навчався в Києві в гімназії, після переїзду до Праги отримав свідоцтво зрілості в 1927 р. У 1927–1928 був гостем-слухачем у Берлінському університеті, а на початку зимового семестру вже був звичайним студентом⁸⁴. Т. Ківшар вважає ймовірною датою смерті Мих. Антоновича 23-24 квітня 1955 р.⁸⁵. Відомий філолог Я. Рудницький (чоловік сестри Михайла Марини) у своїх спогадах стверджував, що ще на початку 60-х рр. про Мих.

⁸⁰ Шаповал А. Наукова діяльність Дмитра Антоновича в еміграції (1920–1945 рр). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія «Історія»*. 2008. Вип. 14. С. 228–229.

⁸¹ Архів УІГ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Особисті документи, родина». Спогади М. Мушинки. Син Арк. 1.

⁸² Там само. Арк. 1.

⁸³ Там само. Арк. 1.

⁸⁴ Конопка Н. Михайло Антонович як дослідник Історії України. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»* / редкол.: В. Трофимович (голов. ред.) та ін. Острог, 2019. Вип. 29. С. 76.

⁸⁵ Ківшар Т. Автобіографія Михайла Антоновича як складова його наукової біографії. *Українська біографістика*. 2008. Вип. 4. С. 137-153.

Антоновича надходили звістки, однак дата та місце смерті невідомі. Як вдалося встановити Н. Конопці за інформацією із запиту дружини Михайла до Служби розшуку, датою смерті можна вважати 24 листопада 1955 р. Місцем смерті вважається Магаданська в'язниця на Колімі⁸⁶.

Сестра Марка Марина (1911–1997) – український літературознавець, критик – навчалась у гімназії в Моджанах (Чехословаччина), вийшла заміж за відомого українського літературознавця та громадського і політичного діяча Ярослава Рудницького⁸⁷. У сімейному середовищі Михайла називали «Мурик», а сестру Марину – «Ляля».

У листі Д. Дорошенка до В. Липинського від 31 жовтня 1923 р. згадано: «Як справжній соціаліст, Антонович (Дмитро – авт.) дітей не хрестив. Але й неохрещені вони настроєні надзвичайно релігійно...»⁸⁸. Однак за спогадами М. Антоновича: «За царату не можна було «не хрестити» дітей, хоч би який соціаліст був мій батько і нас трьох хрестили, тільки тато вже не знав, не пам'ятав хто. Він казав, що мене хрестив о. Ковальський. Іван Іванович Гасиченко, з яким я зустрівся в Києві і якому я передавав від батьків привіт, назвав мені прізвище інше. Це питання міг би вирішити мій хрещений батько Євген Голіцинський, але він помер раніше. Що ми були досить релігійно тоді настроєні, це правда»⁸⁹.

Батьки Марка мали великий вплив на формування його характеру та світовідчуття. Він був близьким зі своїми братом і сестрою і, як згадував Л. Винар, у родині Антоновичів існувала справжня родинна любов і взаємна

⁸⁶ Конопка Н. Михайло Антонович як дослідник... С.79.

⁸⁷ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». «Марко Антонович як людина і організатор українського наукового життя» (Доповідь Л. Винара на конференції в УВАН «Сорокаліття Українського Історичного Товариства», Нью-Йорк, 03.04.2005 р.). Арк. 1.

⁸⁸ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Дорошенко Д.». Спомини про Д. І. Дорошенка. Арк. 1.

⁸⁹ Там само. Арк. 1.

пошана⁹⁰. Це була висококультурна патріотична українська родина, яку поважали і шанували.

Використовуючи як критерій для періодизації зміни місця проживання та оточення М. Антоновича, Л. Винар логічно поділяє його життєвий шлях на чотири періоди: український (1916–1923 рр.), празький (1923–1945 рр.), німецький (1945–1949 рр.) та канадський (1950–2005 рр.)⁹¹, що цілком відповідає основним етапам його життя. Погоджуючись із вибором як критерія для періодизації життєвого шляху М. Антоновича зміни місця проживання, припускаємо, що становлення Марка Дмитровича як вченого та суспільно-політичного діяча відбувалося у першій та частину другого періодів – роки дитинства та юності. В автобіографічних нотатках, які зберігаються в архіві М. Антоновича (архів УІТ), він вказує, що переїхав до Канади у 1950 р⁹². Тому вважаємо, що саме тоді закінчується німецький період.

З 1916 до 1921 р. М. Антонович разом із родиною мешкав у Києві, на розі вулиць Жилианської та Кузнечної⁹³ у будинку за номером 20/40. Згідно із заповітом Володимира Боніфатійовича, цей будинок родина мала продати, а гроші розділити між спадкоємцями. Однак Д. Антонович, якому було шкода, що «старий татів дім піде в чужі руки і його знесуть з лиця землі», залишив його за собою, сплативши братові та сестрам їх спадкову частину від вартості будинку⁹⁴.

Батько М. Антоновича – Дмитро Антонович 1919-1920 рр. був головою місії УНР в Італії, а в 1921 р. переїхав до Праги. Рятуючись від голодної

⁹⁰ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». «Марко Антонович як людина і організатор українського наукового життя» (Доповідь Л. Винара на конференції в УВАН «Сорокаліття Українського Історичного Товариства», Нью-Йорк, 03.04.2005 р.). Арк. 1.

⁹¹ Там само. Арк. 1.

⁹² Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Особисті документи, родина». Короткі автобіографічні відомості. 1 арк.

⁹³ Гирич І. З династії славетних Антоновичів: Інтерв'ю Марка Антоновича для «Старожитностей». *Старожитності*, 1993, № 19/24. С. 24.

⁹⁴ Шаповал А. Дмитро Антонович: життя та діяльність: монографія. ПрАТ «Миронівська друкарня», 2012. С. 86.

смерті, його сім'я переїжджає до Ржищева⁹⁵, а потім емігрує до Чехословаччини. Сам же Марко Антонович згадував про своє дитинство так: «Мій батько був у Центральній Раді і після проголошення держави був міністром морських справ, засновником академії мистецтв, а нарешті послом УНР в Італії і на Україну вже не вертався, а мама з трьома дітьми виїхала до нього в Прагу в 1923 р.»⁹⁶.

М. Антонович в інтерв'ю канадській дослідниці Іроїді Винницькій згадував, що вони швидко отримали як візу на виїзд з України, так і на в'їзд до Чехословаччини. Свою роль тут відіграло їхнє відоме прізвище та шанобливе ставлення польського консула до жінок⁹⁷. Про свою подорож до Чехословаччини він розповідав таке: «Виїхали ми з Києва тоді, коли ще дозволено було виїздити, себто за НЕПу, в 1923 році. Причому виїзну візу нам поради дали дуже легко і в'їзну візу в Чехословаччину ми також дістали, бо мій батько був у Празі. Але поляки ніяк не хотіли транзитної візи нам видавати, і це тривало майже цілий рік. Тоді вже лишалось щось три дні, що ми мусіли виїхати з Советського Союзу, і тоді мама вирішила, що вона не вийде з польського консульства в Києві, поки їй не дадуть якусь відповідь. Ну і там на ту тему відбувалася дискусія, вони все казали, що консула нема, і там почався якийсь крик. Мама не хотіла виходити, і тоді вийшов консул і питається (а поляки до жінок відносилися дуже з пошаною): «Хто пані така?» Вона каже, що Антонович, а він каже: «А яке Ваше відношення до Володимира Антоновича?», а вона каже: «Я дружина сина». Він відразу потелефонував до Варшави, телефонічно дістали дозвіл, так що ми на другий день раненько виїхали і ще в останній день переїхали до Польщі. А на кордоні там була проблема. Тоді була девальвація всіх валют, і мамі хтось таємно сказав, що на кордоні там будуть ходити ті, що будуть носити валізки,

⁹⁵ Винар Л. Пам'яті д-р Марка Антоновича. *Український історик*. Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Острогоз ; Торонто ; Париж, 2004–2005. Ч. 3–4 (163–164). С. 271.

⁹⁶ Макара Ю. Гідний продовжувач славного роду (життя і діяльність Марка Антоновича). *Dmytro Antonovych a ukrajinská uměnověda. Vycházské 130. Výročí narození D. Antonovyče*. Praha, 2009. S. 329.

⁹⁷ Інтерв'ю М. Антоновича з І. Винницькою ... С. 148.

і вони будуть питатись: «Даєте мільйон?», і тоді скоренько казати, що дам. І дійсно такий прийшов, і мама сказала йому, що дам, і він нам наші валізки поносив, і ще потім нарікав, що дали замало, але факт є, що ми всіли в поїзд. Поїзд за яких п'ять-шість хвилин поїхав, а там ще 200-300 людей лишилось на пероні. Значить, їх не встигли, так би мовити, оформити і перейти через контролю»⁹⁸.

У період 30-40-х рр. ХХ ст. Д. Антонович працював професором мистецтвознавства на філософічному факультеті Українського вільного університету (УВУ). У чеських Падубіцах Марко захворів на висипний тиф⁹⁹. Оскільки помешкання в Празі у них не було, родина спочатку проживала в Бреслау (сучасний Вроцлав)¹⁰⁰. Тут він певний час ходив до школи. Пізніше, коли врешті переїхали жити до Праги, він відвідував чеську та німецьку початкові школи, а з другого класу навчався у німецькій гімназії, яку закінчив у червні 1936 р. За спогадами Марка Дмитровича, «найулюбленіший вчитель у школі був викладач грецької мови Емануїл Лібен»¹⁰¹.

М. Антонович згадує період проживання після переїзду до Праги так: «Мій батько хотів, щоб я вивчив якусь чужу мову і післав мене в німецьку гімназію, а після іспиту зрілості я записався паралельно в Український Вільний Університет і на чеський університет Карла IV, де я почав вивчати єгиптологію у проф. Ф. Лекси (в УВУ я вивчав як головний предмет стародавню історію (протоісторію і археологію) України»¹⁰².

На тоді Прага була головним українським науковим, політичним і університетським центром поза межами України. Дім Антоновичів у місті був відкритим для українських гостей – професори, літератори, політики і взагалі діячі української культури часто збиралися в їхньому гостинному домі і обговорювали різні проблеми українського наукового і культурного

⁹⁸ Там само. С. 148-149.

⁹⁹ Гирич І. З династії ... С. 25.

¹⁰⁰ Інтерв'ю М. Антоновича з І. Винницькою ... С. 149.

¹⁰¹ Гирич І. З династії ... С. 25-26.

¹⁰² Макар Ю. Гідний продовжувач ... С. 329.

життя на еміграції і в Україні. Це культурно-інтелектуальне середовище мало вплив на молодого Марка Дмитровича і впливало на поширення його знань і світогляду¹⁰³. М. Антонович захоплювався чехословацькою столицею, зокрема, згадував: «...Прага була в українському житті, між обома світовими війнами, виняткове явище: там було дуже багато інтелігенції і провідної верстви української держави, і це фактично робило її такою винятковою...»¹⁰⁴.

В українському середовищі міста відбулися знайомства М. Антоновича з багатьма відомими українцями. Родина Антоновичів мала дружні стосунки з родиною Кандиб, і Марко спілкувався, таким чином, із відомим українським поетом Олександром Кандибою (О. Олесем) та його сином – археологом, поетом, політичним діячем Олегом Кандибою (який найбільше відомий як поет О. Ольжич). Останній, будучи активним діячем мельниківської гілки ОУН, мав найбільший вплив на формування суспільно-політичного світогляду і, ймовірно, на академічні зацікавлення Марка – археологія, історія, єгиптологія. Коли М. Антонович у Празі вступив до ОУН, він став активним членом Культурної референтури, яку з 1937 р. очолював О. Ольжич. Незважаючи на різницю у віці, вони стали приятелями і близькими співробітниками¹⁰⁵.

У Празі його однокурсниками в УВУ були Наталія Наріжна, Оксана Вікул, Ярмо Чернявський та інші. В УВУ він прослухав усі курси лекцій з історії України Симона Наріжного та Дмитра Дорошенка, з української етнографії – Вадима Щербаківського, з культури слов'ян доісторичної доби – Івана Борковського, з історії української літератури – Олександра Колесси, з українського мовознавства – Ярослава Рудницького, з історії українського мистецтва – Дмитра Антоновича, курси з шевченкознавства – Степана

¹⁰³ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». «Марко Антонович як людина ...» Арк. 4.

¹⁰⁴ Інтерв'ю М. Антоновича з І. Винницькою ... С. 150.

¹⁰⁵ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». «Марко Антонович як людина ...» Арк. 3.

Смаль-Стоцького, з філософії – Івана Мірчука, з теорії педагогіки – Августина Волошина, спецкурси Бориса Крупницького «Україна і Швеція на переломі 17-18 століття», Панаса Феденка «Гетьман Петро Дорошенко та його доба»¹⁰⁶, Симона Наріжного «Культурна праця української еміграції»¹⁰⁷. Зауважимо, що Марко Антонович належав до кращих студентів. Оскільки він бездоганно володів латинською мовою, йому випала честь виступати на інавгурації від імені всіх випускників¹⁰⁸.

Марко Антонович з підліткового віку був активним учасником громадсько-політичного життя. Він брав участь у роботі Клубу української молоді, що діяв під керівництвом відомої громадської діячки, літературознавиці, педагога Софії Русової. З 1934 р. – член «Пласту» та постійний учасник літніх пластунських таборів на Закарпатті (Слочин біля Сваляви)¹⁰⁹. У період студентства перебував у лавах «Просвіти» в Празі та місцевої Української академічної громади, де спочатку виконував обов'язки секретаря, згодом – заступником голови громади, а за три роки активної діяльності став її керівником. Мав постійні контакти з «Союзом українських студентів», з яким Українська академічна громада активно співпрацювала, брав участь у роботі Литовсько-українського студентського товариства¹¹⁰.

Отож, перед початком Другої світової війни М. Антонович уже мав сформовані політичні та наукові погляди, займав чітку громадянську позицію. Його світогляд та погляди були сформовані в період дитинства та юності, під впливом родини та середовища.

¹⁰⁶ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Особисті документи, родина». Спогади М. Мушинки. Син ...Арк. 2 зв.

¹⁰⁷ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Особисті документи, родина». «Відомість М. Антоновича як слухача УВУ». 3 арк.

¹⁰⁸ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Особисті документи, родина». Спогади М. Мушинки. Син ...Арк. 2 зв.

¹⁰⁹ Макар Ю. Гідний продовжувач ... С. 166.

¹¹⁰ Винар Л. Автобіографічні матеріали. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Париж, 2005. Ч. 2–4 (166–168). С.137.

2.2. Діяльність в ОУН

Друга світова війна позначилася на життєвому шляху М. Антоновича його діяльністю в ОУН, що мало значний вплив на його подальше життя.

Вважаємо, що саме О. Кандиба-Ольжич сприяв участі М. Антоновича в роботі Похідних груп, оскільки саме під його керівництвом дослідник перебував у них. Як зазначає сам М. Антонович, він був знайомий з О. Кандибою-Ольжичем ще з підліткового віку, «знаючи Олега від середини 1920-х років»¹¹¹, тобто тоді М. Антоновичу було ще 9-10 років.

Після загибелі відомих мельниківських діячів О. Сеника та М.Сціборського влітку 1941 р. постало питання, хто очолить організаційні відділи на східноукраїнських землях. Хоч і несподівано, проте такою людиною став Олег Кандиба. Це була молода, інтелігентна особистість, доктор археології Карлового університету. Відомий не лише як вчений, а і як поет – під псевдонімом О. Ольжич він видав дві збірки – О. Кандиба походив з Наддніпрянщини. Він був виразником прагнень молодого покоління і як член ПУН, представник А. Мельника, неформальний лідер, О. Кандиба очолив ОУН на Наддніпрянщині¹¹². Своім першочерговим завданням поставив активізацію національної самосвідомості мас, також намагався досягти порозуміння з ОУН-СД. Підтримував доволі дружні взаємини з Р. Шухевичем, С. Ленкавським та іншими діячами ОУН-СД¹¹³.

Окрім того, О. Кандиба був відповідальний за роботу трьох Похідних груп ОУН, які були скеровані на Схід. Вони являли собою невеликі об'єднання націоналістів, часто погано озброєні, які йшли в Україну переважно з пропагандистсько-агітаційною метою. Для цього їхні учасники іноді влаштовувалися перекладачами або журналістами при німецькій армії. Частина націоналістів залишалася у містах і містечках для творення

¹¹¹ Моя остання зустріч з О. Ольжичем. *Самостійна Україна*. 2004. Р. LVI (56). Ч. 3/439. С. 5–6.

¹¹² Череватенко Л. Я камінь з Божої праці. *Незнаному воякові* / за ред. О. Ольжича. С. 351–424.

¹¹³ Михалевич М. 1941–1991. *Календар-альманах «Нового шляху» на 1991 р.* С. 76.

адміністрації. Л. Шанковський згадував, що німецькі війська спочатку досить таки толерантно ставилися до цих груп¹¹⁴.

В ОУН М. Антонович був членом Культурної референтури. У червні 1941 – січні 1942 рр. він із журналістом Федором Гайовичем брали участь у поході груп ОУН на схід України. Коли М. Антонович був у Києві, німецькі офіцери серед жителів шукали перекладачів до своїх підрозділів, і в одну з них він потрапив¹¹⁵. М. Антонович та Ф. Гайович з жовтня 1941 до початку 1942 рр. працювали у видавництві «Українське слово» в Києві. А. Шаповал вважає, що саме тоді у них виникла ідея видрукувати збірку поезій Є. Плужника «Рівноваги»¹¹⁶. Після повернення до Праги друк збірки було розпочато у видавництві «Пробоем», співробітником якого був Ф. Гайович¹¹⁷, проте вона була видана вже в Аугсбурзі 1948 р.

Під час подорожі теренами України у складі Похідних груп М. Антонович познайомився з багатьма жителями Києва, з якими надалі підтримував листування. Епістолярій містить інформацію про те, що М. Антонович не просто переписувався з ними, а й допомагав виїхати з України, надавав фінансову допомогу та інформаційну підтримку. Прикладом такого може бути листування між Марком Антоновичем та українською студенткою Ольгою Петровою (березень, 1943 р.)¹¹⁸. У цьому листі вона подає свої біографічні дані та професійні характеристики, а в листі-відповіді Марко запевняє її про надання необхідної допомоги, якщо вона приїде до Німеччини.

М. Антонович згадував, що можливість побувати в Україні старалися використати як представники ОУН (б), так і ОУН (м). Зокрема, він зазначав: «...з Праги десь між 10 і 15 червня 1941 року виїхала група бендерівців, а

¹¹⁴ Шанковський Л. Похідні групи ОУН. - Мюнхен, 1958. С. 12

¹¹⁵ Інтерв'ю М. Антоновича з І. Винницькою ... С. 150.

¹¹⁶ Шаповал А. «Шукаю все ще бурь і неспокою»: листи Марка ... С. 270.

¹¹⁷ Там само. С. 270.

¹¹⁸ ЦДАГО України. Ф. 269. «Колекція документів «Український музей в Празі». Опис 2. Спр. 28 «Листи близьких і знайомих, інших осіб та українських емігрантських організацій М. Антоновичу (ксерокопії)». Арк. 7, 7 зв., 8.

декілька днів після того група мельниківців. Ясно, що Ігор Шевченко мельниківцем не був, і ясно, що йому десять сторінок Платона важливіше ніж їхати на схід, але він все лишив і поїхав (не їхали лише дівчата-гімназисти і скелет організації – в Празі це був Василь Кунда)»¹¹⁹. Так, молоді ідеалісти, досить ідеологічного налаштовані націоналісти та інші представники української еміграції використовували будь-яку можливість, аби відвідати Батьківщину, стати частинкою відродження незалежної України.

Найбільше успіхів, але й найбільше втрат мала Північна група, що повинна була дійти до Києва і Харкова. Саме до неї і потрапив М. Антонович. У період із червня 1941 до січня 1942 р. він був перекладачем при одному з німецьких батальйонів. Як згадував М. Антонович «...це був батальйон, який складався з 9 сотень і ще, при штабі, і їм треба було 10 чи 11 перекладачів...»¹²⁰.

Хоча формально ним опікувався О. Кандиба, і віддав навіть наказ, щоб М. Антонович був під його керівництвом та при його групі, за збігом обставин так не сталося. Сам М. Антонович згадував про це так: «Кобзар, який розпоряджався цією ділянкою, каже: «Ну то йдіть Ви». Я, правда, йому сказав, що я маю йти з Ольжичем, і він це знав від Ольжича, і пригадую, коли я багато років пізніше зустрівся з Кобзарем в Регенсбургу (де він був в таборі), він дуже якимось себе почував ніяково, що він мене післав туди, куди я не мав іти, каже: «Мені від Ольжича дісталось, дісталось». Я йому сказав: «Властиво, може, воно і добре, бо завдяки цьому я мав змогу познайомитись з цілою Україною, бо з тим німецьким відділом, до якого я був придлений, я її перейшов аж до Маріуполя»¹²¹. Крім того, саме в Маріуполі Марко зустрівся зі своїм братом Михайлом, який в той час перебував теж в

¹¹⁹ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист М. Антоновича до Л. Винара від 26.07.1985 р. Арк. 1.

¹²⁰ Інтерв'ю М. Антоновича з І. Винницькою ... С. 150.

¹²¹ Інтерв'ю М. Антоновича з І. Винницькою ... С. 158.

Україні¹²². Зі спогадів М. Антоновича ми дізнаємося, що він був перекладачем при одній сотні німецької армії, спеціальному батальйоні для спеціальних послуг VI Армії генерала Кляйста¹²³.

У розмові з І. Винницькою М. Антонович розповідав про свою роботу перекладачем, особливу увагу приділивши деталям. Так, ми дізнаємося про побут перекладачів, настрої місцевого населення та порядки в німецькій армії. Він був спостережливим, а тому в розповіді підмічає такі цікаві характеристики, які становлять відмінність між населенням Правобережжя та Лівобережжя, що проявлялася в ментальності людей. Якщо на Правобережжі у кожній хаті були ікони та де-не-де портрети Т. Шевченка, то вже на Лівобережжі ікони були не скрізь, а лише в деяких будинках, інколи траплялися портрети О. Пушкіна. Здивовано реагував М. Антонович на дії радянської влади щодо місцевого населення: тактику випаленої землі, коли радянська влада, відступаючи, знищувала промисловість та продовольство. Негативним спогадом є смерть представників євангельського руху за відмову служити в рядах радянської армії з релігійних переконань, адже над ними познущались, «вирізавши на грудях та спині хрести»¹²⁴.

Проте після того, як члени їхньої Похідної групи дійшли до Маріуполя, німецьке командування звільнило перекладачів від їх функцій, і М. Антонович направився до Києва. Тут члени Похідних груп розпочали активну діяльність щодо налагодження адміністративного апарату: було створено міліцію¹²⁵, відновлено роботу навчальних закладів, засновано Народний університет, Союз Українських письменників. Окрім того, було відкрито редакцію «Українського слова», яку очолив І. Рогач. Вона видавала газету, а також три додатки – два культурологічних («Літаври», «Література і мистецтво») і один для російськомовної меншини.

¹²² Конопка Н. Михайло Антонович як дослідник ... С. 78.

¹²³ Інтерв'ю М. Антоновича з І. Винницькою ... С. 163.

¹²⁴ Там само. С. 163.

¹²⁵ Кентій А. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941-1942 рр. Київ, 1999. С.47.

Перебуваючи в Києві, Марко Дмитрович не полишав громадсько-політичної діяльності. Він згадував: «Мене призначили редактором молодіжного журналу, з якого жодне число не вийшло, бо перше число відразу німецька цензура з'їла, а мене звільнили з праці, це було вже десь в грудні 1941 року»¹²⁶.

У листі до Л. Винара М. Антонович вказував на те, що навіть О. Ольжич говорив про недовіру з боку українського населення: «Знаєш, Марку! Ми сюди приїхали як варяги. Ніхто нас тут не хоче (мав на увазі ні німці, ні місцеві), сюди їде жінка з дітьми, блакитноокий ідеаліст. Мова йде про Ніну Михалевич і про Левка Хомінського, з яким я дуже гарні два дні провів у Києві!»¹²⁷.

Проживав М. Антонович на одній квартирі разом із О. Телігою, Ф. Гайовичем, О. Штулем та ін.¹²⁸ М. Гартимів, один із членів Похідної групи, згадував: «Зайшли ми до хати, привіталися в передпокої з панею, яку Гнатів представив дуже коротко – «це панна Василівна, а це свій», – сказав він, показуючи на мене. Вона провела нас до кімнати, де сиділи Олена Теліга, Олег Ольжич, молодий студент Марко Антонович та ще дві особи, яких я не знав»¹²⁹.

М. Антоновичу довіряли інформацію про стан видавництва та про видання «Літаври», про що писала О. Теліга в листі до О. Лащенка від 15.01.1942 р.: «Про події і настрої в редакції Ви будете мати докладні відомості від п. М. та Гайовича...»¹³⁰. Редактор опублікованого листування вважає, що п. М. – це Марко Антонович, Гайович – Ф. Гайович)¹³¹.

¹²⁶ Інтерв'ю М. Антоновича з І. Винницькою ... С. 163.

¹²⁷ Винар Л. Листування М. Антоновича про Ольжича. *Український історик*. 2008. Т. XLIV–XLV. 2007–2008. Ч. 3–4 (175–176) / 1–2 (177–178). С. 106.

¹²⁸ Антонович М. Жмуг спогадів про Олену Телігу. *Олена Теліга. Листи. Спогади* / упор. Н. Миронець. 2-ге вид., випр. Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2004. С. 317–319.

¹²⁹ Гартимів М. Землею українською. «На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні» : зб. статей, спогадів і документів / за ред. О. Ждановича. Торонто ; Нью-Йорк. 1985. С. 126.

¹³⁰ Теліга О. Останній лист Олени Теліги. «На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні» : зб. статей, спогадів і документів / за ред. О. Ждановича. Торонто ; Нью-Йорк. 1985. С. 201.

¹³¹ Там само. С. 201.

Згодом М. Антонович опублікував невеликі за обсягом спогади про О. Телігу¹³². Він згадує про те, що певний час проживав з О. Телігою в одному помешканні в Києві. Окрім того, він описує побутові моменти, спільну роботу як членів ОУН і загальний настрій від спілкування з О. Телігою та іншими особами, які були з ними.

Очевидно, їхня діяльність не входила в рамки німецької східної політики, й нацисти розгорнули проти цієї групи жорстокий терор. У грудні 1941 й січні 1942 рр. гестапо розстріляло сотні членів цієї організації. За даними ОУН (м), упродовж 1941–1944 рр. вона втратила 95% членів саме на території Райхскомісаріату Україна. Серед загиблих членів цієї групи були Олена Теліга, Роман Біда, Ярослав Оршан-Чемеринський, Іван Рогач та ін.¹³³. М. Антоновичу вдалося врятуватись лише через те, що О. Кандиба до арешту відправив його з території України.

З листів М. Антоновича з Праги до В. Міяковського у Львів дізнаємося, він жив у Києві за «крайне несприятливих умов у голоді й холоді»¹³⁴. Підтвердженням незадовільних умов проживання у місті під час участі в роботі Похідних груп на Схід знаходимо і в листах Н. Драгоманової до М. Антоновича. В одному з них зазначається, що «в помешканні було дуже холодно, аж доходило до мінус трьох ступенів»¹³⁵. У листуванні кореспонденти обмінювались інформацією про життя в Празі, Києві та Львові, надсилали один одному необхідну літературу. Між М. Антоновичем та В. Міяковським склалися доволі тісні як дружні, так і наукові стосунки. Вони, перебуваючи в наукових колах Києва та Праги, постійно оповідали один одному новини про спільних знайомих. Часто розповідали й про власні справи. Так, в одному з листів М. Антонович повідомив, що йому «з віршами тепер біда: до особистої лірики мене зовсім не тягне, а суспільні теми

¹³² Антонович М. Жмут спогадів про Олену Телігу... С.317–319.

¹³³ Шанковський Л. Похідні групи ... С. 12.

¹³⁴ Шаповал А. «Шукаю все ще бурь і неспокою»: листи Марка ... С. 270.

¹³⁵ ЦДАГО України. Ф. 269. «Колекція документів «Український музей в Празі». Опис 2. Спр. 28 «Листи близьких і знайомих...»). Арк. 166-172.

цікавлять...»¹³⁶ і говорить про бажання повернутись до єгиптологічних студій як найдавнішого зацікавлення.

Після повернення до Праги, вже під час війни, відбулося знайомство М. Антоновича з О. Домбровським. Дослідники зрідка зустрічалися, розмовляли про науку та тогочасне становище українського народу, розвиток української справи у воєнних умовах¹³⁷.

У 1942 р. Марко Дмитрович під науковим керівництвом історика, бібліографа, публіциста Д. Дорошенка та філолога Ф. Слюсаренка (професор латинської мови)¹³⁸ захистив докторську дисертацію «Філіпійські історії» Трого-Юстина і Скітія»¹³⁹, тема якої пов'язана з античністю та Україною. Українською мовою робіт, присвячених цій темі, майже не було¹⁴⁰. Вільне володіння німецькою, російською, англійською, чеською, латинською, старогрецькою, французькою мовами стали твердим підґрунтям наукової діяльності вченого та відіграли важливу роль у написанні ним дисертації.

Після захисту дисертації, з листопада 1942 р., він працював асистентом на кафедрі античної історії УВУ в Празі¹⁴¹. Одночасно був членом Українського історично-філологічного товариства в Празі (засноване 1923 р.), де першим і довголітнім головою був Дмитро Антонович¹⁴². Про те, що М. Антонович не лише безпосередньою участю, а й матеріально підтримував розвиток української науки за кордоном, свідчить посвідка про пожертву ним коштів Товариству «Музей визвольної боротьби України в Празі», яка зберігається в ЦДАГО¹⁴³.

¹³⁶ Шаповал А. «Шукаю все ще бурь і неспокою»: листи Марка ... С. 273.

¹³⁷ Домбровський О. Спомини. *Українське історичне товариство* / за ред. А. Атаманенко. Нью-Йорк ; Львів ; Острого, 2009. Т. 6. С. 13.

¹³⁸ Гирич І. З династії ... С. 24-27.

¹³⁹ Винар Л. Автобіографічні матеріали... С. 137.

¹⁴⁰ Гирич І. З династії ... С. 24-27.

¹⁴¹ Шаповал А. «Шукаю все ще бурь і неспокою»: листи Марка ... С. 270.

¹⁴² Винар Л. Олег Кандиба-Ольжич: дослідження та джерела. Острого ; Нью-Йорк, 2008. С. 75.

¹⁴³ ЦДАГО України. Ф. 269. «Колекція документів «Український музей в Празі». Опис 2. Спр. 28 «Листи близьких і знайомих...»). Арк. 119.

Крім того, Марко Антонович був активним членом УНО (філія в Празі), про що свідчать іменні запрошення на збори¹⁴⁴ та прохання щодо внесення членського внеску¹⁴⁵. На інформацію про занепад філії натрапляємо у листі Юрка Чорного: «Товариство розпалося, як тільки Марко поїхав до Німеччини, ніхто на сходини не приходять»¹⁴⁶.

Від 1938 р. М. Антонович разом із батьками мешкав у будинку Музею визвольної боротьби України, в празькій дільниці Нусле. У часі розбомблення будинку американцями 14 лютого 1945 року він був усередині і лише завдяки диву залишився живим¹⁴⁷.

8 листопада 1943 р. М. Антоновича заарештувало гестапо¹⁴⁸. Він пробув в ув'язненні (спочатку був ув'язнений у празькій тюрмі Панкрац¹⁴⁹, згодом переведений до концтабору Терезин (Терезієнштат)) 14 місяців і 10 днів, до звільнення в січні 1945 р.¹⁵⁰. У своїх спогадах Наталка Наріжна щодо перебування М. Антоновича в неволі говорить: «Марко вийшов з кацету 18 січня 1945–го року. В більшості він лежав, бо йому покалічили коліна. На Панкраці в тюрмі він сидів в одній камері з трьома визначними людьми, а саме: з кардиналом Бераном, зі своїм власним професором єгиптології з чеського Карлового університету і з членом чеського комуністичного підпілля»¹⁵¹. І лише втручання впливових осіб врятувало йому життя.

Питанням звільнення займалася мати Марка – Катерина Антонович, адже батько був хворий. Значну допомогу щодо визволення Марка надав І. Мірчук (у той час займав посаду директора Українського наукового інституту в Берліні). Листування між К. Антонович та І. Мірчуком, яке зберігається в ЦДАВО України, проливає світло на процес визволення Марка

¹⁴⁴ ЦДАГО України. Ф. 269. «Колекція документів «Український музей в Празі». Опис 2. Спр. 28 «Листи близьких і знайомих...»). Арк. 79.

¹⁴⁵ Там само. Арк. 82.

¹⁴⁶ Там само. Арк. 111-113.

¹⁴⁷ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Особисті документи, родина». Спогади М. Мушинки. Син ... Арк. 3.

¹⁴⁸ Шаповал А. «Шукаю все ще бурь і неспокою»: листи Марка ... С. 270.

¹⁴⁹ Особистий архів Годжал С. Лист від О. Пеленської від 18.10.2017 р.

¹⁵⁰ Гирич І. З династії ... С. 24-27.

¹⁵¹ Наріжна Н. Дитячими очима (Спомин). Прага, 2010. С. 53

з концтабору. Зокрема, в одному з листів І. Мірчука до К. Антонович є цікава інформація: «Перед хвилиною телефонували мені, що Ваш син Марко або вже у Вас в хаті, або в найближчих днях з'явиться. Дивним збігом обставин його справа затягнулась на яких 10 днів, а саме тому, що на моє прохання звільнено замість Марка доктора Антоновича з Галичини, який нічого спільного з ним не має»¹⁵². Після звільнення він отримав посвідчення, яке підтверджувало його особистість.

Отже, політична діяльність М. Антоновича ґрунтувалася на основних засадах мельниківства та доктрині «національного солідаризму». Перебуваючи у складі перекладачів Похідної групи на Схід, він відвідав Київ та інші українські міста, де вів громадську та науково-організаційну роботу. Після повернення до Праги здобув ступінь доктора філософії, працював в УВУ, поступово відбувалося формування його наукових зацікавлень.

2.3. Німецький період життя. «Зарево» та наука

У 1945 р. М. Антонович переїжджає до Аугсбурга, де влаштовує своє сімейне життя, одружившись з Мирославою Іванівною Фроляк 25 лютого 1946 р.¹⁵³. Як зазначив І. Жегуц: «Закарпаття він сходив вздовж і впоперек, полюбив його разом із дружиною Славкою Фроляк, донькою управителя пошти в нашому Рахові»¹⁵⁴. Тут в них народилася донька Любов (28.01.1948 р.)¹⁵⁵. У цей час у ляйпгаймській українській гімназії він викладав німецьку мову¹⁵⁶.

¹⁵² ЦДАВО України. Ф. 4158 «Український науковий Інститут в Берліні». Оп. 1. Спр. 6 «Особисте листування директора Інституту І. Мірчука». Арк. 236.

¹⁵³ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Особисті документи, родина». Відомості про родину. Арк. 1.

¹⁵⁴ Жегуц І. На службі історичної науки. *Карпатський край (газета)*. 1996. №8. С. 3-4

¹⁵⁵ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Особисті документи, родина». Відомості про родину. Арк. 1.

¹⁵⁶ Музей-архів ім. Д. В. Антоновича УВАН у США. Ф. 283 «Антонович Марко Дмитрович (1916–2005), історик, публіцист, громадський і політичний діяч, президент УВАН». Справа «М. Д. Антонович». Лист від М. Антоновича до Д. Чижевського від 19.12.1957 р. Арк. 1.

Незадовго після смерті батька¹⁵⁷ він переїжджає в Баварію (Мюнхен). У своєму листі до О. Романової зазначає: «Продовжував свої студії єгиптології в мюнхенському німецькому університеті (проф. Шарфф і його доцент Шток)»¹⁵⁸. З цього часу М. Антонович спеціалізується на протоісторії Єгипту. В процесі занять на єгиптологічному семінарі відвідує Лондон та музей Пітрі в Оксфорді¹⁵⁹.

Аналізуючи листування Марка Антоновича та літературознавця, історика-архівіста Володимира Міяковського, А. Шаповал так окреслює коло наукових інтересів та плани дослідника: «М. Д. Антонович мав намір написати праці про переклади римських класиків М. К. Зеровим, похід Дарія на Україну, дослідити, чи були кіммерійці в Україні, античність в українському культурному житті, написати розвідку «Скитія і Єгипет у античному письменстві»¹⁶⁰, яка була опублікована окремим виданням 1946 р.¹⁶¹, що свідчить про реалізацію задуманого.

Тоді ж М. Антонович активно включається в діяльність створеної у 1945 р. УВАН (Німеччина) і тісно співпрацює з першою групою академії – «Перед- та ранньої історії з допоміжними науками». Там виконує деякий час функції наукового секретаря групи. Згодом став секретарем Орієнталістичної групи УВАН¹⁶².

У 1949 р. М. Антонович познайомився з Л. Винарем. Як згадує Л. Винар, їх «...в'язала співпраця від 1949 року, коли ми перший раз зустрілися в Мюнхені на основуючому з'їзді студентсько-академічного товариства «Зарево». Від того часу протягом 56 років тривала наша співпраця на форумі «Зарева», УІТ, УІ та УВАН»¹⁶³.

¹⁵⁷ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». «Марко Антонович як людина ... Арк. 3 зв.

¹⁵⁸ Романова О. Єгиптологічні студії Марка ... С. 327–342.

¹⁵⁹ Макар Ю. Гідний продовжувач ... С. 163.

¹⁶⁰ Шаповал А. «Шукаю все ще бурь і неспокою»: листи Марка ... С. 270.

¹⁶¹ Антонович М. Скитія і Єгипет в античному письменстві. Женева : Український Морський Інститут. 1946. 19 с.

¹⁶² Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». «Марко Антонович як людина ... Арк. 4.

¹⁶³ Там само. Арк. 4.

У воєнний та післявоєнний період на теренах Європи значно збільшилась кількість емігрантів з України. Розміщені в таборах для переміщених осіб, вони організовувались у товариства та гуртки за переконаннями. Чи не найчисельнішими об'єднаннями стали студентські організації. Серед них – Союз Українських Студентських Організацій у Німеччині й Гданську, Союз Українських Студентських Товариств в Європі, Центральний Союз Українського Студентства (ЦЕСУС) та ін. У 1949 р. на основі вищеназваних об'єднань було створено студентське товариство національного солідаризму «Зарево», керівником якого було обрано М. Антоновича.

М. Антоновичу належала концепція створення студійних комісій «Зарева», в яких студенти та молоді науковці мали змогу розгорнути академічну діяльність¹⁶⁴. Одним із напрямів роботи Товариства було видання інформаційного бюлетеня «Листок дружби», який згодом переріс у щоквартальник «Розбудова держави». М. Антонович був редактором цього часопису впродовж 1949–1954 рр. У ньому друкувалися праці членів «Зарева» з актуальних питань історії України, розвитку українського національного руху, рецензії та критичні огляди наукової та політичної літератури.

28-29 травня 1949 року в Мюнхені відбувся конгрес, організований українською націоналістичною молоддю з метою вшанування видатних політичних діячів, а саме першого голови організованого українського націоналістичного руху Є. Коновальця та відомого державного діяча УНР С. Петлюри, присвячений 23-й річниці смерті останнього. Під час зустрічі було закладено фундамент для створення «Зарева». Основоположниками об'єднання виступили чотири студентські організації: Українське Студентське Товариство (далі – УСТ) Національного Солідаризму «Січ» у

¹⁶⁴ Жуковський А. Декілька думок з приводу ювілею «Зарева». URL: http://zarevo.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=46:-lr&catid=34:2010-06-30-09-00-24&Itemid=57. (дата звернення: 01.11.2017).

Мюнхені, УСТ Національного Солідаризму в Регенсбурзі, УСТ Національного Солідаризму в Граці (Австрія) та УСТ в Ерлянгені. У конгресі взяли участь представники ще не оформлених осередків у Тібенгені, Франкфурті та Авгсбурзі¹⁶⁵. Всього – близько 80 учасників. Було прийнято ідеологічну платформу об'єднання українських студентських товариств національного соціалізму.

М. Антонович пригадує, як «Зарево» постало в 1949 р. в Мюнхені: «Назву підібрав Микола Плав'юк (принаймні я від нього першого почув цю назву), а змістом займався я і мусів у цьому питанні виходити з тодішніх часів, які були тяжкі й сумні»¹⁶⁶. Наприкінці 1949 р. у Німеччині та Австрії нараховувалось 1.324 українських студенти¹⁶⁷. «Щоб вивести молодь з цього тупика, – пише М. Антонович, – я запропонував, щоб молодь займалась наукою і поділив працю «Зарева» на секції...»¹⁶⁸. Отже, можна вважати, що структура товариства «Зарево» фактично була творінням М. Антоновича.

Під час конгресу було обрано провід (правління) «Зарева», до якого ввійшли: провідник (голова) – М. Антонович; заступники – Петро Стерчо, Микола Плав'юк; секретарі – Аркадій Жуковський, Петро Шевченко; організаційний референт – Іван Жегуц; пресовий референт – Богдан Винар. Майже всі його члени стали відомими громадсько-політичними діячами чи науковцями. На конгресі виступили з доповідями члени новоствореного об'єднання та суспільно-політичні діячі: Ярослав Гринвас («До ситуації на Рідних Землях»), Марко Антонович («Наші завдання на ідеологічному фронті»), Аркадій Жуковський («Побудова та завдання студентської ідеологічної централі»), Дмитро Андрієвський («До української зовнішньої політики»). Усі доповіді були актуальними на той час та показали

¹⁶⁵ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Зарево». Б. Винар. Зарево і «Розбудова держави». Спомини. Арк. 4.

¹⁶⁶ Там само. Арк. 4.

¹⁶⁷ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. Т. 1. Роки 1945–1951. Мюнхен : Вид-во д-ра Петра Белея, 1985. С. 270.

¹⁶⁸ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Різне». Лист М. Антоновича до п. Андрія (ймовірно до А. Мельника) від 16.11.1996 р. Арк. 1.

ідеологічне підґрунття діяльності товариства.

Представники новоствореної організації вважали, що саме національний соціалізм дозволить українцям утворити незалежну соборну державу й створить умови для повноцінного розвитку. Ідеологічним наставником товариства був очільник Проводу українських націоналістів (ПУН) А. Мельник. Членами Товариства було налагоджено двосторонній зв'язок між ПУН та «Заревом». Про це свідчить опубліковане на сторінках «Листка дружби» звернення полковника А. Мельника, в якому він висловлює подяку проводові, представництвам і тим клітинам (осередкам – авт.) товариства, що висловили свої побажання з приводу 60-х роковин із Дня його народження: «... Підготовку, що осягнете тільки важкою працею над собою все в крицевій вірі в перемогу нашої Правди. На цьому шляху щастя Вам Боже, хай він допровадить Вас до заповітної нашої Мети, хай поверне Вас у повноті сил на звільнені українською зброєю від ворога рідні землі, у рідні пороги. Слава Україні!»¹⁶⁹.

На думку активного діяча організації М. Плав'юка, основними причинами постанови «Зарева» стали ліквідація еміграційної централі і подальше оформлення у Центральний Союз Українського Студентства¹⁷⁰. Обраний провід на чолі з М. Антоновичем поставив на меті організаційно розбудувати товариство, визначити форми його роботи, а надалі – територіально розширити. Основна мета полягала у задоволенні суспільних, зокрема, наукових, культурних і політичних інтересів, які б сприяли вихованню соціально та політично активної молоді. А тому головними напрямками роботи товариства були: організаційний, науковий, видавничий та громадський.

«Зарево» об'єднувало молодь із різними зацікавленнями, тому

¹⁶⁹ Голова ПУН полк. А. Мельник до проводу «Зарева». *Листок дружби*. 1951. Ч. 4–5. Монреаль ; Чикаго. С. 1.

¹⁷⁰ Плав'юк М. Зарево. Об'єднання Українських Академічних Товариств Національного Солідаризму. *Календар-альманах «Нового шляху» на 1953 рік*. Вінніпег, 1953. С. 101-104

логічним був розподіл на фахові комісії, що функціонували під головуванням найбільш досвідченого провідника. Керівники фахових комісій мали організовувати його нові клітини на місцях, інформувати провід про культурні, наукові та політичні здобутки членів та сприяти публікації цих напрацювань у друкованих органах товариства.

Дані про діяльність комісій подає А. Жуковський у спеціальній рубриці, де детально характеризує кожен з існуючих. Так, станом на 1951 р. було 14 фахових комісій, з яких про діяльність восьми не було подано жодної інформації, окрім керівника та назви. Найактивнішими були «Комісія студій відродження України» (керівник – М. Антонович), економічна (керівник – Б. Винар), комісія відбудови України (керівник – А. Жуковський), літературна комісія (керівник – Л. Винар), комісія міжнародної політики (керівник – М. Антохій). Їхні члени активно працювали над публікацією результатів своєї роботи на сторінках періодичних видань товариства, організацією літературних вечорів, проведенні різних акцій, влаштували бібліотеку в Парижі та Левені¹⁷¹.

Члени історичної комісії під керівництвом Л. Винара активно працювали у видавничій та організаційній сферах, остання передбачала проведення різних імпрез та конференцій, видавництво різних проєктів. Так, планувалося видання збірника, присвяченого українській історіографії періоду 1945–1960 рр. У написанні розділів до нього мали взяти участь О. Оглоблин, М. Антонович, Я. Пастернак, М. Ждан, Л. Винар, А. Жуковський, Б. Цюцюра, Н. Полонська-Василенко, В. Дорошенко¹⁷². Історична комісія «Зарева» публікувала збірники до святкування пам'ятних історичних дат та до ювілеїв учених, письменників, громадських діячів. Л. Винар для підготовки альманаху збирав матеріали з нагоди святкування 70-ліття П. Курінного, 80-ліття Н. Полонської-Василенко та М. Міллера. З

¹⁷¹ Жуковський А. Сторінка комісій. Звіт з діяльності комісій «Зарева» від 25 травня 1950 р. до 01 червня 1951 р. *Листок Дружби*. Монреаль ; Клівленд ; Париж ; Мюнхен. 1951. Ч. 7 (2). С. 26–27.

¹⁷² Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Зарево». Б. Винар. Зарево і «Розбудова держави». Спомини. Арк. 1.

нагоди 5-ліття смерті письменника О. Грицяя мала з'явитися монографія, на вихід якої збиралися кошти¹⁷³. Вона була видана Л. Винарем у Клівленді у 1960 р. як результат роботи літературної комісії. Історична комісія під проводом Л. Винара влаштовувала конференції, засідання та різні сесії. Марко Дмитрович як голова товариства брав у них безпосередню участь. Так, 2–3 липня 1955 р. він виступив на сесії Історичної комісії «Зарева» з доповіддю «Політична діяльність наших шестидесятників»¹⁷⁴.

М. Антонович певний час був головою літературної комісії, а секретарем – Л. Винар, про що згадує Б. Винар у своїх спогадах та вказує, що на початку 1950-х рр. вона була однією з найактивніших. Її члени публікували свої роботи в «Інформаційному листку», який з третьої частини (випуску) носив назву «Юність». Тут мали можливість друкувати свої праці та перші проби пера як студенти, так і поважні вчені. Серед дописувачів – прізвища Е. Андіївської, О. Грицяя, Л. Винара, П. Карпенка-Криниці. М. Антонович у вступному слові до «Інформаційного листка» за 1950 р. просив із розумінням поставитися до перших проб пера молодих літераторів і митців, адже в майбутньому вони стануть кістяком інтелігенції в молодій незалежній українській державі¹⁷⁵.

Діяльність комісії «Зарева» піддавалась критиці його членами. Серед зауважень, які висував до організації роботи комісії А. Жуковський, було те, що «зарев'яни» при заповненні анкет не вказали, в якому напрямі планують працювати. А дехто обрав для роботи забагато комісій і в жодній не брав активної участі¹⁷⁶. З цією проблемою зіткнувся і М. Антонович як провідник організації, і він постійно шукав способи активізувати роботу членів фахових комісій.

Основним своїм завданням «Зарево» мало на меті «вирощування

¹⁷³ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Зарево». Б. Винар. Зарево і «Розбудова держави». Спомини. Арк. 1

¹⁷⁴ Там само. Арк. 4.

¹⁷⁵ Антонович М. Вступне слово. Інформаційний листок літературної комісії. 1950. Ч. 2, Мюнхен. С.4.

¹⁷⁶ Жуковський А. Сторінка комісії. Звіт ... С. 26–27.

кадрів, що, як в ідейно-моральному, так і в фахово-інтелектуальному відношеннях будуть здібні взяти активну участь у процесах підготовки, визволення, закріплення та розбудови Української Держави»¹⁷⁷. Фактично планувалося, що молодь, формування якої відбувається в умовах діяльності товариства, буде кістяком молодій українській незалежній державі у політичній, економічній та культурній сферах.

Організаційна діяльність товариства полягала у включенні до нього інших студентських організацій, у створенні нових клітин та згуртуванні української студентської молоді навколо студентських центрів у великих європейських містах (Париж, Рим, Лондон, Стокгольм)¹⁷⁸. Так, у період його становлення в 1950-1951 рр. за керівництва М. Антоновича були створені клітини в США (Нью-Йорк, Клівленд), Канаді (Торонто, Монреаль), Франції (Париж, Нансі), Австрії (Леобен), Англії (Ольдгайм)¹⁷⁹. Окрім того, кількісно збільшились клітини товариства в Англії, що позитивно вплинуло на його діяльність.

Окремою ділянкою роботи «Зарева» була допомога українським студентам, які опинились у скрутному матеріальному становищі. Вона проводилась за посередництвом Стипендійного фонду ім. О. Ольжича, який розвивав свою працю під проводом Петра Стерча з осідком централі в Чикаго¹⁸⁰. Цей фонд наповнювався завдяки пожертвам членів товариства, котрі мали б задекларувати суму, яку вони могли б періодично жертвувати на потреби організації. Крім того, кошти витрачались на організацію конференцій та різних імпрез, видання друкованої продукції, на різдвяні подарунки для студентської молоді з Європи. Звіт щодо використання коштів публікувався в «Листку дружби»¹⁸¹.

¹⁷⁷ Плав'юк М. Зарево. Об'єднання Українських Академічних Товариств Національного Солідаризму. *Календар-альманах «Нового шляху» на 1953 рік*. Вінніпег, 1953. С. 103.

¹⁷⁸ Жуковский А. Завдання та побудова централі українських студентських товариств «національного солідаризму». *Бюлетень «Зарево»*. Мюнхен, 1949. Ч. 1. С. 26–27.

¹⁷⁹ Антонович М. Звіт провідника «Зарева» за час від 21 травня 1950 до 30 червня 1951 рр. *Листок дружби*. 1951. Ч. 7 (2). Монреаль ; Клівленд ; Париж ; Мюнхен. С. 13.

¹⁸⁰ Плав'юк М. Зарево. Об'єднання Українських Академічних Товариств... С. 103.

¹⁸¹ Стерчо П. Сторінка стипендійного фонду ім. О. Ольжича. Звідомлення з діяльності та фінансових

Зарев'яни влаштовували академічні вечори на актуальні теми, які були пов'язані з відзначенням визначних подій, або на пошану громадсько-політичних, культурних діячів і вчених. У річницю оголошення самостійності та соборності української державності та бою під Крутами представництво «Зарева» в Німеччині влаштувало Святочну Академію. У програму входили доповідь Дмитра Андрієвського та сольні виступи оперних співаків, а 15 квітня 1951 р. у великій залі місцевої ратуші було влаштовано під протекторатом УВУ «Шевченківський концерт»¹⁸². Схожі заходи щодо вшанування пам'яті полеглих під Крутами проводили клітини «Зарева» на території США, причому до цих акцій долучались інші молодіжні організації¹⁸³.

Постійним тематичним заходом було вшанування пам'яті О. Ольжича як письменника та «духовного Патрона нашого об'єднання»¹⁸⁴. Пам'яті ідеологічних «наставників» С. Петлюри та Є. Коновальця була присвячена Академія, що відбулась 03 червня 1951 р. На академічному вечорі в Балтіморі, проведеному місцевою клітиною «Зарева» 28 січня 1967 року, було відзначено соту річницю з дня народження історика, політичного та громадського діяча М. Грушевського¹⁸⁵.

Серед основних завдань наукової діяльності було розробляти ті ділянки науки, які були або мало досліджені, або вивчалися лише в рамках, які дозволяла радянська влада. Так, М. Антонович у своїй праці «Наші завдання на ідеологічному фронті» вказував, що було б доцільним вивчення філософії (де є основоположні принципи побудови держави), вивчення античного світу та активізація досліджень у таких ділянках науки, як джерелознавство та українознавство¹⁸⁶.

оборотів за час від серпня 1950 р. по 30.06.1951 р. *Листок дружби*. 1951. Ч. 7 (2). Монтреаль ; Клівленд ; Париж ; Мюнхен. С. 28–36.

¹⁸² Бокайло О. Початковий етап ... С. 248.

¹⁸³ Бокайло О. Громадська, культурна, наукова та освітня діяльність ОУАТНС «Зарево»... С. 74.

¹⁸⁴ Винар Б. Хроніка. *Листок дружби*. Монтреаль ; Клівленд ; Париж ; Мюнхен, 1951. Ч. 7 (2), С. 40.

¹⁸⁵ Бокайло О. Вшанування пам'яті М. С. Грушевського ... С. 83.

¹⁸⁶ Антонович М. Наші завдання на ідеологічному фронті. *Бюлетень «Зарево»*. Мюнхен, 1949. Ч. 1. С. 19–20.

Окремим напрямом роботи товариства була організація тематичних конференцій. Для прикладу, однією з найбільших стала конференція Історичної комісії «Зарева», що була проведена за ініціативи М. Антоновича та Л. Винара 2-3 липня 1955 р. У ній взяли участь та виступили із доповідями Я. Пастернак («Наука та псевдонаука в археологічних дослідках»), П. Грицак («Суть українського історичного процесу у середньовіччі»), О. Оглоблин («Василь Капніст»), М. Антонович («Політична діяльність наших шістдесятників»), П. Стерчо («Непошанування принципу самоозначення при включенні Карпатської України до ЧСР»)¹⁸⁷. Загалом, у конференції взяли участь понад 60 осіб (Б. Винар вказує, що в той час у Торонто було дуже спекотно, проте, незважаючи на це, приїхала значна кількість учасників)¹⁸⁸. Крім того, під час роботи конференції відбулася зустріч членів «Зарева» з різних осередків США та Канади.

Завданням товариства було не лише досліджувати наукові проблеми, а популяризувати Україну в світі та в потрібний момент мати необхідну теоретичну та практичну бази для відновлення науки на теренах незалежної України. У руслі видавничої діяльності, як зазначається у вступній статті «Листка дружби» за 1951 р., основними напрямками роботи було «дописування членства «Зарева» до друкованого органу товариства, розбудова фінансової бази для видавничих справ, налагодження оперативної сітки кольпортажу наших видань»¹⁸⁹. Праці членів комісій друкувалися на сторінках бюлетеня «Зарево» (було надруковано три номери). З четвертим числом його було видано як кварталний журнал під назвою «Розбудова Держави». Редакторами часопису були М. Антонович (1949–1954 рр.) і Б. Винар (1954–1957 рр.). Останній, 22-й номер з'явився за редакцією М. Антоновича в Торонто в 1958 році¹⁹⁰. Незалежно від того, Літературна

¹⁸⁷ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Зарево». Б. Винар. Зарево і «Розбудова держави». Спомини. Арк. 36.

¹⁸⁸ Там же. Арк. 36.

¹⁸⁹ Наші позиції. До відома фізичним і правним членам «Зарева». *Листок дружби*. 1951. Ч. 4–5. Монреаль, Чикаго. С. 2.

¹⁹⁰ Бокайло О. «Бюлетень Зарево» та «Розбудова держави» як періодичні видання С. 334–337.

комісія видавала свій журнал «Юність», а Економічна комісія – «Інформаційний листок». Зв'язок із членством Товариства підтримував Центральний Провід за допомогою неперіодичного «Листка Дружби», де друкувались його «урядові повідомлення». Водночас видавнича діяльність товариства, як бачимо зі звіту М. Антоновича, мала недоліки. Це фінансові та технічні труднощі, перебування пресового референта та Провідника далеко один від одного та членів товариства¹⁹¹.

Перші два випуски бюлетеня «Зарево» були видані в Мюнхені в 1949 і 1950 роках циклостилем, третій вийшов у Монреалі 1951 р. Тут друкувалися тематично різні наукові та публіцистичні праці, документальні джерела, програмні документи, нотатки з актуальних питань новітньої історії України, розвитку українського національного руху, критичні огляди наукової і політичної літератури. Серед дописувачів – активні члени товариства: М. Антонович, М. Плав'юк, А. Жуковський, Б. Винар та ін. У першому номері автори у своїх статтях фактично заклали теоретичні основи діяльності товариства. Визначальним тут можна вважати доробок М. Антоновича «Наші завдання на ідеологічному фронті», «Праця комісій», «План з ділянки: суспільно-громадські рухи в Україні в ХІХ–ХХ столітті», М. Плав'юка «Високошкільний тиждень ЦЕСУС-у», Б. Винара «Проект праці Економічної комісії» та А. Жуковського «Завдання та побудова Централі Українських Студентських Товариств Національного Солідаризму».

У 1951 р. бюлетень «Зарева» було видано як журнал під назвою «Розбудова держави». Про обов'язки його редактора, в т. ч. власні, М. Антонович писав: «Праця, пророблена журналом «Розбудова держави», велика. Чи усвідомлюють собі наші члени, що це означає після цілоденної праці редагувати журнал, писати статті, адмініструвати, листуватися з дописувачами, сваритися з друкарнею, вимагати від довжників вирівняння передплати чи післяплати і т. д.»¹⁹². Оскільки він досить скрупульозно

¹⁹¹ Антонович М. Звіт провідника «Зарева» ... С. 14.

¹⁹² Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 3, Папка «Робочі матеріали, праці». Розбудова держави.

вичитував кожну публікацію, таке редагування займало досить багато часу. Сформовані навички редакторської роботи стали в нагоді в майбутньому, коли він був співредактором УІ або редагував видання УВАН.

У 1950 р. найактивніші члени товариства, а саме П. Стерчо та Б. Винар переїжджають у США, а М. Плав'юк та М. Антонович – до Канади. В той же час як А. Жуковський (проживав в Австрії) та П. Дорожинський (перебував в Німеччині) організовували активну діяльність осередків на території Європи. Розпорошення членів Проводу мало як негативні, так і позитивні наслідки. Серед переваг варто назвати те, що розширилися географічні межі діяльності членів «Зарева». Але їх віддаленість один від одного гальмувала видавничу роботу та негативно впливала на комунікацію між ними.

Марко Антонович як голова «Зарева» брав участь у всіх формах його діяльності. Зокрема, він опікувався зв'язком між членами Товариства. Хоча члени Проводу перебували на різних континентах і не могли проводити збори постійно за безпосередньої присутності, засідання відбувалися кореспонденційним шляхом (наприклад, засідання проводу «Зарева» від 20 березня 1951 р.)¹⁹³.

Окрім того, робота з влаштування конференцій та вечорів також перебувала під контролем Марка Дмитровича, про що повідомлялось у друкованому органі товариства. Зокрема, інформувалося про перенесення дати проведення Річної Конференції «Зарева» з 26 – 27 травня 1951 р. на 30.06-01.07.1951 р. в Торонто¹⁹⁴. М. Антонович у публікаціях на сторінках видань «Зарева» виступав не лише як вчений, а й як його провідник.

Оскільки Товариство мало націоналістичний напрям, то, відповідно, і його діяльність, переважно, була присвячена націоналістично-патріотичному вихованню молоді та ідеологічному наставництву. М. Антонович у 1950 р. від імені «Зарева» закликав відзначити 60-ті роковини з дня народження

Арк. 1.

¹⁹³ З діяльності «Зарева». *Листок дружби*. Монреаль ; Лорейн, 1951. Ч. 6 (1). С. 5.

¹⁹⁴ Антонович М. З останньої хвилини... *Листок дружби*. Монреаль ; Лорейн, 1951. Ч. 6 (1). С. 11.

Голови Проводу Українських Націоналістів полковника Андрія Мельника. При цьому всі святкування мали бути влаштовані в закритому товаристві на рівні клітин, на які заохочувалось запрошувати «інші націоналістичні організації на своїх теренах»¹⁹⁵.

М. Антонович був автором статей та заміток у бюлетені «Зарева», «Листку дружби» та «Розбудові держави» (24 публікації). Їх можна поділити на три групи: 1) інформація щодо діяльності товариства, плани та звіти роботи комісій та «Зарева» в цілому; 2) рецензії на різні публікації; 3) його наукові та науково-публіцистичні твори.

У «Листку дружби» за 1951 р. опубліковано звіт М. Антоновича з роботи за 1950–1951 рр. В ньому діяльність товариства від заснування і до 1951 р. він поділяє на три етапи: період від Другого з'їзду до ідеологічної конференції доросту в Берхтесгадені (початок 1950 р. – до липня 1950 р.), переходовий період від липня 1950 р. до жовтня 1950 р., період до берхтесгаденської конференції (жовтень 1950 р. – початок 1951 р.) та коротко характеризує діяльність товариства в кожному з них. Окремими пунктами звітує про працю комісій та товариств, позитивні сторони та недоліки видавничої діяльності та фінансове становище¹⁹⁶. Після 1955 р. інформацію про діяльність товариства Марко Дмитрович не публікує, адже він перестав бути провідником «Зарева». У цей період з'являються лише статті, замітки та рецензії.

Серед статей та заміток, які опублікував М. Антонович на сторінках періодичних видань «Зарева» протягом 1950–1958 рр., зацікавлення викликають такі як «В. Липинський і демократія»¹⁹⁷, «Історіософія Юліана Вассіяна (Спроба характеристики)»¹⁹⁸, «Проф. д-р Микола Вікул 1888–1935.

¹⁹⁵ Обіжник до Проводів правних членів, зв'язкових і фізичних членів ОУСТНС «Зарево». *Листок дружби*. Монреаль ; Чикаго, 1950. Ч. 3. С. 6.

¹⁹⁶ Антонович М. Звіт провідника «Зарева» ... С. 10-14.

¹⁹⁷ Антонович М. В. Липинський і демократія. *Розбудова держави. Бюлетень Зарева*. Монреал, 1953. Р. V. Ч. 2 (10). С. 20–24.

¹⁹⁸ Антонович М. Історіософія Юліана Вассіяна (Спроба характеристики). *Розбудова держави. Бюлетень Зарева*. Клівленд, 1954. Р. VI. Ч. 1 (12). С. 2–11.

Його життя й ідеологічна діяльність»¹⁹⁹, «Нотатки про Свидницького»²⁰⁰, «До етимології назви слов'ян»²⁰¹ та ін. Аналіз публікацій вченого дає нам можливість дослідити коло його наукових зацікавлень у певний період життя.

Після переїзду багатьох членів «Зарева» з Європи до Америки його діяльність поширюється і на цих теренах. За ініціативи П. Стерча та дозволу М. Антоновича, діяльність клітин починає активізуватись і поширюватись на території США, проте більшість діяли легально під егідою ОДВУ, а крайовий провідник у той же час автоматично ставав і членом Центральної Управи ОДВУ²⁰². У період найбільшої активності організаційна схема «Зарева» (1953 р.) мала такий вигляд²⁰³:

Структурна одиниця	Відповідальна особа	Місце перебування	Функції
Центральний провід	М. Антонович	Монреаль	Підтримував зв'язок із країнами Південної Америки та Австралії. Відповідальний за діяльність клітин «Зарева» в Канаді.
Європейське представництво «Зарева»	П. Дорожинський	Мюнхен, Париж	Скеровував роботу клітин у Німеччині, Австрії, Франції, Англії, Бельгії, Швейцарії, Італії, Іспанії та скандинавських країнах.
Клітини «Зарева» в США	Б. Винар	Клівленд	Організовував роботу клітин у Клівленді, Сент-Полі, Чикаго, Нью-Йорку.

У 1955 р. М. Антонович звітував про діяльність Товариства на

¹⁹⁹ Антонович М. Проф. д-р Микола Вікул 1888–1935. Його життя й ідеологічна діяльність. *Розбудова держави. Академічний журнал*. 1955. Р. VII. Ч. 1 (16). С. 21–36.

²⁰⁰ Антонович М. Нотатки про Свидницького. *Розбудова держави*. 1957. Р. IX. Ч. 20. С. 7–15.

²⁰¹ Антонович М. До етимології назви слов'ян. *Розбудова держави*. Торонто, 1958. Р. X. Ч. 22. С. 64.

²⁰² Бокайло О. Громадська, культурна, наукова та освітня діяльність ОУАТНС «Зарево»... С. 73.

²⁰³ Плав'юк М. Зарево. Об'єднання Українських Академічних Товариств... С. 104.

загальних зборах в Європі, де були представники «Зарева» з Німеччини, Франції, США, Канади, Бельгії, Аргентини. Цей захід проводив А. Жуковський і на ньому головою товариства було переобрано П. Дорожинського замість М. Антоновича, хоча останній і далі продовжував активно займатись справами «Зарева» в Канаді та США. 31 січня – 01 лютого 1956 р. на його Всеамериканському з'їзді в Нью-Йорку він звітував про видавничу діяльність як окрему ділянку роботи товариства і виступив із доповіддю «Пресово-видавничі спроби»²⁰⁴. Після того його діяльність у товаристві йде на спад. У 1954 р. редактором «Розбудови держави» стає Б. Винар, хоча М. Антонович ще лишається у складі редакційної колегії і останній номер журналу вийшов у 1958 р. за його редакцією. Зменшення активності останнього в діяльності товариства пояснюється тим, що після переїзду до Канади він намагається забезпечити родину на належному рівні, дружина в цей час навчається, опановуючи фах бібліотекаря, а тому він, працюючи і доглядаючи трьох малолітніх дітей, не завжди мав достатньо часу для організаційно-наукової діяльності.

М. Антонович не полишав спроб відродити роботу «Зарева». Так, у листі до А. Жуковського від 23 червня 1959 р. він подає пропозиції щодо діяльності організації як студентського об'єднання. Серед основних тез було створити так званий «сеньйорат» зі старших членів-засновників «Зарева», утворити його клітини, що були б тематично актуальними, відродити видавництво журналу «Розбудова держави», а головним редактором обрати О. Зінкевича²⁰⁵. Проте спроби активізації роботи членів товариства не мали позитивних наслідків.

За повідомленнями газети «Свобода» дізнаємося, що у 1980 р. М. Антонович взяв участь у семінарі «Зарева». На ньому виступив як доповідач з інформацією про розвиток національного руху в Україні.

²⁰⁴ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Зарево». Б. Винар. Зарево і «Розбудова держави». Спомини. Арк. 44.

²⁰⁵ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Жуковський А.». Лист М. Антоновича до А. Жуковського від 23.06.1959 р..

Зауважимо, що у повідомленні він зазначається як доповідач²⁰⁶. Отже, не будучи провідником, він все ж таки брав участь у його роботі.

Серед основних причин припинення діяльності «Зарева» є те, що багато хто з його членів вже перестав бути студентом, «переріс» організацію, а тому кількість членів товариства зменшувалась. Сам М. Антонович пояснював у листі до П. Дорожинського від 9 січня 1971 року, чому відмовився очолювати «Зарево»: «Як ти напевне пригадуєш, я уступив (чи якщо хочеш сказати резигнував) з посту голови сеньйорату Зарева чи академічного Зарева у 1969 році, коли ніхто, крім Тебе і, здається, Любка Винара не відгукнувся на мій заклик відзначити 20-тиріччя нашої організації. Я не можу бути головою мертвої організації. Волію бути звичайним членом живої. Тому я дуже радо допоможу в організації з'їзду і в усякій праці Зарева, але поки не повіє новий вогонь, я від керівництва в організації рішуче відмовляюся, хоч дуже радо працюватиму для розбурхання...»²⁰⁷. Остання згадка про діяльність «Зарева» в США припадає на 1982 р., адже більшість його членів поступово стають активним діячами інших установ, організацій і товариств, таких як УІТ, НТШ та УВАН.

Отже, діяльність студентського товариства національного солідаризму «Зарево», що здійснювалася у науковому, організаційному та видавничому напрямах, була продуктивною і поширювалася на більшість країн Європи, Америки та Австралії, де були представлені українські емігранти. Робота різних фахових комісій полягала в організації конференцій, вечорів, виданні збірників, публікації праць у своїх же періодичних часописах. Роль М. Антоновича в діяльності товариства від самого початку була значною. Він був одним із його «ідейних батьків», головою комісій (літературної та студій відродження України в ХІХ і ХХ ст.), постійним дописувачем періодичних видань товариства. Найактивніший період діяльності товариства припадає на

²⁰⁶ Відбувся семінар «Зарева». *Свобода*. 1980. № 20. С. 4.

²⁰⁷ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Дорожинський П.». Лист М. Антоновича до П. Дорожинського від 09.01.1971 р. Арк 1.

першу половину 1960-х років, коли М. Антонович був його провідником. Це відображається у звітах із роботи товариства та у спогадах одного з найактивніших учасників об'єднання Б. Винара. Завдяки діяльності товариства було закладено основи дружби між М. Антоновичем та Л. Винарем, що пізніше вилилось у їх плідну наукову співпрацю. Крім того, діяльність молоді в ньому сприяла формуванню їх національній ідентифікації.

2.4. Канадський період життя вченого

М. Антонович міг би залишитись у Німеччині, однак, зважаючи на тамтешню «міцну мононаціональну традицію держави», вважав, що його родина була б приречена понімежитися²⁰⁸. Тому 1950 р. М. Антонович емігрує до Канади, де й відбувається наступний етап становлення його як особистості та науковця.

Після переїзду М. Антонович стає активним членом монреальської філії УНО та співпрацює в газеті «Новий Шлях», яка тоді виходила у Вінніпезі. На перших порах працював звичайним робітником (був робітником в універмазі та працював на шоколадній фабриці²⁰⁹), а з 1956 р. почав працювати в українській секції Канадської радіомовної корпорації (пізніше Радіо-Канада). Працював тут аж до виходу на пенсію. Заробіток становив від 4 тисяч доларів до 34 тисяч²¹⁰. Під час проживання в Канаді у родині Антоновичів народилися ще двоє дітей: Алла (26.09.1955 р.) та Дмитро (12.04.1957 р.).²¹¹

Водночас активно провадив громадську діяльність, писав наукові праці. Займатись україністикою в Канаді у 1960-х рр. ХХ ст. було непросто, зважаючи на малодоступність архівних джерел та відповідної літератури.

²⁰⁸ Гирич І. З династії ... С. 26.

²⁰⁹ Там само. С. 26.

²¹⁰ Там само. С. 26.

²¹¹ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Особисті документи, родина». Відомості про родину. Арк. 1.

Так, з листування М. Антоновича з Д. Чижевським, який у той час перебував у Європі, стає зрозумілим, що станом на початок 1960-х років в Канаді важко було придбати потрібну літературу (йдеться передусім про європейські видання та україністику), а тому М. Антонович просив Д. Чижевського, щоб той надіслав необхідні видання або переглянув їх і відписав щодо питань, які цікавили М. Антоновича²¹². В цей час дружина вченого навчалася на славістичних студіях у місцевому університеті²¹³.

У 1963 р. М. Антонович підтримав ідею Л. Винара щодо заснування журналу УІ, з наступного року став членом редакційної колегії та до 1993 р. був заступником головного редактора видання. У рамках членства в УІТ він публікував свої праці на сторінках УІ, брав участь у всіх напрямках роботи товариства, провадив наукову діяльність.

Від 1972 р. М. Антонович був обраний дійсним членом УВАН у США за рекомендацією О. Оглоблина та Л. Винара. Докладніше про цей період життя подано у підрозділах 3.1.1. Роль М. Антоновича в УВАН у США та 3.1.2. М. Антонович та УІТ.

Крім того, під час перебування в Канаді він стає членом НТШ (його було обрано за виняткові заслуги в розвитку українознавства²¹⁴) та УВАН у Канаді. У період з 1992 до 1997 рр. обіймав посаду Президента УВАН у США, часто їздив до Нью-Йорка. Цей період характеризується активною науково-організаційною діяльністю, налагодженням співпраці між українськими науковими організаціями як у діаспорі, так і з установами в незалежній Україні. Його діяльності як Президента УВАН в нашому дослідженні присвячений окремий підрозділ. Незважаючи на те, що М. Антонович проживав в Торонто (Канада), він брав активну участь у

²¹² Музей-архів ім. Д. В. Антоновича УВАН у США. Ф. 283 «Антонович Марко Дмитрович (1916–2005), історик, публіцист, громадський і політичний діяч, президент УВАН». Справа «М. Д. Антонович». Лист від М. Антоновича до Д. Чижевського від 19.12.1957 р. 1 арк.

²¹³ Там само. Арк. 1.

²¹⁴ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Особисті документи, родина». Спогади М. Мушинки. Син... Арк. 5.

роботі організацій, центральний офіс яких знаходився у США, постійно їздив туди у справах.

Як співробітник та член наукових інституцій М. Антонович зредагував, підготував до друку й видав кілька наукових праць українських еміграційних учених, серед яких – дослідження Я. Пастернака «Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях» (Нью-Йорк, 1976), збірник праць В. Міяковського «Недруковане й забуте» (1984), книгу Ю. Колларда «Спогади юнацьких днів» та інше.

У 1984 р. М. Антонович переніс операцію, про що писав Л. Винару²¹⁵. Часто песимістичний настрій, який простежується в листуванні, заважав йому активно працювати. Проблеми зі здоров'ям відобразилися на його науковій діяльності – у 1984 р. він опублікував всього дві статті (див. Додаток Б).

У листопаді 1987 р. померла мати дружини М. Антоновича, про що повідомлялося на сторінках щотижневої газети «Свобода». Звідси ми дізнаємося про те, що у 1987 р. одна із доньок – Любов – була одружена з Ричардом Жеров, а двоє інших дітей – Алла і Дмитро – ще не одружені. Крім того, довідуємось, що на той час М. Антонович вже мав трьох внуків – Ларису, Дем'яна і Марію Жеров²¹⁶.

Після здобуття Україною незалежності М. Антонович відвідував Батьківщину. Його шанували як вченого і нащадка родини Антоновичів. Під час відвідин України, на 2-му конгресі МАУ (22-27 серпня 1993 р.), він за «багаторічні дослідження історії українського визвольного Руху та культурного розвитку України XIX та XX століття» був нагороджений премією ім. Михайла Максимовича²¹⁷. Як зазначається в невеличкій замітці, що зберігається в архіві М. Антоновича, Закарпатське крайове культурно-

²¹⁵ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист М. Антоновича до Л. Винара від 24.02.1984 р. 1 арк.

²¹⁶ У глибокому смутку... *Свобода*. 1987. № 222. С. 3.

²¹⁷ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». «Марко Антонович як людина ... Арк. 6.

освітнє товариство також нагородило д-ра Марка Антоновича «Дипломом» за його наукову працю²¹⁸.

М. Антонович був обурений фальсифікацією виборчого процесу в Україні у 2004 р., повністю підтримав українські національно-державницькі сили і обрання президентом Віктора Ющенка. Тому підписав «Заяву Українського Історичного Товариства щодо сучасних подій в Україні» (листопад, 2004 р.)²¹⁹. Це було вже друге звернення до української влади. Ще у 1994 р. він був одним із авторів та підтримав звернення провідних представників інтелігенції до Президента Л. Кучми щодо надання російській мові особливого статусу, висловивши негативне ставлення до цього. Крім нього, «за Президію УВАН у ЗСА» заяву підписали Ю. Шевельов, В. Омельченко, Я. Гурський²²⁰.

Останньою працею, яку редагував М. Антонович, був щоденник Є. Чикаленка. На прохання В. Міяковського і Л. Чикаленка він почав його опрацьовувати і описувати. Через внутрішні напруження і непорозуміння відмовився від редакційної праці. Як зазначає Л. Винар, М. Антонович не любив жодних інтриг у громадському і науковому житті. До самого кінця цікавився УВАН, станом Академії, зокрема долею Архіву УВАН. Він вважав, що Академія повинна продовжувати київські наукові традиції²²¹.

М. Антонович після переїзду до Канади надрукував чимало публіцистичних творів. У передмові до інтерв'ю І. Гирич зазначив, що за більш ніж піввікову співпрацю у численних українських періодичних виданнях Європи й Північної Америки з'явилося близько 1.500 його статей²²². Утім, співробітницею НДЦ «Інститут досліджень української діаспори імені професора Любомира Винара» І. Рибачок було складено

²¹⁸ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Особисті документи, родина». На 2-му конгресі МАУ. Арк. 1.

²¹⁹ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». «Марко Антонович як людина ... Арк. 6.

²²⁰ 3 листів до редакції. Відкритий лист до Президента України Леоніда Кучми. *Свобода*. 1994. № 183. С. 2.

²²¹ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». «Марко Антонович як людина ... Арк. 6.

²²² Гирич І. З династії ... С. 26.

бібліографію наукової спадщини М. Антоновича. Авторкою дисертації цю бібліографію було доповнено, в тому числі і публіцистичними публікаціями у загальній кількості 23 праці (Додаток А). Припускаємо, що на сьогодні бібліографія праць М. Антоновича є неповною, адже наявна складена на основі перегляду еміграційних видань «de visu».

Ю. Макар у статті, присвяченій М. Антоновичу, зазначив, що «не можна не зауважити публіцистичного хисту Марка Антоновича. Його статті виходили в українській пресі Німеччини, Франції, США та Канади»²²³.

Найбільше публікацій автор помістив на сторінках «Календаря-альманаха "Нового шляху"», «Сучасності», «Самостійної України», «Смолоскипа». Тематично вони перегукувались із його науковими зацікавленнями у сфері історії. Крім того, публікації здебільшого відображали суспільно-політичні погляди М. Антоновича на політичне та громадське життя українців як на Батьківщині, так і за кордоном. Здійснений аналіз публіцистики 1937–2004 рр. дає нам можливість проаналізувати його погляди та виокремити чинники, які впливали на них (Додаток Г).

Нам вдалося виокремити такі напрями публіцистики М. Антоновича: публікації ідеологічного спрямування та про історичне підґрунтя українського націоналізму (5), політологічні дискурси (3), погляди на сучасний стан української історичної науки (2), літературознавство (1), в тому числі шевченкознавство (3), мовознавство (2), біографічні замітки (3). Одночасно трапляються замітки, що відображають ставлення автора до різних подій чи явищ (4).

Статті ідеологічного спрямування та публіцистика, яка висвітлювала історичне підґрунтя націоналізму, взаємопов'язані між собою. Така тематика цікавила М. Антоновича через низку причин. По-перше, він був членом Культурної референтури ПУН ОУН (м). По-друге, тематика історії українського націоналізму лежала в площині його наукових зацікавлень, а

²²³ Макар Ю. Гідний продовжувач ...S. 168.

популяризація українознавства, на нашу думку, та орієнтація на широке коло читачів і зумовили написання не лише наукових, а й науково-публіцистичних праць. Він намагається пояснити, чому важливо знати напрацювання минулих поколінь, і задає питання, чи зможуть шістдесятники довести до кінця справу щодо отримання Україною незалежності. Серед перших націоналістів виділяє діячів громад²²⁴.

М. Антонович дискутує і на теоретичні теми стосовно природи націоналізму. У невеликій замітці «Як нам обговорювати актуальні теми» на сторінках молодіжного політичного журналу «Смолоскип»²²⁵ він виступає прихильником мирного вирішення ідеологічних проблем, звертається до аудиторії з проханням висвітлювати свої ідеологічні позиції та захищати свої погляди лише з ручкою в руках. Цікаве розміркування на тему емоційного підґрунтя щодо зародження українського націоналізму було опубліковане ним 1960 р.²²⁶. Фактично, нестандартний підхід до теоретичного висвітлення проблеми був відображений в опублікованій статті.

В іншому теоретичному дослідженні про основні об'єкти ідеологічної системи автор виділяє три основні компоненти: «людина», «суспільство», «нація»²²⁷. Кожну з цих компонент вважає необхідною для функціонування будь-якої ідеологічної системи і на прикладі українського націоналізму детально характеризує кожен одиницю. Із публіцистики помітним є переконання автора, що лише спільне об'єднання всіх сил молоді та старшого покоління в межах ідеології націоналізму призведе до можливості створення незалежної України.

Проблема подвійної/множинної ідентичності та, відповідно, теорія подвійної чи множинної лояльності цікавила багатьох дослідників.

²²⁴ Антонович М. Біля джерел українського націоналізму (Українське суспільно-громадське життя сто років тому). *Смолоскип* : журнал української молоді і студентства. 1960. Р. 11. № 10 (80). С. 8–11.

²²⁵ Антонович М. Як нам обговорювати актуальні проблеми. *Смолоскип* : журнал української молоді і студентства. 1960. № 14 (84). С. 4–5.

²²⁶ Антонович М. Ненависть чи любов. *Смолоскип* : журнал української молоді і студентства. 1960. № 11 (81). С. 5.

²²⁷ Антонович М. Людина-суспільство-нація: соціологічна пов'язаність і етична градація. *Календар-альманах «Нового шляху»* на 1964 рік. Вінніпег, 1964. С. 49–56.

М. Антонович також зацікавився таким феноменом, у руслі чого опублікував відгук на публікацію Ю. Луцького «Ще до проблеми двох батьківщин», яка вийшла друком на сторінках «Сучасності»²²⁸. М. Антонович розмірковує щодо необхідності денаціоналізації. Теоретичне вирішення цієї проблеми лише тоді перейде у практичну площину, на думку автора, коли сам український народ буде прагнути денаціоналізації. Хоча, вказує історик, навіть при денаціоналізації залишиться українська ментальність, яка не дасть забути своє коріння (як приклад, згадує часи життя В. Антоновича – хоч писати українською мовою було не престижно, однак її не забули та використовували)²²⁹. М. Антонович вказує, що В. Чапленко поділяє погляди Ю. Луцького.

Зацікавлення тогочасною літературою також відображено в публіцистиці М. Антоновича. Зокрема, на сторінках журналу української молоді і студентства «Смолоскип» опубліковано його рецензію на вихід у світ збірки поезій Е. Андієвської²³⁰. У статті автор наводить приклади віршів, на свій розсуд аналізує, про що ж пише поетеса. Він вважає, що «модерністичні» вірші тепер зрозуміє не кожний, а лише коли буде мати багатий життєвий досвід. Доробок Е. Андієвської М. Антонович оцінює позитивно і радить читати. Інших публіцистичних праць, які б стосувалися літературознавства, нами не було знайдено.

У мовознавчій публікації «Азбучна дискусія»²³¹ М. Антонович розмірковує про різні види правописів, якими користуються як в УРСР, так і на еміграції українські дослідники. Стаття доволі дискусійна, автор вказує на основні відмінності між цими правописами, вважаючи, що для якісної української історичної науки необхідно користуватись одним загальноприйнятим правописом²³².

²²⁸ Луцький Ю. Ще до проблеми двох батьківщин. *Сучасність*. 1963. № 3. С. 108–110.

²²⁹ Антонович М. Чи денаціоналізація справді необхідна? *Сучасність*. Мюнхен, 1963. Ч. 6 (30). С. 74–80.

²³⁰ Антонович М. Декілька думок з приводу збірки поезій Емми Андієвської «Кути опостінь». Нью-Йорк 1962. с. 68. *Смолоскип* : журнал української молоді і студентства. 1963. № 3 (100). С. 10–12.

²³¹ Антонович М. Азбучна дискусія. *Самостійна Україна*. Січень–лютий 1958. С. 21–23.

²³² Там само. С. 23.

М. Антонович не оминув у публіцистиці своєю увагою проблему шевченкознавства. Він опублікував статті «У сторіччя Тараса Шевченка»²³³, «Суспільно-політичні погляди Шевченка після заслання»²³⁴, «Українська Біблія (У 150-ті роковини видання «Кобзаря»)»²³⁵ у «Смолоскипі» та «Новому шляху». Кожна з них мала на меті ознайомити закордонне українство з творами Т. Шевченка, показати історію їх створення та, на основі аналізу деяких творів, звернути увагу на зміну поглядів поета.

До окремої категорії публіцистики можна зарахувати його роботи про ті чи інші події та явища. Він цікавився не лише подіями, що відбувались у країнах Америки та Європи, а й у незалежній Україні. Змістовною є публікація в «Календарі-альманасі "Нового шляху"» в 1993 р.²³⁶ щодо відзначення 75-річчя української державності. Для початку автор зводить перелік усіх визначних, ювілейних для 1993 р., дат, а в другій частині статті описує основні, на його думку, актуальні питання щодо чинників, які впливали на українців при будівництві незалежної України. Серед них виділяє основні: національну свідомість, мовне питання та державне будівництво. Наскрізною ниткою роботи є методи боротьби за незалежність, де автор наголошує, що «будівництво Української самостійної, незалежної держави проходить не в революції, не в боях, а цілком мирним легальним шляхом»²³⁷.

Цікавими є висловлені у 1960 р. міркування вченого щодо проведення українського всесвітнього конгресу²³⁸. Автор свідомий того, що необхідно врахувати величезну кількість чинників, щоб таке зібрання мало позитивні наслідки для українського життя поза межами України і наголошує на

²³³ Антонович М. У Сторіччя Тараса Шевченка. *Смолоскип* : журнал української молоді і студентства. 1961. № 17 (87). С. 1.

²³⁴ Антонович М. Суспільно-політичні погляди Шевченка після заслання. *Смолоскип* : журнал української молоді і студентства. 1960. № 11 (81). С. 9–12.

²³⁵ Антонович М. Українська Біблія (у 150-ті роковини видання «Кобзаря»). *Календар-альманах «Нового шляху»*. Торонто, 1990. С. 93–100.

²³⁶ Антонович М. У 75-річчя Української державності (декілька міркувань на актуальні теми). *Календар-альманах «Нового шляху»*. Торонто, 1993. С. 31–39.

²³⁷ Там само. С. 39.

²³⁸ Антонович М. Деякі аспекти українського всесвітнього конгресу. *Самостійна Україна*. 1960. № 6. С. 10–12.

необхідності проведення конгресу. В публікації М. Антонович розглядає літературну галузь, її основні проблеми та вказує, що лише спільними силами їх можна вирішити, а конгрес якнайкраще такому сприятиме. М. Антонович не розглядає проблеми в інших галузях української науки, аргументуючи це тим, що є кращі фахівці за нього. Як висновок, вказує, що замітка дискусійна і потребує подальшого обговорення²³⁹.

У творчому доробку М. Антоновича є біографічні публікації. Одна з них побачила світ у вигляді спогадів про О. Телігу²⁴⁰. З цієї невеликої за обсягом статті найбільше дізнаємося про період життя, коли вона перебувала в Києві. М. Антонович яскраво описує повсякденне життя та загальні настрої населення, показує ставлення автора до О. Теліги, його погляди на суспільно-політичні події того періоду.

Інша присвячена пам'яті М. Рильського²⁴¹. Тут він коротко описав життєвий шлях поета, його літературну творчість. Як висновок, оцінює внесок Максима Тадейовича до української літератури та радить читачам ознайомитись із збіркою «Синя далечінь»²⁴².

Третя біографічна публікація мемуарного характеру була присвячена пам'яті діяча громадсько-політичного життя О. Лотоцького²⁴³. У ній автор не лише знайомить читача з постаттю О. Лотоцького, а й розповідає про соціокультурне життя української діаспори на еміграції у першій половині ХХ ст. Публікація мемуарного характеру відображає стан видання дитячих книг у той період. Цікаво, що український дослідник Т. Ковтун, розглядаючи

²³⁹ Там само. С. 10–12.

²⁴⁰ Антонович М. Жмут спогадів про Олену Телігу. *Самостійна Україна*. 1976. Ч. 1–2 (січень–лютий). С. 28–30.

²⁴¹ Антонович М. Відійшов Максим Рильський. *Смолоскип* : журнал української молоді і студентства. 1964. № 3–4 (106–107). С. 10–11.

²⁴² Там само. С. 11.

²⁴³ Антонович М. Жмут споминів. *Лицар праці і обов'язку* : зб. присвячений пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. Торонто ; Нью-Йорк, 1983. С. 69–73.

проблему видання української книги для дітей, позитивно оцінює публікацію М. Антоновича та використовує інформацію з неї у своїй розвідці²⁴⁴.

Публіцистика М. Антоновича є важливою складовою щодо вивчення його поглядів та життєвої позиції в різні періоди життя. Активна громадсько-політична діяльність зумовила тематичну спрямованість його публіцистичних праць. Будучи прихильником ідеології ОУН (м), він дискутує на ідеологічну тематику. Наукові зацікавлення вченого також знайшли своє відображення в публіцистиці – літературознавство, спогади та ін. Отже, видаючи праці у науково-публіцистичному стилі, він знайомив широке коло читачів періодичної преси з надбаннями української науки, подіями та іншими важливими явищами суспільно-політичного життя українців.

Восени 2005 року М. Антонович збирався приїхати в Прагу на міжнародну наукову конференцію, присвячену 80-літтю Музею визвольної боротьби України. Тези доповіді були надіслані заздалегідь, ніби він відчував, що його дні злічені²⁴⁵. 28 січня 2005 року в Монреалі він помер на 89 році життя.

Люди, які знали М. Антоновича, високо оцінювали його людські якості. Так, історик, колега з УВАН у США О. Домбровський у своїх спогадах тепло відгукувався про Марка Дмитровича, зокрема писав: «В Празі я познайомився з молодого тоді й симпатичною людиною, а згодом нашим істориком, Марком Антоновичем. В наших розмовах ми заторкували не лише наукові теми, але й тодішнє положення нашого народу і розвиток української справи в умовах Другої світової війни та фатальної політики гітлерівської Німеччини на Сході Європи»²⁴⁶. На думку історика, друга М. Антоновича,

²⁴⁴ Ковтун Т. До проблеми видання української книги для дітей (кінець XIX – перша третина XX ст.) (на прикладі діяльності Олександра Лотоцького). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2009. Вип. 16. С. 377.

²⁴⁵ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Особисті документи, родина». Спогади М. Мушинки. Син ... Арк. 3.

²⁴⁶ Домбровський О. Спомини. Українське історичне товариство / за ред. А. Атаманенко. Нью-Йорк ; Львів ; Острого, 2009. Т. 6. С. 129.

колеги по УІТ Л. Винара, він був «продуктом» інтелектуального празького середовища і його співробітників²⁴⁷. «Чесність, принциповість, людяність, характерність і повна відданість українським справам, справам визволення України, характеризували Марка в Празі і пізніших роках. Він був толерантний і виrozumілий до людей, які належали до різних політичних середовищ»²⁴⁸ – так згадував про Марка Антоновича Любомир Винар. Згідно зі спогадами українознавця, літературознавця та знайомого вченого зі Словаччини М. Мушинки: «Праці М. Антоновича побудовані на досконалому вивченні першоджерел, причому автор ніколи не пускав в світ не перевірених фактів. В цьому відношенні він був достойним продовжувачем традицій свого батька та діда»²⁴⁹. Цікаві спогади про М. Антоновича залишив відомий словацький дослідник українського походження М. Неврлий. Тут знаходимо і опис зовнішності, і характеру: «... Помітне було його невимушене, але просто якесь аристократичне поведження, глибоку ерудицію й щирий некрикливий патріотизм. В дружній розмові з нами він себе не підвищував. Був завжди товариський, доброзичливий, прямий і щирий. Фізично був Марко середнього росту, досить міцної, хоч трохи повнішої статури. Своєю лагідною вдачею, розумними очима й в високому шляхетному чолом він скоро зискував довір'я й симпатію довкілля. Особливо говірливий він не був, більше думав і спостерігав, але любив жартувати»²⁵⁰. М. Неврлий підкреслює й непересічну ерудицію М. Антоновича. Він згадував, що будучи активним членом ЦЕСУСу, про історію якого написав навіть окрему студію, той виступав із цікавими доповідями, був незамінним екскурсоводом на Карлштейн

²⁴⁷ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». «Марко Антонович як людина ... Арк. 6.

²⁴⁸ Там само. Арк. 7.

²⁴⁹ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Особисті документи, родина». Спогади М. Мушинки. Син... Арк. 4.

²⁵⁰ Неврлий М. Спогади про Дмитра Антоновича та його сина Марка. До 100-річчя Миколи Неврлого. *Українська літературна газета*. № 20 (182). 14.10.2016 р. С. 18–19. URL: <https://litgazeta.com.ua/replicas/spogady-pro-dmytra-antonovycha-ta-jogo-syna-marka/>. (дата звернення: 18.02.2020).

(недалекий від Праги королівський замок Карла IV), бо ж знав чудово не лише історію Чехії, але й усієї Європи, хоч згодом спеціалізувався з египтології²⁵¹.

Племінниця М. Антоновича (дочка рідного брата Михайла) Раїна Антонович-Вольф досить тепло згадує першу зустріч із ним, жалкує, що контакти з родиною батька були обмежені формальними листами. У її пам'яті Марко Дмитрович як особистість мав такі риси: «Глибока гуманність, байдужість до всього неважливого і тонке відчуття важливих справ»²⁵². Вона вказує на те, що, незважаючи на «життєві труднощі, які тяжіли над нами, наші зустрічі завжди були для мене приємні і радісні»²⁵³.

Такі оцінки сучасників ще раз підтверджують те, що Марко Дмитрович мав високі людські якості, був хорошим другом, добре фахово підготовленим та мав фактично енциклопедичні знання.

Становлення Марка Дмитровича як суспільно-політичного діяча та науковця відбувалося у важких еміграційних умовах у період політичної нестабільності та війни, що мало свій відбиток на його долі. Одним із найголовніших чинників впливу було походження та виховання у високопатріотичній, інтелігентній родині. Оточення, серед якого науковець провів свої дитячі та студентські роки, сформувало і наукові зацікавлення, і політичні погляди. Крім того, його викладачами були В. Щербаківський, І. Мірчук, С. Смаль-Стоцький, Я. Рудницький – потужні інтелектуали серед представників української діаспори, що також впливало на формування світоглядних позицій ученого. Перебування у складі Похідних груп на Схід України під час Другої світової війни своєю чергою наклало відбиток на подальшу долю вченого. Переїзд до Канади сприяв активізації його наукових сил, тут він став членом багатьох українських установ та організацій, допомагав редагувати УІ, обіймав посаду Президента УВАН.

²⁵¹ Там само.

²⁵² Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Особисті документи, родина». Раїна Антонович-Вольф. В пам'ять Марка Антоновича. Арк. 1.

²⁵³ Там само. Арк. 1-2.

М. Антонович брав участь у міжнародних конгресах і конференціях, на яких його доповіді викликали загальне зацікавлення. У 90-х роках він разом із дружиною відвідав Україну: Київ, Львів та інші міста. Особисті стосунки зав'язав із багатьма вченими та установами.

Отже, сукупність усіх перелічених чинників, зокрема виховання, суспільно-політичне середовище Марка Дмитровича, змогли не лише сформувати в ньому вченого зі сталими науковими поглядами, а й громадсько-політичного діяча. Він постає як один із видатних представників української діаспори в Канаді.

Висновки до розділу II

Народився М. Антонович 07.07.1916 р. у відомій українській родині істориків, суспільно-політичних діячів, що мало вплив на формування його як науковця та громадсько-політичного діяча. Перші роки жив в Україні, згодом – у Празі, де отримав ґрунтовні знання, навчаючись у закладах вищої освіти. Під впливом ідеології мельниківства під час Другої світової війни брав участь у роботі Похідних груп на Сході України та був членом Культурної референтури, за що, приїхавши до Німеччини, був заарештований та більше року провів у концтаборі, з якого був звільнений через рік і кілька місяців.

Був активним членом різних студентських, наукових та націоналістичних організацій, засновником, ідеологом і першим провідником Студентського товариства національного солідаризму «Зарево». Виконував обов'язки головного редактора друкованого органу товариства «Бюлетень «Зарева», який із четвертого номера видавався як журнал під назвою «Розбудова держави». Робота М. Антоновича як редактора оцінюється позитивно. Він зумів тривалий час редагувати, видавати та розповсюджувати друковану продукцію «Зарева».

Наприкінці 1949 р. – на початку 1950 р. М. Антонович разом із родиною переїхав до Канади, де спочатку працював звичайним робітником, а пізніше – на радіо. Крім того, він був біля витоків створення УВАН в Європі та активним її членом. Із переїздом до Канади не полишав наукової діяльності, брав участь у роботі УВАН у Канаді, НТШ, пізніше – УІТ, УІ (перебував на посадах заступника головного редактора журналу УІ, мовного редактора, очолював клітину УІТ у Канаді), із 1972 р. був обраний дійсним членом УВАН у США, а з 1992 р. до 1997 р. – обіймав посаду Президента УВАН у США. До самої смерті публікував наукові та науково-публіцистичні праці (понад 200). Його публіцистика має декілька тематичних напрямів. Серед них роботи, присвячені націоналізму, політологічним темам, шевченкознавству, мовознавству та літературознавству, біографічні замітки, що відображають погляди М. Антоновича на явища та події у науковому та громадсько-політичному житті українського народу.

Був скромною, освіченою людиною, за спогадами сучасників, мав енциклопедичні знання. Його життєвий шлях не був легкий, але, попри все, він зумів достойно представити українську історичну науку та бути гідним продовжувачем славного роду Антоновичів.

РОЗДІЛ ІІІ. ВНЕСОК М. АНТОНОВИЧА У РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

3.1. Науково-організаційна діяльність ученого

3.1.1. Роль М. Антоновича в Українській вільній академії наук

Значна кількість представників української інтелігенції у післявоєнний період емігрувала з УРСР до країн Європи та Америки. Вихідці з України створили тут близько 600 політичних, громадських і суспільно-політичних організацій. Усі вони відрізнялися методами та засобами діяльності²⁵⁴. Метою частини з них було визволення українського народу, здобуття ним незалежності, консолідація наукових сил та організація наукового життя в еміграційному середовищі. Ще в Ді-Пі таборах була створена УВАН, відновило роботу НТШ. Обидві організації пізніше продовжили роботу в інших країнах. У середині 1960-х було створено УІТ, у другій половині – Наукову раду СКВУ, кафедри українознавства Гарвардського університету, в 1970-х у Канаді – КІУС.

УВАН, що вважалася спадкоємицею традицій знищеної в 1936 р. Всеукраїнської Академії Наук, почала діяльність під президентурою Д. Дорошенка (1946–1951) 5 грудня 1945 року, коли на нараді кількох членів різних українських наукових установ створено першу групу УВАН – Перед- та ранньої історії з допоміжними науками²⁵⁵. В. Маруняк зазначає серед дослідників, які були членами у 1946–1951 рр., М. Антоновича²⁵⁶. Отже, молодий дослідник долучився до роботи в академії у Європі ще на початках її заснування. Він брав активну участь у наукових конференціях і плідно співпрацював у першій зі створених наукових груп – групі Перед- та ранньої історії з допоміжними науками, яку очолював П. Курінний, а М. Антоновича

²⁵⁴ Краснодарська І. Розроблення українознавчої проблематики вченими УВАН. *Українознавство*. 2003. 2–3 (7–8). С. 403.

²⁵⁵ Чикаленко Л. Об'єднання наукової роботи. *Бюлетень УВАН*. Ч. 1. 20.01.1946 р. Арк. 1.

²⁵⁶ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. Мюнхен : Акад. вид-во П. Белея, 1985. Т. 1. С. 180.

27 січня 1946 р. обрали секретарем секції²⁵⁷. У березні 1946 р. постала Орієнталістична група УВАН. Керівником її став В. Шаян, а його заступником – В. Державин. Після виїзду В. Шаяна в Англію її очолив В. Державин, а М. Антонович став секретарем²⁵⁸. У той час Марко Дмитрович викладав німецьку мову в Лейпцигській українській гімназії, адже, одружившись у 1946 р. з Мирославою Фроляк, він мав утримувати сім'ю.

На початковому етапі діяльності УВАН структурно складалася з таких фахових наукових груп: Група Перед- та ранньої історії з допоміжними науками (створена в грудні 1945 р.), мовознавча група (створена в січні 1946 р.) та група історії та теорії літератури (1946 р.), що об'єднували близько 150 науковців, які влаштовували тематичні конференції, а для всіх груп щороку – Шевченківську конференцію²⁵⁹. За статутом УВАН поділялася на такі відділи: історично-філософсько-філологічний, правничо-економічний, природничий та медичний, фізико-хімічно-математичний та технічний. Своєю чергою, відділи ділилися на 18 наукових груп²⁶⁰.

Діяльність Академії полягала в організації наукового життя, наукових конференцій, виданні літератури, ознайомлення світу з інтелектуальними здобутками українських учених. Видавнича діяльність Академії є однією з найважливіших ділянок праці. У Німеччині у 1946-1948 рр. було видано одинадцять чисел «Бюлетеня УВАН», інформація з якого дає нам можливість дослідити становлення академії у Німеччині, тематичну спрямованість досліджень членів та засадничі підстави діяльності організації²⁶¹, а також діяльність в ній М. Антоновича. Із 1947 р. УВАН видавала «Літопис УВАН».

²⁵⁷ Чикаленко Л. Об'єднання наукової роботи. ... Арк. 1. ; Нарада українських науковців. *Бюлетень УВАН*. Лютий 1946. Ч. 2. Арк. 3.

²⁵⁸ Антонович М. 50-річчя Української Вільної Академії Наук. *Науковий збірник УВАН у США*. Нью-Йорк, 1999. Т. 4. С. 26.

²⁵⁹ Там само. С. 10, 15.

²⁶⁰ Клинова-Дацюк Г. Діяльність Української вільної академії наук у Німеччині в Ді-Пі період (1945–1952 рр.). *Українська діаспора: проблеми дослідження* : тези доповідей VIII Міжнар. наук. конф., Острог, 27–28.09.2016 р. С. 169.

²⁶¹ Атаманенко А. «Бюлетень» Української Вільної Академії Наук 1946–1947 рр. як джерело до вивчення діяльності УВАН у Німеччині. *Вісті УВАН*. Нью-Йорк, 2004. Т. 3. С. 31–45.

Загалом було видано 13 чисел «Літопису», в якому подавалась інформація про створення наукових груп, організацію та проведення конференцій, інформація про діяльність УВАН²⁶². Крім того, було видано монографії «Історичні плани Києва» (авторства П. Курінного та О. Повстенка) (1947), «Автограф Шевченка 1857 р.» (за редакцією В. Міяковського) (1949) та інші праці²⁶³.

У 1948–1949 рр. частина науковців переїхали до Канади. Серед них – президент Академії Дмитро Дорошенко (переїхав 1947 р.), генеральний секретар Ярослав Рудницький і віце-президент Леонід Білецький (прибули до Вінніпегу 1949 р.). Загальні збори Академії уповноважили вищевказаних трьох членів ексекютиви, щоб перенесли і зорганізували УВАН на Американському континенті²⁶⁴, що відповідно було зроблено. Пізніше УВАН в Канаді організувала активну роботу, видавались і різні видавничі серії – «Славістика», «Ономастика» тощо²⁶⁵.

У листопаді 1949 р. до Нью-Йорку приїхав професор Михайло Ветухів. З його приїздом з'явилися перспективи організації Академії у США. З його ініціативи 17 листопада 1949 р. була скликана нарада українських науковців, на якій було ухвалено вжити заходів до організації УВАН у США²⁶⁶. У США було видано 22 випуски українськомовного інформаційного періодичного видання «Бюлетень УВАН у США», 42 числа щорічних журналів «Новини з Академії» та в період 1951–2018 рр. 247 різних видань²⁶⁷.

Перебуваючи в Канаді, М. Антонович став дійсним членом УВАН у Канаді, хоча і не дуже активним. Результатом роботи є вихід статті в

²⁶² Атаманенко А., Хімка М. «Літопис Української Вільної Академії Наук» (1946–1948). *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. дев'ятої Всеукраїнської наук.-теорет. конф., Львів, 28–29 жовтня 2005 р. / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, НДЦ періодики : Львів. сс. 188–194.

²⁶³ Антонович М. 50-річчя Української Вільної Академії ... С. 16.

²⁶⁴ Баран О. Золотий ювілей Української Вільної Академії Наук в Канаді. *Вісті УВАН у США*. Нью-Йорк, 2000. Ч. 2. С. 45–52.

²⁶⁵ Антонович М. 50-річчя Української Вільної Академії ... С. 16.

²⁶⁶ Архімович О. Матеріали до історії Української Вільної Академії Наук у США. *Вісті УВАН у США*. Нью-Йорк, 2000. Ч. 2. С. 90.

²⁶⁷ Видання Української Вільної Академії Наук у США (1951–2018). URL:<https://uvan.org/publications/publications-1951-2009/>. (дата звернення: 24.06.2020).

ювілейному збірнику УВАН у Канаді²⁶⁸ та участь в науковій конференції, яку спільно організували УІТ, УВАН у Канаді, Наукова рада при СКВУ та НТШ 22 листопада 1988 р., що була присвячена сучасному стану української науки і складалась із трьох сесій. М. Антонович взяв участь у другій сесії, присвяченій стану українознавства в совєтській Україні. У доповіді йшлося про концепцію «гласності» в контексті наукового життя, зокрема в історичній науці²⁶⁹. Як зазначила А. Атаманенко, «він прийшов до справедливого висновку, що в Україні і далі триває русифікаційний процес, активну ж боротьбу за закріплення української національної культури та української мови в наукових виданнях проводять письменники, а не історики»²⁷⁰.

У 1972 р. Л. Винар разом із професором О. Оглоблином підписали лист-рекомендацію для обрання доктора М. Антоновича академіком (дійсним членом) УВАН у США. Рекомендація містила відомості про основні наукові здобутки та біографію Марка Дмитровича²⁷¹. Того ж року М. Антоновича обрали дійсним членом УВАН у США²⁷².

Його праця в УВАН у США в період 1972-1992 рр. була не надто активною, адже багато часу він приділяв УІТ, УІ та родині. Саме у співпраці УІТ та УВАН проявлялась наукова діяльність М. Антоновича. Так, у спільній організації УІТ та УВАН у США зустрічі українських істориків із громадянством М. Антонович 18 листопада 1973 р. в Торонто, в будинку УНО, виступив із доповіддю про український громадянський рух 60-х років минулого сторіччя²⁷³.

²⁶⁸ Герус О., Баран О., Розумний Я. Ювілейний збірник Української Вільної Академії Наук в Канаді. Вінніпег, Манітоба : УВАН., 1976. XIII. 657 с.

²⁶⁹ Атаманенко А. Українське історичне товариство... С. 314.

²⁷⁰ Там само. С. 314.

²⁷¹ Музей-архів ім. Д. В. Антоновича УВАН у США. Ф. 283 «Антонович Марко Дмитрович (1916–2005), історик, публіцист, громадський і політичний діяч, президент УВАН». Справа «М. Д. Антонович». Рекомендація М. Антоновича на обрання дійсним членом УВАН від О. Оглоблина від 19.11.1972 р. Арк. 1.

²⁷² Неврлий М. У пам'яті і серці моєму (спогади про Марка Антоновича). *Український історик*. 2005. Ч. 2–4 (166–168). С. 139.

²⁷³ Атаманенко А. Українське історичне товариство... С. 295.

12 грудня 1982 р. УІТ спільно з УВАН проводило наукову конференцію, присвячену 100-річчю від дня народження Д. Дорошенка, на якій М. Антонович виступив із доповіддю про взаємини Д. Дорошенка з В. Липинським²⁷⁴. Крім того, у 1977 р. він опублікував у науковому збірнику УВАН у США всього одну статтю «Коли постали громади»²⁷⁵, що являла собою синтез його наукових надбань із досліджень громадівського руху.

У період 1992–1997 рр. М. Антонович був президентом УВАН у США, обов'язки якого були перервані на один рік (від березня 1995 до березня 1996 р. чинним президентом був історик проф. Василь Омельченко)²⁷⁶. У 1993 р. М. Антонович звертається з листом до Управи УВАН у Канаді, в якому відмовляється від членства у зв'язку з обранням Президентом УВАН у США²⁷⁷.

Основними напрямками роботи Марка Дмитровича як Президента УВАН були організація наукового життя, адміністративна робота, зокрема і налагодження діяльності бібліотеки та її реорганізація, видавнича діяльність. Під час його президентства в Академії було розпочато реорганізацію та модернізацію архіву і бібліотеки. Дійсний член УВАН, історик економіки Б. Винар подав у «Вістях УВАН» (за 1997 р.) план модернізації останніх, який передбачав інвентаризацію бібліотечних та архівних фондів, прийняття на роботу фахового бібліотекаря та придбання комп'ютера для ведення електронного каталогу (в тому числі і створення електронної пошти). Крім того, Б. Винар запропонував налагодити контакт з університетами США та Канади для співпраці щодо мікрофільмування і консервації деяких найцінніших книжкових та архівних фондів²⁷⁸, зокрема архівів істориків В. Міяковського, Є. та Л. Чикаленків, Н. Полонської-Василенко та ін.

²⁷⁴ Там само. С. 299.

²⁷⁵ Антонович М. Коли постали громади. *Науковий збірник УВАН у США*. Нью-Йорк, 1977. Т. 3 : зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. С. 127–136.

²⁷⁶ Омельченко В. Українська Вільна Академія Наук у США. *Науковий збірник (1945–1950–1995)*. Нью-Йорк, 1999. С. 40–41.

²⁷⁷ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «УВАН». Лист М. Антоновича до Управи УВАН (Канада, Вінніпег, Манітоба) від 04.03.1993 р. 1 арк.

²⁷⁸ Винар Б. Модернізація бібліотеки і архівів УВАН. *Вісті УВАН у США*. Нью-Йорк, 2000. Ч. 2. С. 300–302.

Електронна пошта була створена, але мікрофільмування та консервацію книжкових та архівних фондів так і не було здійснено. Відомо, що певний час частина архівних матеріалів була здепонована в архіві Колумбійського університету, але це було здійснено ще у 1958 рр., і серед здепонованих не було згаданих вище архівних фондів²⁷⁹.

Крім того, саме під час президентства М. Антоновича було підписано договір про співпрацю між УВАН у США та Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України терміном на десять років (1997–2007)²⁸⁰. Основними ділянками співпраці між науковими інституціями стали наукова, видавнича робота, створення енциклопедичних та спеціалізованих словників із різних галузей²⁸¹. У рамках співпраці інституції з УВАН у Канаді, Історично-філологічною секцією НТШ і НТШ у Львові, Києво-Могилянською академією, Українським науковим інститутом Гарвардського університету, Інститутом Гаррімана та іншими науковими установами в Америці, Європі та Канаді²⁸². Разом із Чеською Академією Наук та НАН України УВАН видала у 1997 р. «Розповіді з Закарпаття» та збірник текстів лемківською говіркою із Східної Словаччини.

Як Президент УВАН М. Антонович займався редагуванням і підготовкою до друку видань Академії. За поданою ним інформацією, в цей період побачили світ книги: «Мова, національність, денаціоналізація» О. Потебні, «Матеріали до історії літератури і громадської думки (1857–1933)», «A History of Ukrainian Literature (From the 11th to the End of the 19th Century)» Д. Чижевського, «Федір Кіндратович Вовк з додатком Г. і В. Вовк» О. Франко та ін.²⁸³. До друку було віддано також четвертий том «Наукового збірника» УВАН, який вийшов у 1999 році. М. Антонович був редактором

²⁷⁹ Дражевська Л. Десять років праці Української Вільної Академії Наук в США. Торонто : *Нові дні*, 1960. С. 13.

²⁸⁰ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «УВАН». Протокол про співпрацю між Українською Вільною Академією Наук у США та Інститутом Літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України від 26 червня 1997 р. Арк. 2.

²⁸¹ Антонович М. Шлях до співпраці між АН України та УВАН. *Новини з Академії*. 1993. Ч. 17. С. 3.

²⁸² Винар Л. Діяльність історичної секції (1995–1996). *Новини з Академії*. 1996. Ч. 20. с. 4.

²⁸³ Антонович М. На роздоріжжях наукової діяльності. *Новини з академії*. 1997. Ч. 21. С. 1.

першого тому нової серії видань УВАН «Джерела до новітньої історії України», підготував до друку «Щоденник» Є. Чикаленка, за його редакцією з'явилися твори В. Міяковського «Недруковане і забуте: громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя. Новітня українська література» та ін.

Праця над збірником «125 років Київської Української Академічної традиції» почалась ще у 1989 р., коли М. Антонович звертався до Управи УВАН із проханням переглянути зібрані матеріали і, у випадку позитивного рішення, передати їх до друку²⁸⁴. Збірник був виданий у 1999 р. під загальною редакцією та зі вступною статтею Марка Дмитровича. У вступному слові він коротко, але ґрунтовно схарактеризував історію творення академічної традиції в Україні та за її межами, надав ознайомчу інформацію стосовно видання, вказав на виконання основних завдань, які ставилися перед авторами, чії наукові праці були включені до збірника²⁸⁵. Саме М. Антонович був одним із тих, хто рекомендував прийняття нових членів. За його рекомендацією у 1993 р. до складу дійсних членів УВАН було прийнято відомого українознавця із Франції А. Жуковського²⁸⁶.

Як Президент УВАН дослідник брав участь в організації наукових конференцій, виступав на них із вступними словами та доповідями. Зокрема, 15 грудня 1992 р. УВАН у США відбулася Пленарна Конференція для вшанування пам'яті Михайла Драгоманова, на якій він виступив із доповіддю «Михайло Драгоманов в оцінці 1920-30-х років в Україні та на еміграції». Науковець у своїй доповіді вказав на труднощі, з якими зіткнулося драгоманознавство у 1920-1930-х роках в Україні, коли праці М. Драгоманова були вилучені з наукового обігу або подані у викривленому вигляді²⁸⁷.

²⁸⁴ Архів УІТ (Архів Л. Винара). Ф. М. Антонович. Спр. «Марко Антонович, Любомир Винар, листи». *Лист М. Антоновича до Управи УВАН від 06.05.1989 р.* Арк. 1.

²⁸⁵ Антонович М. 125 років Київської Української Академічної традиції (1861–1986): зб. наукових праць. УВАН у США. Нью-Йорк, 1993. С. 9-31.

²⁸⁶ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «УВАН» Лист «До конференції дійсних членів УВАН у США, Нью-Йорк» від 06.07.1993 р. Арк. 1.

²⁸⁷ Відзначення 150-ліття Михайла Драгоманова. *Новини з академії*. 1992. Ч. 16. С. 2.

М. Антонович 22-27 серпня 1993 р. як президент УВАН взяв участь у Другому міжнародному конгресі українців, що відбувся у Львові, де виголосив доповідь про засади праці вчених-українознавців за кордоном. Тут же йому було вручено премію за розвиток науки, історії та літературознавства²⁸⁸. 25 вересня 1994 р. спільними зусиллями УВАН у США та УІТ при співпраці з Академічним комітетом відбулася наукова конференція «Олександр Петрович Оглоблин – життя, діяльність, наукова спадщина», на якій Марко Дмитрович мав вступне слово і виступив із доповіддю «Досліди О. П. Оглоблина про людей Старої України»²⁸⁹. Вищезазначені конференції були не єдиними, в яких брав участь М. Антонович, однак вони характеризують його діяльність як вченого.

Оскільки М. Антонович був заступником редактора журналу УІТ та УІ, а Л. Винар очолював не лише УІТ, а й Історичну та Видавничу комісії УВАН, то співпраця цих двох інституцій була плідною. Тому не дивно, що саме під егідою УВАН 4 червня 1995 р. відбулася ювілейна Наукова конференція відзначення 30-ліття УІТ, на якій М. Антонович виголосив доповідь «Державні первні України від Хмельниччини до початку ХІХ ст.»²⁹⁰.

Відзначення 50-ліття від заснування УВАН в Європі та 45-ліття діяльності в Америці відбулося 8 жовтня 1995 р. в Нью-Йорку. В першій частині свята були заслухані доповіді з історії УВАН. Зокрема, М. Антонович виголосив доповідь на тему «Початки УВАН в Німеччині». Вона була насичена фактами, які спирались на документальні джерела і відзначались переконливим викладом подій, учасником яких він був²⁹¹.

У «Вістях УВАН у США» за 1997 р. опубліковані звіти про роботу керівників усіх структурних підрозділів УВАН протягом 1992-1997 рр.:

²⁸⁸ Булат Т. На 2-му конгресі МАУ. *Новини з Академії*. 1993. Ч. 17. С. 3.

²⁸⁹ Академічний сезон 1994–1995 рр. *Новини з Академії*. 1995. Ч. 19. С. 10.

²⁹⁰ Домбровський О. До історії відносин між УВАН, УІТ і НТШ. *Вісті УВАН у США*. Нью-Йорк, 2000. Ч. 2. С. 42.

²⁹¹ Булат Т. Відзначення ювілею УВАН. *Новини з академії*. 1995. Ч. 19. С. 6.

Першого Віце-президента – В. Омельченка²⁹², Другого Віце-президента – Л. Винара²⁹³, Генерального секретаря – Т. Булат²⁹⁴, Наукового секретаря – А. Процик²⁹⁵ та ін. Проте звіт М. Антоновича, як керівника цієї установи, відсутній. Це можна пояснити тим, що в цей час науковець переніс складну операцію²⁹⁶ і фізично не міг надати документ. Враховуючи, що звітувалася секретар УВАН О. Радиш, яка працювала під безпосереднім керівництвом президента, він у листі до неї писав, «...що з уваги на близьку співпрацю президента і секретарки їх працю в УВАН можна розглядати разом»²⁹⁷. В такому випадку, оскільки звіт секретаря УВАН був поданий, можливо, М. Антонович не бачив доцільності у власному.

У 1997 р. Номінаційна комісія УВАН знову зверталася до дослідника з пропозицією посісти пост Президента УВАН²⁹⁸, проте з невідомих причин отримала відмову (швидше за все, через незадовільний стан здоров'я). Перспективи розвитку УВАН М. Антонович бачив так: «Або Україна лишиться така як є, тоді УВАН потрібно перевести в Україну. Або ж Україну заллють росіяне, така можливість також, на жаль, існує. І тоді ми дістанемо новий приплив еміграції і будемо працювати далі»²⁹⁹.

Цікаві спогади про діяльність Марка Антоновича в УВАН залишив О. Домбровський: «В 1993 році Академію очолив Марко Антонович. Цікава особистість як в психологічному, так і в науковому аспекті – жива синтеза двох ментальностей – придніпрянець і пражак, вихований в еміграційних умовах на ґрунті золотої Праги. То була тоді молода людина майже з юнацьким обличчям, з манерами празького джентльмена. Ми досить часто зустрічалися в Бібліотеці (наскільки собі пригадую — Клементіnum).

²⁹² Омельченко В. Звіт з праці Першого Віце-президента. *Вісті УВАН у США*. Нью-Йорк, 2000. Ч. 2. С. 271–272.

²⁹³ Винар Л. Звіт з праці Другого Віце-президента. *Вісті УВАН у США*. Нью-Йорк, 2000. Ч. 2. С. 273–278.

²⁹⁴ Булат Т. Звіт з праці Генерального Секретаря. *Вісті УВАН у США*. Нью-Йорк, 2000. Ч. 2. С. 278–279.

²⁹⁵ Процик А. Звіт з праці Наукового Секретаря. *Вісті УВАН у США*. Нью-Йорк, 2000. Ч. 2. С. 280–282.

²⁹⁶ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Особисті документи, родина». Життєпис. Арк. 2.

²⁹⁷ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «УВАН». Праця секретарки і президента УВАН. 7 арк.

²⁹⁸ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «УВАН». Лист Голови Номінаційної Комісії УВАН до М. Антоновича від 30.01.1997 р. Арк. 1.

²⁹⁹ Гирич І. З династії ... С. 24–27.

... Як президент Академії, він дав ініціативу реорганізації Архіву й Бібліотеки. Час його каденції (1993-1996 рр.) синхронізувався з початком відродження української державности. Живучи в Канаді, він приїздив час від часу до Академії в Нью-Йорку і, як президент, урядовав, а по суті сидів в бібліотеці і працював над своїми темами. Одне, що належить наголосити, він був гонорова людина. Телефонуючи з Нью-Йорку до своєї родини в Канаді, він не користувався телефоном Академії, щоб не обтяжувати фінансово Установу, лише телефонував з телефонічної будки на вулиці... Таким був Марко Антонович і таким залишився в моїй пам'яті»³⁰⁰.

Отже, УВАН займала важливе місце в організації наукового життя в діаспорі. Марко Антонович, будучи дійсним членом, а згодом і Президентом Академії, вніс свою лепту у розвиток інституції, науки, в т. ч. історичної. Завдяки його наполегливій праці було видано архівні матеріали та праці відомих науковців. Його починання з реорганізації архіву та бібліотеки мали також позитивне значення для організації наукової діяльності в УВАН. У той час відбувається плідна співпраця академії з різними науковими установами та інституціями: УІТ, Українським науковим інститутом Гарвардського університету, НТШ, Інститутом Гаррімана, Інститутом літератури ім. Т.Г. Шевченка в Києві, яка полягала у спільному проведенні наукових конференцій, виданні праць, обміну науковою літературою. Таким чином, УВАН у США реалізувала свої основні завдання стосовно організації наукового життя, ознайомлення світової спільноти з основними проблемами українознавства, розвитку української науки в діаспорі, а М. Антонович зробив вагомий внесок у розвиток та функціонування УВАН.

3.1.2. М. Антонович та УІТ

Українці, які переїхали до Північної Америки після закриття таборів, прагнули до об'єднання на фоні спільних інтересів, для популяризації

³⁰⁰ Домбровський О. Спомини... С. 233–234.

України за кордоном, вивчення історії, яку не можна було вивчати повноцінно на батьківщині. Одним із таких прикладів є створення УІТ, яке організаційно було започатковане у 1964 р., а остаточно оформлене 1965 р.

Для видання та локалізації історичних досліджень Л. Винар подав ідею, що полягала у створенні журналу під назвою «Український історик». Не маючи коштів для видання, він запропонував М. Антоновичу видавати його як додаток до журналу «Розбудова держави» – саме цей журнал був періодичним виданням об'єднання студентських академічних товариств національного солідаризму «Зарево». Проте М. Антонович, який очолював студентське товариство, не погодився, бо вважав, що журнал має політичне спрямування і тому змінювати його на наукове немає сенсу, адже вони мали вже своїх передплатників. Як альтернативу, М. Антонович запропонував видавати УІ як теоретичний додаток до журналу «Смолоскип», але поширювати його не по передплаті, а за готівку, яку могли б зібрати за рік. Він вніс пропозицію використати 100 доларів, які були в той час на банківському рахунку «Зарева»³⁰¹. Коли ж ішлося про створення УІТ, то наполягав, що нове товариство має стати частиною вагомої на той час наукової структури – УВАН. «В душі Марко Антонович був правдивим «уванівцем» і змагав до близької співпраці УІТ з УВАН в США. Часами був прагматичний у своїх поглядах», – стверджував Л. Винар³⁰².

М. Антонович тривалий час виконував обов'язки мовного редактора УІ. У жовтні 1963 р. останній був надрукований як спеціальний окремий розділ журналу ОДВУ, що симпатизувала мельниківській течії ОУН – «Самостійна Україна». Л. Винар розумів, що цей варіант публікації тимчасовий, і продовжував пошук можливостей щодо інших³⁰³.

³⁰¹ Атаманенко А. Українське історичне товариство... С. 110.

³⁰² Винар Л. Український історик: 40 років служіння науці 1963–2003. *Українське історичне товариство*. Нью-Йорк ; Острого: Національний університет «Острозька академія», 2003. С. 108; Винар Л., Атаманенко А. Українське Історичне Товариство: сорок років діяльності (1965-2005). Видання з нагоди Третього Міжнародного конгресу українських істориків (Луцьк, 17-19 травня 2006 р.) / Ред. Ю. Макар. Нью-Йорк; Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2006. С. 12.

³⁰³ Атаманенко А. Українське історичне товариство... С. 112.

Одержавши перший випуск журналу, М. Антонович вже не сумнівався, що той видаватиметься, й написав Л. Винареві: «Журнал дуже гарний і Ви в мені розвіяли останні сумніви. Таке варто втримати і поширити»³⁰⁴. Саме М. Антонович допоміг налагодити розповсюдження «Українського історика» у Канаді — в Едмонтоні, Монреалі, Саскатуні й Торонто³⁰⁵. Крім того, у пошуках співвидавця М. Антонович, на прохання Л. Винара, звертався до директора Музею-архіву УВАН В. Міяковського з пропозицією «фірмування» видання Академією, на що було отримано відмову³⁰⁶.

Перший склад редакційної колегії «УІ» — із представників українських науковців в еміграції, які проживали в різних країнах Європи та Америки — на довгі роки лишався її основним кістяком. До нього ввійшли: Л. Винар (головний редактор), М. Антонович, Б. Винар, М. Ждан, І. Каменецький, Р. Климкевич, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, з четвертого числа журналу в роботу включився О. Домбровський, а з 1965 р. приєдналися Я. Пастернак та Т. Мацьків. Це була команда самовідданих ентузіастів, за словами Л. Винара, гурт «одержимих духом ідеалістів», які зуміли вдержати український історичний журнал на зарубіжжі, бо ні за редакційно-технічну, ні за статті в журналі не отримували ніякої платні й гонорарів³⁰⁷.

Основними напрямками діяльності УІТ, були: видання журналу УІ; підготовка і друк різних книжкових видань (монографій, історичних джерел, довідкової літератури тощо); організація наукових конгресів та конференцій; проведення наукових досліджень (так було започатковано нову галузь українознавства — грушевськознавство: розроблено теоретико-методологічні засади дисципліни, видано монографії, бібліографії, спогади та ін.); проведення конкурсів наукових праць; популяризація української історії в

³⁰⁴ Атаманенко А. Українське історичне товариство... С. 113.

³⁰⁵ Сакада Л. «Український історик»... С. 45.

³⁰⁶ Атаманенко А. Українське історичне товариство... С.111-112.

³⁰⁷ Сакада Л.Д. «Український історик»... С. 47

періодичних виданнях (газетах)³⁰⁸. М. Антонович, крім співпраці в редколегії УІ, відповідав за розповсюдження журналу в Канаді.

Як і Л. Винар, він дбав про гарне «обличчя» журналу УІ, а статті, які рецензував, за необхідності піддавалися критиці. Крім того, постійно стежив за розвитком української історичної науки та чинним українським правописом. У листі до Л. Винара він пише не лише про необхідні редакторські правки до рецензованих ним статей, а вказує на помилки, які можуть виникнути при друці журналу: «Виявляється, що, незважаючи на різні поліпшення друкарня Зінкевичів далі немає російського твердого знаку, бо в статті Кліда правильно написаний твердий знак, а Зінкевич від себе переписує на ьі. Тепер, коли ми так близько до України, ми не можемо друкувати твердий знак таким способом /ьі/, бо це блямаж»³⁰⁹. Видання такого довготривалого проєкту, як журнал УІ, дає можливість не лише оцінити реальний вклад учених в діаспорі у розвиток української історичної науки, а й простежити відмінні та схожі риси у методології написання українських радянських та українських закордонних істориків.

М. Антонович був доволі активний у підготовці до друку книжкових видань УІТ, які включали монографічні дослідження, публікації історичних джерел, довідників тощо. Він брав участь і у створенні історичного атласу, виданого УІТ, де передбачалося подати, крім численних кольорових історичних карт, відповідні коментарі, впровадження, короткий історичний словник, вибрану бібліографію і відповідний покажчик³¹⁰. Зокрема, Л. Винар у листі до М. Антоновича від 05 грудня 1981 р. висловлює подяку за «проведення мовної коректури Атласу...»³¹¹. Повідомлення про авторів та дату виходу Атласу було також розміщене на сторінках щотижневої газети «Свобода». Тут зазначається, що «необхідне видання для кожного, хто хоче

³⁰⁸ Винар Л., Атаманенко А. Українське Історичне Товариство... С. 97-98.

³⁰⁹ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист М. Антоновича до Л. Винара від 11.08.1992 р. Арк. 1.

³¹⁰ Сакада Л. «Український історик»... С. 124-125.

³¹¹ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист Л. Винара до М. Антоновича від 05.12.1981 р. Арк. 1.

пізнати минуле українського народу, а зокрема для учителів й учнів українознавчих шкіл»³¹².

Протягом свого існування УІТ намагалося зібрати та зберегти інформацію про своїх членів. В одному з видавничих проєктів, пов'язаних із бібліографічними дослідженнями, було задумано реалізувати видання словника про істориків, репресованих радянською владою. Хоча проєкт не було реалізовано, проте деякі автобіографічні статті на основі зібраної інформації було зроблено. М. Антонович, одержавши список, запропонував включити до нього також істориків літератури та висловив зауваження до тексту, що свідчили про потребу докладнішого опрацювання матеріалів³¹³. Судячи з листа М. Антоновича до Л. Винара, цей проєкт був гарною задумкою, однак М. Антонович дещо критично висловився щодо критерію відбору осіб, про яких писатимуть³¹⁴.

М. Антонович був членом тимчасової дорадчої комісії УІТ для опрацювання докладного плану організації архівного фонду О. Ольжича³¹⁵. На прохання Л. Винара, мав допомогти знайти людей, які знали О. Кандибу в різні періоди його життя, і звернутися до них з проханням надіслати до архіву матеріали (спогади, листування, фото тощо)³¹⁶. Учений підтримував написання праці про О. Кандибу та видання його творів.

Л. Винар із наміром публікації в УІ звернувся до К. Лазор (дружина О. Ольжича) та М. Антоновича з пропозицією перекласти чеськомовну докторську дисертацію О. Кандиби, що на той час зберігалась в Архіві УІТ. Її було опубліковано у випусках УІ за 1999, 2001 та 2003 рр. у перекладі Марії Лібуші Неврлі³¹⁷. Відповідно, М. Антонович не взявся за переклад, хоча

³¹² Видання першого атласу історії України. *Свобода*. 1980. № 267. С. 3.

³¹³ Атаманенко А. Українське історичне товариство як чинник української науки в діаспорі: творення, структура, діяльність і видання (до 45-ліття Товариства). *Український історик*. Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Острог ; Торонто ; Париж, 2009. Т. XLVI VOL. 1–4 (181–184). С. 22– 61.

³¹⁴ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист М. Антоновича до Л. Винара від 12.04.1989 р. Арк. 1.

³¹⁵ Атаманенко А. Українське історичне товариство... С.181.

³¹⁶ Там само. С.184.

³¹⁷ Там само. С.184.

дуже добре знав чеську мову. Також Л. Винар вважав, що за редакцією М. Антоновича можна перевидати збірку О. Ольжича "Золоте слово", однак цей проєкт не був реалізований³¹⁸.

Спеціальну рубрику «Епістолярна спадщина Володимира Антоновича» у журналі було започатковано 1988 р. публікацією недрукованих листів Володимира Антоновича до Федора Вовка (видатний вчений і політичний діяч під загрозою арешту за революційну діяльність довго вимушено перебував за кордоном Російської імперії)³¹⁹. Ці листи, які чомусь знайшлися поза Україною – в архіві Петра Курінного при Музеї-архіві УВАН – було ретельно опрацьовано й блискуче прокоментовано рідним онуком видатного історика М. Антоновичем³²⁰.

Окрім того, одним із реалізованих спільних проєктів УІТ та Видавничої комісії УВАН було видання лекцій із джерелознавства авторства В. Антоновича. Загальною редакцією займався професор Національного університету «Острозька академія», відомий український історик і джерелознавець М. Ковальський. Так, Л. Винар звертався до нього з пропозиціями публікації та фінансування видання³²¹. Марко Дмитрович був скромною людиною і просив, щоб саме Л. Винар рекомендував працю В. Антоновича до друку у Видавничій комісії УВАН³²².

Через скромність М. Антонович не дозволив дружині укласти бібліографію своїх праць. Л. Винар звертався до Мирослави Антонович із проханням укласти бібліографію та подати його повну біографію, адже планувалось відзначення «праці та творчості Марка»³²³ товариством з нагоди 70-річчя від дня народження. Однак це не було зреалізовано через протест

³¹⁸ Атаманенко А. Українське історичне товариство... С.184.

³¹⁹ Антонович М. Недруковані листи В. Антоновича до Ф. Вовка. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1988. Т. XXV. Ч. 1–4 (97–100). С. 148–164.

³²⁰ Сакада Л. «Український історик... С. 197.

³²¹ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист Л. Винара до М. Антоновича від 06.01.1996 р. Арк. 1.

³²² Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист Л. Винара до М. Антоновича від 08.10.1996 р. Арк. 1.

³²³ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Особисті документи, родина». Лист Л. Винара до Мирослави Антонович від 04.04.1986 р. Арк. 1.

М. Антоновича. Навіть для рекомендації вченого на посаду президента УВАН Л. Винар сам збирав інформацію для доповнення його біографії, бо претендент надав занадто скупі біографічні відомості.

М. Антонович публікував в УІ не відомі досі документи. Так, розвідку «М.П. Драгоманов і «Вільне слово» було написано на основі «таємних австрійських документів»³²⁴. У додатку до неї було оприлюднено тексти 13 оригінальних документів німецькою мовою із фондів австрійських міністерств закордонних і внутрішніх справ, що проливають світло на перебіг громадсько-політичного життя другої половини ХІХ століття. Через те, що їх подано у додатку до статті, документи не супроводжені спеціальним археографічним вступом, однак у примітках є короткий археографічний коментар (зазначено наявність перекреслених, вписаних понад рядком слів і знаків, виправлених публікатором помилок). Автор прагнув передати тексти документів якнайближче до оригіналів, у науковому опрацюванні³²⁵.

Як активний член УІТ, М. Антонович брав участь фактично у всіх конференціях, які проводило товариство. Досить часто вони відбувалися спільно з іншими організаціями (наприклад, коли М. Антонович перебував на посаді Президента УВАН, частина їх конференцій була влаштована спільно з УВАН).

За дослідженнями А. Атаманенко³²⁶, як член УІТ М. Антонович лише протягом 1982-1985 рр. взяв участь у чотирьох конференціях УІТ:

Дата	Місце	Назва	Тема доповіді	Примітка
12 грудня 1982 р.	м. Нью-Йорк	Конференція до 100-річчя від дня народження Дорошенка	Взаємовідносини Д. Дорошенка з В. Липинським	Спільно з УВАН в США
16-17 квітня 1983 р.	Канада	Конференція, присвячена 20-літтю журналу УІ	Спотворення української історії ХІХ ст. в УССР	
09 червня	Торонто,	Перша	М. Грушевський та	

³²⁴ Антонович М. М. П. Драгоманов і «Вільне слово». *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1978. Р. XV. Ч. 4 (60). С. 41–58.

³²⁵ Сакада Л. «Український історик»... С. 181.

³²⁶ Атаманенко А. Українське історичне товариство... С. 300, 302, 304.

1984 р.	Канада	грушевськознавча наукова конференція	О. Кониський	
01 червня 1985 р.	Торонто, Канада	Третя наукова конференція, присвячена 20-літтю діяльності Товариства та відзначенню 100-ліття смерті відомого історика XIX ст. М. Костомарова	Вступне слово	Спільно із СКВУ

Збереглася світлина з конференції, присвяченої відзначенню 20-ліття «Українського історика», де М. Антонович разом із Л. Винарем та О. Домбровським перебувають у президії, а М. Пап виступає із доповіддю³²⁷ (Додаток Д). Це свідчить про те, що М. Антонович займав вагомe місце у діяльності УІТ. Отже, можна зробити висновок, що він брав активну участь у роботі УІТ, зокрема в організації конференції та як учасник.

У 1988 р. при УІТ у співпраці з Науковою радою при СКВУ було створено комісію, що мала вивчати життя та діяльність М. Грушевського, а також видавати його творчу спадщину. Членами Комісії стали М. Антонович, Л. Винар (голова), І. Каменецький, Ю. Книш, Ф. Сисин, Т. Приймак, О. Субтельний, Д. Штогрин³²⁸. На щорічній українознавчій конференції в Урбана-Шампейн у 1988 р. було заплановано окрему сесію, присвячену оглядові тогочасного стану дослідження постаті М. Грушевського в Україні та на Заході з доповідями М. Антоновича, С. Білоконя та Л. Винара.

М. Антонович брав участь у ювілейних вечорах. Так, 21 жовтня 1978 р. в університеті МакГілл у Монреалі відбувся ювілейний вечір, підготовлений Українським студентським клубом університету, осередком УІТ у Монреалі та Головним канадським представництвом журналу УІ, де М. Антонович виголосив доповідь³²⁹.

М. Антонович допомагав у публікації та опрацюванні деяких архівних матеріалів, які віднаходив Л. Винар. Зокрема, були видані такі праці, як

³²⁷ Атаманенко А. Українське історичне товариство... Фотоархів. Без номера. По порядку рахунку с. 684.

³²⁸ Там же. С. 257.

³²⁹ Атаманенко А. Українське історичне товариство: ... С.298.

«Листи М. Грушевського до Т. Починка», «Листи М. Грушевського до Е. Фариняка», «Справа Грушевського», що містили матеріали, які Л. Винар привіз із віденських архівів. М. Антонович перекладав та редагував мовнодва документи з австрійського міністерства віросповідання і освіти стосовно М.С. Грушевського³³⁰. Отже, розвиток грушевськознавства як провідної галузі роботи УІТ був позитивний завдяки плідній праці членів УІТ, а М. Антоновича зокрема.

Одним із видів популяризації журналу та роботи УІТ серед українських науковців і залучення їх до наукового життя була організація та проведення конкурсів наукових праць. Зокрема, у газеті «Свобода» за 1988 р. було повідомлено про проведення конкурсу на монографію про Володимира Великого. Його проведення відбувалося за ініціативою УІТ та матеріальною допомогою СКВУ з нагоди відзначення тисячоліття офіційного прийняття християнства в Україні. Склад журі конкурсу складався з таких істориків і дійсних членів УІТ, НТШ і УВАН: голова – М. Антонович (заступник редактора УІ), члени – О. Баран (колишній голова УВАН в Канаді), Л. Винар – голова Наукової Ради СКВУ та УІТ. Нагородою за працю мала стати грошова премія у розмірі 1000 дол. США³³¹. Отже, організація таких конкурсів не лише популяризувала та допомагала розвивати історичну науку в діаспорі, а й сприяла більш тісній співпраці та згуртуванню українців за межами України.

Як відомо, одним із завдань УІТ була популяризація української історії в періодичних виданнях, у газетах зокрема. Найпопулярнішою серед такого виду видань була щотижнева (у той час) «Свобода». На її сторінках фактично від заснування Товариства і до сьогодні відображається інформація щодо його діяльності. Найчастіше натрапляємо на повідомлення про проведення конференцій³³², вечорів, відкритих лекцій, відзначення пам'ятних дат³³³

³³⁰ Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріали. Нью-Йорк ; Торонто ; Київ : Фондація ім. О. Ольжича, 1995. С. 227.

³³¹ Проголошено конкурс на монографію про Володимира Великого. *Свобода*. 1988. № 51. С. 1.

³³² УІТ підготує наукову конференцію про М. Грушевського. *Свобода*. 1984. № 88. С. 1.

(сюди включається і розлога програма проведеної події) та інформацію про видавничу роботу Товариства: як загальні плани³³⁴, так і інформацію щодо конкретних видань³³⁵. Періодичністю виділяються повідомлення про святкування ювілеїв від дати заснування Товариства та видання журналу УІ (15-³³⁶, 25-³³⁷, 30-³³⁸, 40-³³⁹ та 50-річні³⁴⁰ ювілеї). Загальною рисою таких публікацій є орієнтація на широке коло читачів, не лише професійних істориків, а тому часто стиль їх написання науково-публіцистичний. М. Антонович постійно згадувався у повідомленнях, які висвітлювали роботу Товариства, а отже, можна зробити висновок, що його внесок у розвиток української історичної науки за кордоном досить вагомий.

Важливою для УІТ була проблема створення матеріальної бази для роботи. Детально про її створення написано у статті А. Атаманенко³⁴¹. На той період фінансування таких товариств відбувалось за кошти меценатів, членських внесків, але аж ніяк не за державний кошт. М. Антонович доречно зауважив щодо фінансування наукових установ: «...мені особисто невідомо, щоб хтось на еміграції собі заробляв на прожиття чи дороблявся на українській справі. Оскільки мені відомо, українську справу роблять переважно ідеалісти, які ще вкладають свій гріш, зароблений у чужих установах чи фабриках і дають ці гроші на українські цілі, щоб якоесь посунути вперед українську справу взагалі, а культурну, наукову, мистецьку, шкільну і т. д., і т. д. зокрема. Якщо Ви берете участь в українському громадському житті, то Ви прекрасно знаєте, скільки часу, труду і власних

³³³ Звернення Українського Історичного Товариства з нагоди 125-ліття народження Михайла Грушевського. *Свобода*. 1991. № 83. С. 3.

³³⁴ Видання УІТ: теперішній стан і пляни на майбутнє. *Свобода*. 1980. № 64. С. 1.

³³⁵ Видання творів проф. д-ра Олександра Оглоблина. Звернення УІТ до українського громадянства й установ. *Свобода*. 1981. № 100. С. 4.

³³⁶ Винар Л. Українське Історичне Товариство, 1965–1980. *Свобода*. 1980. № 64. С. 1.

³³⁷ 25-річчя Українського Історичного Товариства. *Свобода*. 1990. № 186. С. 2.

³³⁸ Булат Т. До ювілею журналу «Український історик». *Свобода*. 1993. № 212. С. 2.

³³⁹ Відзначення 40-ліття Українського Історичного Товариства. *Свобода*. 2005. № 17. С. 10.

³⁴⁰ Кралюк П. Конференцією відзначено 50-ліття журналу «Український історик». *Свобода*. 2013. № 47. С. 15.

³⁴¹ Атаманенко А. Формування матеріальної бази діяльності Українського історичного товариства. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2009. Вип. 13. С. 240–256.

грошей часом треба вложити, щоб добитись якогось успіху в одній чи другій справі»³⁴².

Саме через фінансові труднощі другий випуск УІ вийшов друком із суттєвою затримкою та поєднаними числами (ч. 2-3 за 1964 рік) на 56 сторінок, про причини цього редакція відверто повідомляла читачів, звертаючись за допомогою до всіх небайдужих до справи³⁴³. Уперше в цьому випуску було надруковано список добродіїв, що вже пожертвували певні суми на розбудову часопису. Відтоді стало традицією оприлюднювати на його сторінках списки всіх меценатів, т. зв. «дарителів», які фінансово підтримували УІ й УІТ, і робилося це без огляду на розмір найменших сум, що надходили. Водночас реальні суми коштів, які протягом довгого часу докладали в цю справу з власних кишень засновник-редактор Л. Винар і його найближчі співробітники – М. Антонович, О. Домбровський та інші, зазвичай, не оголошувались³⁴⁴.

М. Антонович у середині 1980-х зміг домовитися з Альбертським товариством для збереження української культури на чолі з В. Кундою, що пожертви, які приходять на УІТ, можна було б не оподатковувати³⁴⁵, і це позитивно відобразилось на фінансовому становищі товариства. Проте кошти надходили не лише від продажу журналу та благодійних і членських внесків, а й від проведення спеціально з цією метою вечорів і конференцій. Зокрема, таким був ювілейний вечір у Монреалі в 1978 р., що був організований осередком УІТ на чолі з М. Антоновичем, який на ньому виголосив доповідь³⁴⁶.

Наслідком позитивного росту авторитету УІТ була співпраця з різними науковими інституціями. За дослідженнями Л. Винара та А. Атаманенко, від початку утворення УІТ було встановлено співпрацю з Історичною секцією

³⁴² Атаманенко А. Українське історичне товариство... С. 186–187.

³⁴³ Від редакції і видавництва Українського історика. *Український історик*. 1964. Ч. 2–3. С. нумерована, за відліком 57.

³⁴⁴ Сакада Л. «Український історик»... С. 46.

³⁴⁵ Атаманенко А. Українське історичне товариство... С.204.

³⁴⁶ Там само. С. 205.

УВАН у США, Історичною секцією УВАН у Канаді, Історичною секцією УВАН Європі, Історично-Філософічною секцією НТШ в Європі та Америці, УВУ (Німеччина)³⁴⁷ і т. д. Крім того, були звернення до М. Антоновича як до члена Управи, щоб УІТ ініціювало створення Українського Географічного Інституту. Як зазначали Л. Винар та А. Атаманенко, «ця пропозиція зі зрозумілих причин не була прийнята – але факт цього звернення є підставою для висновку про високий авторитет УІТ в наукових колах»³⁴⁸.

Наприкінці кінці літа – на початку осені 1990 р., під час перебування членів УІТ в Україні було встановлено безпосередні наукові та особистісні контакти з українськими материковими дослідниками. Л. Винар, М. Антонович та Д. Штогрин розповідали про УІТ та його журнал, примірники якого, як і інші видання товариства, у Л. Винара, на жаль, вилучили при митній перевірці на кордоні при в'їзді до УРСР³⁴⁹.

Крім того, до М. Антоновича як Президента УВАН та до Л. Винара як Голови Історичної секції зверталися керівники Центрального державного історичного архіву України у Львові при співучасті Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України з проханням профінансувати видання збірки «Листи М. Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.)»³⁵⁰. У листі до М. Антоновича від 12 березня 1997 р. Л. Винар зазначив, що «Академія призначила \$1000,00 дотації на видання листів Грушевського до Студинського...»³⁵¹. Далі в листі йдеться про шляхи переказу коштів та про те, що у передмові буде згадано про цю дотацію.

Членами УІТ були представники кількох поколінь учених, що сприяло динамічному розвитку товариства. На думку А. Атаманенко, М. Антонович

³⁴⁷ Винар Л., Атаманенко А. Українське Історичне Товариство... С. 72.

³⁴⁸ Там само. С. 73.

³⁴⁹ Атаманенко А. Українське історичне товариство... С. 239.

³⁵⁰ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист ЦДІАЛ до М. Антоновича та Л. Винара від 04.01.1997 р. Арк. 1.

³⁵¹ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист Л. Винара до М. Антоновича від 12.03.1997 р. Арк. 1.

належав до того покоління, яке було виховане на поєднанні українських наукових традицій із західною методологією наукового досліджу³⁵².

М. Антонович очолював осередок УІТ у Канаді тривалий термін і досить відповідально ставився до цієї роботи. В одному з листів Л. Винар пропонував перенести УІ до Канади: «... гадаю, що УІ перенесемо до Канади – і в зв'язку з цим незадовго мушу поїхати до Торонта. Розходиться, щоб взяти відповідного представника-адміністратора для провадження картотеки і експедиції. Без цього не можна говорити про перенесення. Формат УІ був би менший... і це не є добре...»³⁵³, однак це так і не було зроблено.

Серед обов'язків М. Антоновича як координатора УІТ в Канаді було розповсюдження матеріалів, які видавало Товариство, зокрема й УІ. Серед читачів – широке коло представників різних соціальних груп та окремих організацій. Для прикладу, Л. Винар звертався до М. Антоновича щодо розповсюдження видань УІТ: «Як напевне вже знаєте, ми здали до друку збірник про злочин у Вінниці за ред. д-ра І. Каменецького (в англ. мові) <...>. Тепер в Канаді треба якнайшвидше розгорнути акцію серед укр. банків, професіоналів, кредитівок, відділів УНО, церков, поодиноких меценатів, щоб закупили більшу кількість примірників... Наші банки, сусп. установи можуть закупити більшу кількість примірників для канадських публичних і університетських бібліотек, і свого членства. Зроблять конкретне діло, а це є одноразова акція і перше документальне англійське видання про Вінницю»³⁵⁴. З цього листа можемо зробити висновок, що Товариство не лише видавало наукову літературу, а й орієнтувались на широке коло читачів і різні соціальні верстви населення. Своєю чергою, М. Антонович добросовісно розповсюджував видання УІТ, виконуючи свої зобов'язання.

³⁵² Атаманенко А. Українське історичне товариство... С. 225.

³⁵³ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист Л. Винара до М. Антоновича від 31.11.1979 р. Арк. 1.

³⁵⁴ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист Л. Винара до М. Антоновича від 04.09.1989 р. Арк. 1.

М. Антонович перестав очолювати клітину УІТ у 1997 р. Вже під час президентства вченого в УВАН Л. Винар дякував йому за працю в УІТ та УІ: «... хочу подякувати щиро за Твою допомогу в розвитку журналу і взагалі за Твою жертвенну працю. Як пригадуєш, Ти був довгі роки мовним редактором У.І. і одним із найближчих співробітників журналу. Отже, ще раз дякую за все, що ти зробив для УІ з надією, що як член Р.К. далі будеш співпрацювати і служити своїми порадами»³⁵⁵. У листі від 14 листопада 1994 р. Л. Винар запитував про бажання Марка Дмитровича щодо подальшої відповідальності за канадський терен як містоголови та розповсюдження журналу на цих теренах³⁵⁶. Припускаємо, що тоді М. Антонович погодився продовжувати справу багатьох літ. За кілька років, у липні 1997, Л. Винар повідомив про переїзд до Монреалю родини Сохоцьких (інж. Матвій та др. Христина Сохоцькі)³⁵⁷, які були не проти перебрати всі справи клітини УІТ на себе, й попросив М. Антоновича надати підтримку та всю необхідну інформацію для плідної праці³⁵⁸.

Отже, як член УІТ М. Антонович був досить активний у всіх напрямках діяльності УІТ, найбільше - у науково-організаційній та видавничій сферах.

3.2. Історичні дослідження в науковому доробку вченого

3.2.1. Історія України у науковій спадщині М. Антоновича

Віднайдена загальна бібліографія праць М. Антоновича становить 210 позицій (див. Додаток А). У науковій спадщині присутні як історичні, так і історіографічні дослідження, аналіз яких допоможе висвітлити його внесок у розвиток української історичної науки.

³⁵⁵ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист Л. Винара до М. Антоновича від 28.12.1993 р. Арк. 1.

³⁵⁶ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист Л. Винара до М. Антоновича від 14.11.1994 р. Арк. 1.

³⁵⁷ Атаманенко А. Українське історичне товариство... С. 159.

³⁵⁸ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист М. Антоновича до Л. Винара від 26.07.1997 р. Арк. 1.

Вивчення історії України М. Антоновичем відбувалося в декількох напрямках. За тематикою його праці можна поділити на присвячені давній історії України, історії українських суспільно-політичних рухів XIX ст. (зокрема він досліджував феномен громадівського руху), персональним роботам, українознавству, літературознавству, формуванню та діяльності українських студентських організацій за кордоном. Маючи фактично енциклопедичні знання та джерела, що були недоступні українським радянським дослідникам, йому вдалося ввести до наукового обігу значну частину досі не відомої інформації.

Вивчення історії створення та функціонування громад було одним з основних зацікавлень М. Антоновича. Науковець часто в листуванні з Л. Винарем вказував на те, ще досі не написана комплексна праця про громади та громадівський рух, і він збирає матеріали для написання монографії. Проте, у зв'язку із погіршенням стану здоров'я, він так і не здійснив свого задуму, залишивши декілька статей, що містять інформацію з історії громад.

У сучасній українській історіографії висновки, зроблені М. Антоновичем про становлення та діяльності громад, знаходять підтримку дослідників. Так, К. Грицик³⁵⁹, Л. Козар³⁶⁰, К. Нагайко³⁶¹, Т. Нагайко³⁶² у працях, присвячених діяльності громад, використовують напрацювання М. Антоновича³⁶³ та позитивно оцінюють його внесок у вивчення проблеми громадівського руху.

В. Дудко зазначив, що висвітлення М. Антоновичем персонального складу та діяльності Петербурзької громади є досить повним та не втратило актуальності і для сучасних дослідників. Однак він при цьому зауважив, що

³⁵⁹ Грицик К. Стара кївська громада в українському національному русі у 60–90-х роках XIX століття: погляд на проблему. *Мандрівець* : всеукр. наук. журн. гуманітар. студій. 2014. № 6. С. 22–28.

³⁶⁰ Козар Л. Роль українських громад у формуванні теоретико-методологічних засад фольклористики другої половини XIX – початку XX століття: погляд на проблему. *Слов'янський світ*. 2016. Вип. 15. С. 51–178.

³⁶¹ Нагайко К. Персональний склад Київської Української Громади 60–90-х рр. XIX ст. *Українська біографістика*. : зб. наук. праць, 2016. Вип. 14. С. 207–232.

³⁶² Нагайко Т. Українські громади у фокусі української історичної думки: короткий огляд сучасної історіографії. *Мандрівець* : всеукр. наук. журн. гуманітар. студій. 2014. № 5 (113). С. 12–17.

³⁶³ Антонович М. З історії громад на рубежі 1850–1860-х років. *Київська старовина*. 1998. № 2. С. 49–84.

ця інформація потребує уточнення на підставі вже нових виявлених архівних матеріалів³⁶⁴.

Яке визначення М. Антонович надає терміну «грумада»? На його думку, це не є організація із чіткою структурою та постійними членами. Сюди могли входити всі, хто бажає, але їх об'єднувала спільна ідея. М. Антонович вважає, що громади були передвісниками українських політичних партій. Вони збирали кошти на видання української літератури, читали вірші Т. Шевченка на зібраннях, плекали та просували українську національну ідею³⁶⁵.

Засновником першої громади і її першим очільником М. Антонович вважав Т.Г. Шевченка, а вже його послідовники в різних містах сприяли їхньому створенню. Він переконаний, що ядром для створення громад, зокрема першої в Петербурзі, були колишні члени Кирило-Мефодіївського братства: Т. Шевченко, В. Білозерський, П. Куліш, М. Костомаров³⁶⁶. Дослідник намагався об'єктивно ставитися до вивчення питання історії громад. Ним було опрацьовано значну кількість літератури, матеріалів преси, архівних джерел і спогадів їхніх членів. М. Антонович написав та опублікував сім праць, які стосуються становлення та розвитку громад.

Хронологічно першою була опублікована у 1960 р. замітка про становлення українського національного руху³⁶⁷ як предтечі утворення громад. Продовження цієї думки знаходимо у статті 2006 р. «Традиції української державности і незалежности від Хмельницького до ХХ сторіччя»³⁶⁸. У них з'ясовано основні причини постання громад, їх роль у загальнонаціональному русі опору. Основною тезою є те, що після Б. Хмельницького, коли шляхта та дворяни відходять на «задній план, а їхне

³⁶⁴ Дудко В. Журнал «Основа» як проект петербурзької української громади. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. Київ, 2006. Вип. 13. С. 3–17.

³⁶⁵ Антонович М. З історії громад ... С. 49.

³⁶⁶ Антонович М. Українська петербурзька громада. *Ювілейний збірник УВАН у Канаді*. Вінніпег, 1976. С. 75–93.

³⁶⁷ Антонович М. Біля джерел... С. 8–11.

³⁶⁸ Антонович М. Традиції української державности і незалежности від Хмельницького до ХХ сторіччя *Український історик*. Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Острогож ; Торонто ; Париж, 2006. Т. XLIII. Ч. 1–3 (169–171). С. 71–77.

місце займають наші нижчі верстви, які продовжують працю колишньої шляхти іншими методами та засобами, служачи ідеям, поширюючи базу, на якій могла постати новочасна нація, котра повинна охопити всі верстви народу»³⁶⁹. Наголосимо, що сучасні українські дослідники К. Грицик³⁷⁰ та Т. Нагайко³⁷¹ підтримують це твердження.

У короткій замітці щодо значення громад раннього періоду М. Антонович здійснив історіографічний огляд проблеми, вказував на основні недоліки в працях науковців і зазначив основні перешкоди, через які ця тема не знайшла на той час відповідного відображення в українській науці³⁷².

Великою за обсягом та інформаційним наповненням є стаття про українську громаду в Петербурзі³⁷³. У ній М. Антонович описав становлення громади, проаналізував події та чинники, що сприяли об'єднанню членів у громаду, розкриває саму сутність та значення «громади» на той час. Він вважав, що петербурзька громада постала з ініціативи колишніх кирило-мефодіївських братчиків (ядром громади називає Т. Шевченка, В. Білозерського, П. Куліша та М. Костомарова). Крім того, зазначив, що «тодішні Громади не були організаціями в теперішньому значенні цього слова. Вони не мали ні членських списків, ні ясно визначених членів, а кожний, хто приходив на зібрання, рахувався «своїм», про нього можна було сказати, що він «належав до Громади». Саме життя відсівало нечленів, які з тих чи інших причин переставали приходити на зібрання»³⁷⁴. Отже, встановити персональний склад громади або ж кількість її членів на тому чи іншому етапі функціонування дослідникам зробити доволі важко. Основними видами діяльності громади були освітня та видавнича діяльність, проведення

³⁶⁹ Антонович М. Традиції української державности ... С. 77.

³⁷⁰ Грицик К. Стара київська громада ... С. 22–28.

³⁷¹ Нагайко Т. Українські громади ... С. 12–17.

³⁷² Антонович М. Значення громад раннього періоду (1859–1963) для дальшого розвитку українського національного руху. *Другий Міжнар. конгр. українців, Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доп. і повід.* Львів, 1994. Ч. 1: Історія. С. 194–195.

³⁷³ Антонович М. Українська петербурзька громада. *Ювілейний збірник УВАН у Канаді.* Вінніпег, 1976. С. 75–93.

³⁷⁴ Там само. С. 75–93.

різних заходів (вшанування пам'яті, перепоховання Т. Шевченка). У статті М. Антонович опирався в основному на епістолярну спадщину та інші доступні науковцю джерела та літературу, йому вдалося показати не лише історичне тло постановня громад, а й відтворити гаму міжособистісних зв'язків між її членами, змальовуючи психологічний портрет останніх.

У статті «З історії громад на рубежі 1850–1860-х років» дослідник подає періодизацію постановня громад, окремі розділи присвячує проблемі розвитку української петербурзької громади³⁷⁵. Фактично, він доповнив свою попередню статтю³⁷⁶ новими даними, ввів до наукового обігу джерела, уточнивши деякі факти. У першій частині статті автор аналізує історію вивчення київської, полтавської, харківської, чернігівської громад, вказує на лакуни, які необхідно заповнити при їх дослідженні.

У короткій замітці «Шевченко і громади» М. Антонович розглядає роль Тараса Григоровича в утворенні та функціонуванні громад³⁷⁷. Дослідник вважає, що найбільш активно поет діяв у Петербурзькій громаді, хоча й активізація роботи Київської громади пов'язана з приїздом Кобзаря до Києва у серпні 1859 р. Серед основних особливостей громади М. Антонович виділяє те, що, хоч у її складі були представники різних етнічних груп та національностей, політичних переконань, проте акцентувалася увага на вирішенні українських питань.

Отже, М. Антонович, вивчаючи становлення та розвиток громадівського руху, опирався на широке коло джерел та літератури. За оцінками сучасних істориків, він був у перших лавах вивчення цієї проблеми. Досліджуючи історію становлення громад (київської, полтавської, харківської, чернігівської), акцентував найбільшу увагу на діяльності петербурзької громади, вважаючи її найбільш активною. Таким чином,

³⁷⁵ Антонович М. З історії громад ... С. 49–84.

³⁷⁶ Антонович М. Українська петербурзька громада ... С. 75–93.

³⁷⁷ Антонович М. Шевченко і громади. *Слово і час* : журнал інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка АН України та спілки письменників України. 1992. № 3. С. 35–37.

дослідження М. Антоновича щодо громадівського руху стали основою для подальшого вивчення українського національного руху в XIX-XX ст.

Вивчення діяльності українського студентського руху в еміграції для М. Антоновича на початку його наукової діяльності було одним із пріоритетних дослідницьких напрямів, оскільки він деякий час очолював Студентську організацію національного солідаризму «Зарево» і був одним із найактивніших її діячів. Учений на сторінках УІ опублікував дослідження про ЦеСУС³⁷⁸, яке пізніше було видане окремим виданням³⁷⁹. У праці проаналізоване питання виникнення ЦеСУСу, функцій його управи, окремих відділів та президента.

Уже у 2000 р. М. Тарабан у дослідженні, присвяченому організації, наголосив, що праця М. Антоновича є однією із найповніших, хоча й потребує доопрацювання, адже частково написана на основі спогадів і, можливо, є суб'єктивною³⁸⁰. Частина поглядів М. Антоновича на становлення ЦеСУСу знайшла своє відображення в працях О. Бокайла³⁸¹, О. Гуменюк³⁸² та О. Дудніка³⁸³.

Структурно робота складається із вступної замітки автора, характеристики заснування ЦеСУС-у й першого етапу праці української студентської централі та опису праці ЦеСУС-у в другому періоді діяльності (1922–1924). Такий розподіл інформації дозволив авторів окреслити становлення організації та акцентувати увагу на основних моментах діяльності товариства, визначити роль українського студентства в ЦеСУС-і. Передусім він окреслює історію вивчення проблеми, вказуючи на досліджені

³⁷⁸ Нарис історії Центрального Союзу Українського Студентства (1922–1945). *Український історик*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1974. Р. XI. Ч. 1–3 (41–43). С. 136–154 ; Р. XI. Ч. 4 (44). С. 18–46.

³⁷⁹ Нарис історії Центрального Союзу Українського Студентства (1921–1945). Мюнхен ; Нью-Йорк ; Торонто, 1976. 57 с.

³⁸⁰ Тарабан В. Утвердження та діяльність Центрального союзу українського студентства у 20-ті роки ХХ ст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2000. № 408 : Держава та армія. С. 187–190.

³⁸¹ Бокайло О. Початковий етап ... С. 246–249.

³⁸² Гуменюк О. Центральный Союз Украинского Студентства – провідна організація української студентської еміграції в культурно-освітній сфері. *Гілея: науковий вісник* : зб. наукових праць. Київ, 2011. Вип. 45. С. 110–118.

³⁸³ Дуднік О. Міжнародна діяльність та взаємовідносини українських студентів-емігрантів з іноземною вузівською молоддю в період між двома світовими війнами. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/nzzpmv/2008_16/S402-414.pdf. (дата звернення: 18.02.2020).

вже питання і визначає, що ще необхідно з'ясувати. Аналіз причин виникнення ЦеСУС-у саме в Чехословаччині також знайшов відображення в дослідженні. Там на той час склалися найсприятливіші умови для цього. Автор зазначає, що йому найважче в написанні дався перший розділ, адже джерел та літератури у вільному доступі майже не було, а наявна література лише частково висвітлювала проблему. Поділивши роботу Союзу на декілька етапів, учений докладно описував її основні напрями, співпрацю з іншими організаціями (міжнародну співпрацю вважав однією з найбільш пріоритетних), характеризує загальне керівництво (функції президента та загального секретаріату, Контрольних Органів ЦеСУС-у). Важливим є те, що М. Антонович прагнув до «олюднення історії» – він проаналізував історію ЦеСУС-у не лише як організації, а й через призму роботи очільників і звичайних членів. Перелік осіб, яких подає М. Антонович як активних членів, дає нам підстави зробити висновок, що більшість із них стали в майбутньому відомими діячами в суспільно-громадському, політичному та науковому житті, не полишали активної співпраці між собою і в наступні роки.

Відомо, що слов'янознавство як комплексна дисципліна включає в себе вивчення мовознавства, історії, ментальності та літератури слов'ян, хоча першопочатково вона ґрунтувалася переважно на філологічних дослідженнях. Активний розвиток слов'янознавства в Україні як наукової дисципліни припадає на ХХ–ХХІ ст. Центри вивчення славістики були створені при університетах (київському та львівському) та інститутах Академії наук УРСР. Володимир Чорній поділив процес становлення слов'янознавства як науки на три етапи. Перший етап припадає на період національного відродження (від 30-40-х рр. ХІХ ст. до Першої світової війни), другий – включає в себе ХХ ст. (від 1918 р. до здобуття Україною незалежності), третій етап – від 1991 р.³⁸⁴. Проте періодизацію славістики

³⁸⁴ Чорний В. Історія української славістики (предмет, напрями та періодизація). *Міжвідомчий науковий збірник «Проблеми слов'янознавства»*. Львів, 1996. Вип. 49. С. 3.

(українознавства в тому числі як її складової), що була предметом вивчення науковцями в еміграції, можна поділяти за основними еміграційними хвилями на Захід³⁸⁵. Під час їх другої та третьої з України виїхало багато науковців, політиків та суспільно-політичних діячів, що було поштовхом до активізації наукових досліджень, зокрема і славістичних. Саме в міжвоєнний період, коли значна частина вчених та політично-культурних діячів емігрували у країни Європи та Америки, поряд із радянською славістикою постає українська славістика на еміграції, основними центрами якої були Чехословаччина, Польща, Канада, США. У міжвоєнний період розпочинає славістичні дослідження і М. Антонович.

Незважаючи на зацікавлення єгиптологією, молодий науковець значну увагу приділяв україністиці, яка є складовою частиною славістики. У 1942 р. під науковим керівництвом Дмитра Дорошенка та Федора Слюсаренка (професор латинської мови) захистив в УВУ докторську дисертацію на тему, пов'язану з античністю та Україною: «Філіпійські історії» Трога-Юстина і Скитія»³⁸⁶. З листопада 1942 р., після захисту дисертації, він працював асистентом на кафедрі античної історії УВУ в Празі³⁸⁷. Але, крім україністики як складової славістичних досліджень, займався й вивченням інших слов'янських культур.

Людина великої ерудиції, М. Антонович підтримував контакти з дослідниками українського походження, які займалися славістикою в різних країнах, стежив за науковими новинами в сфері славістичних досліджень, писав рецензії на славістичні праці. Першою роботою, що його зацікавила, була стаття доктора Генріха Бартека в кварталнику словацької культури «Мост» про походження терміну «слов'яни». Автор зазначав, що термін «слов'яни» походить від назви річки Славутич (старослов'янська назва річки Дніпро), тобто, використовує у визначенні походження назви географічний

³⁸⁵ Атаманенко А. Закордонне українознавство: структура та перспективи розвитку. *Сто років академічної славістики в Україні: здобутки та перспективи*. Київ, 2018. С. 113.

³⁸⁶ Гирич І. З династії ... С. 25.

³⁸⁷ Романова О. Єгиптологічні студії ... С. 327–342.

принцип та гідроніми. Також він вказує на те, що прабатьківщиною слов'ян була територія верхніх порогів Дніпра та вздовж лісосмуги, що простягалася на південь. Проте, посилаючись на результати ґрунтознавства, М. Антонович вказує на помилку в розрахунках Г. Бартека щодо розташування лісосмуги і, відповідно, географічних назв, які могли вплинути на формування слов'янської спільноти та в цілому піддає сумніву теорію останнього. Зокрема, підтримуючи теорію польського історика Генріха Пашкевича, Марко Дмитрович вважав, що ідентичні назви слов'янських племен можуть ґрунтуватися на основі подібних умов життя або занять, а не лише на географічних назвах³⁸⁸.

Перебуваючи в Канаді, протягом багатьох років Марко Дмитрович зберігав стосунки з українцями, що залишились у Чехословаччині, а пізніше – Чехії та Словаччині. Водночас він був доволі активним у науковому житті. У 1968 р. в Празі за редакцією відомого славіста українського походження Ореста Зілінського було видано науково-бібліографічний збірник «Сто п'ятдесят років чесько-українських літературних зв'язків (1814–1964)». М. Антонович відгукнувся на видання рецензією в журналі УІТ³⁸⁹.

У збірнику увагу дослідника привернули статті чеських славістів-українців: Ореста Зілінського «Українська пісня в чеському літературному розвитку», Зіни Генік-Березовської «До питання про відношення між чеським та українським відродженням», відомого чеського дослідника чесько-українських відносин Володимира Гостічки «Деякі аспекти чесько-українських зв'язків до кінця шістдесятих років минулого сторіччя» та низка інших. У рецензії М. Антонович продемонстрував докладне знання досліджуваних авторами тем. Він наголосив на цінності та актуальності поданих у збірнику матеріалів, що були якісно ілюстровані численними фотографіями, фотокопіями та листуванням і вперше були введені до

³⁸⁸ Годжал С. Слов'янознавство ... С. 43.

³⁸⁹ Антонович М. Рец. на книгу: *Česko-slovenské práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od roku 1760. Biograficko-bibliografický slovník*. Praha, 1972. 561 p. *Український історик*, Нью-Йорк ; Мюнхен, 1974. Р. XI, Ч. 4 (44), С. 116–117.

наукового обігу. Оскільки більшість із них стосувалася літературознавства, автор рецензії підкреслив, що літературні зв'язки у статтях розглядаються на історично-політичному тлі. Позитивно оцінивши згадані статті, на завершення рецензії вчений висловив побажання, що добре було б вивчити питання українсько-чеських взаємовідносин, використовуючи інформацію з українських архівів, що дало б змогу доповнити цей матеріал. Також наголосив, що подібний збірник варто було б видати з історії українсько-польських зв'язків³⁹⁰.

Озвучене побажання певною мірою було реалізоване українськими радянськими дослідниками у 1971 р. Щоправда, на жаль, тут не було видано наукового збірника про українсько-польські зв'язки, але з'явилась антологія україномовних віршів, які були написані поетами польського походження «Українською музою натхнені (Польські поети, які писали українською мовою)» (за упорядкуванням і з примітками Романа Федоровича Кирчіва та Миколи Пилиповича Гнатюка і вступною статтею Р.Ф. Кирчіва). У 1972 р. на сторінках УІ з'явилась рецензія на антологію³⁹¹ авторства М. Антоновича. Поява рецензії та її зміст є свідченням не лише фахової компетентності Марка Дмитровича, а й підтвердженням того, що він стежив за відповідними публікаціями в УРСР й умів на належному рівні оцінити зроблене радянськими фахівцями.

М. Антонович дає характеристику віршам як з історичної, так і з мовознавчої точок зору. Зазначає, що для істориків ця збірка цікава тим, що вона непрямо вказує на шляхи, якими, зокрема, збідніла шляхта на Правобережжі протягом ХІХ ст. українізувалася³⁹². Крім того, тема є «незвичайно цікавим причинком до польсько-українських зносин у 1820-1870 рр.»³⁹³.

³⁹⁰ Антонович М. Рец. на книгу: *Česko-slovenské práce...* С. 116–117.

³⁹¹ Антонович М. Рец. на книгу: *Українською музою натхнені (Польські поети, які писали українською мовою)* / упор.: Р. Кирчів, М. Гнатюк. Київ, 1971, 304 с. *Український історик*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1972. Р. ІХ. Ч. 1–2 (33–34). С. 139–140.

³⁹² Там само. С. 140.

³⁹³ Там само. С. 140.

У 1974 р. на сторінках того ж УІ М. Антонович публікує невелику рецензію на біографічно-бібліографічний словник «Česko-slovenské práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od roku 1760» («Чесько-Словацькі праці з мови, історії та культури слов'янських народів»)³⁹⁴, виданий у Празі в 1972 р. Рецензія дає можливість пересічному читачеві та професійному науковцю познайомитись зі змістом словника та загальною інформацією стосовно низки чеських і словацьких авторів, які займалися славістикою. До словника упорядниками було включено біографії та короткі бібліографії вчених не лише чеського чи словацького походження, а й українців та росіян, які між світовими війнами працювали й видавали свої славістичні дослідження в Чехословаччині. Крім того, в словнику було вміщено дані про чехів, словаків та росіян, які досліджували українознавчі питання, тому, на думку рецензента, він став досить повним оглядом того, що важливого зроблено в царині українознавства. Таким чином, на думку М. Антоновича, зрецензований ним біобібліографічний словник є цінним джерелом інформації із вивчення слов'янознавчої тематики³⁹⁵.

В УІТ та інших наукових організаціях М. Антонович також співпрацював із дослідниками різних галузей гуманітарних наук. Серед представників старшого покоління був відомий археолог, автор найповнішого на той час посібника-монографії «Археологія України» (видання НТШ та УІТ), член НТШ, УІТ, Чеського археологічного товариства в Празі, учень відомого чеського археолога й етнолога Любора Нідерле Ярослав Пастернак. Після смерті вченого було вирішено видати його неопубліковану працю «Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях». Оскільки Я. Пастернак помер і не встиг доопрацювати це видання, головний тягар його підготовки спав на М. Антоновича. Він відповідально поставився до підготовки книги,

³⁹⁴ Антонович, М., 1974. [рец. на книгу] Česko-slovenské práce... С. 116–117.

³⁹⁵ Там само. С.116–117.

зредагував текст та написав передмову³⁹⁶. До його обов'язків також входило: передрукування тексту, редагування, перевірка посилань та географічних назв, доповнення приміток та складання покажчиків (покажчики імен, географічних назв, назв племен, народів і мовних груп). До книги увійшли найновіші дослідження щодо прабатьківщини слов'ян (три частини) та додатки. У «Передмові» її автор високо оцінив дослідження Я. Пастернака, вважаючи, що робота ґрунтується на різних поглядах, теоріях, гіпотезах, які підтверджуються даними лінгвістики, історії та археологічних знахідок, що дає змогу зробити висновок про всебічну обізнаність останнього у вищевказаній тематиці. М. Антонович у перемові також зробив підсумок, що монографія містить важливі висновки і, відповідно, заповнює важливу прогалину в українській науковій літературі³⁹⁷.

Варто зазначити, що М. Антонович був особисто знайомий з Я. Пастернаком тривалий термін. Листування між ними було проаналізовано відомою археологинею, колишньою директоркою Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Л. Крушельницькою³⁹⁸. Найбільш активний період спілкування вчених припадає на 50-60-ті роки і збігається в часі з виданням монументальної праці Я. Пастернака «Археологія України». Наскрізною темою листування є обговорення наукових праць, що дає нам можливість простежити наукові зацікавлення кореспондентів. У листах знаходимо фактично рецензійний огляд праць і Я. Пастернака, як зазначила Л. Крушельницька «... крім похвали і задоволення від того, що така фундаментальна праця збагатила українську археологію, він докладно студіює і аналізує кожний розділ. Проводить порівняння з радянською археологією і приходять до висновку, що праця, яка написана одним

³⁹⁶ Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях / за ред. М. Антоновича. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, Українське історичне товариство*, Нью-Йорк ; Торонто ; Париж ; Мюнхен, 1976. 150 с.

³⁹⁷ Антонович М. З наукової лабораторії Ярослава Пастернака. *Український історик*. Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Острого ; Торонто ; Париж, 2005. Т. XLII. Ч. 2-4 (166-168). С. 114-122.

³⁹⁸ Крушельницька Л. Ярослав Пастернак і родина Антоновичів. *Антонович і українське мистецтвознавство* : зб. наук. статей. 2009. С.173-185.

дослідником, рангу Пастернака, творить цілість, якої нема у збірниках радянських вчених. Разом з тим, в листі міститься багато запитань і зауважень... широко обговорює мовні аспекти, походження деяких старословянських слів і полемізує не лише з Я. Пастернаком, але й з висновками радянських вчених...»³⁹⁹. У відповідь Я. Пастернак «чемно дякує за ґрунтовний аналіз його праці і обіцяє відповісти на всі запитання»⁴⁰⁰, що і було зроблено у листі до М. Антоновича від 10 грудня 1961 р.⁴⁰¹. Враховуючи тривалу дружбу та наукову співпрацю, логічним було видання за редакцією М. Антоновича праці Я. Пастернака, адже вони часто спілкувались на археологічні теми.

Як зазначалось вище, М. Антонович був активним членом студентського руху – Центрального союзу українських студентів (про який згодом написав невелику монографію), пізніше – Студентської організації національного солідаризму «Зарево», яку кілька років очолював. ЦЕСУСом видавався журнал «Студентський вісник», що став одним з об'єктів дослідницької уваги вченого. Стаття М. Антоновича «Чеська література на сторінках «Студентського вісника», видана у відомому журналі «Сучасність» у 1987 р., стала цікавою пам'яткою вивчення вченим славістики та українознавства⁴⁰².

У ній вчений проаналізував наукові надбання чеських дослідників, опубліковані у періодичному виданні ЦЕСУСу «Студентський вісник». Крім того, не оминув увагою прозу та поезію чехів (Я. Груша, В. Незвала, Ф. Галаса та ін.), яка була перекладена українською мовою, критику на твори чеського письменства (на твір Й. Копти «Третя рота», Я. Махала «Слов'янські літератури»), аналіз шевченкіани (Л. Луців «Шевченко у слов'ян», «Голос чеської критики про Шевченка за його життя» та ін.). Отож,

³⁹⁹ Крушельницька Л. Ярослав Пастернак і родина... С. 180.

⁴⁰⁰ Там само. С. 181.

⁴⁰¹ Там само. С. 181.

⁴⁰² Антонович М. Чеська література на сторінках «Студентського вісника». *Сучасність* 1987. Ч. 2 (310). С. 79–84.

на думку дослідника, чеська література була предметом зацікавлення української молоді в Чехії, про що свідчили публікації «Студентського вісника».

М. Антонович мав численні дослідження у сфері україністики, а саме з літературознавства. Найбільше уваги приділив шевченкознавству і дослідженню життя та творчості О. Кониського⁴⁰³, вивченню розвитку поетичної творчості 20-х та 30-х рр. ХХ ст.⁴⁰⁴.

Отже, славістичні дослідження в науковому доробку Марка Антоновича представлені у вигляді рецензій на слов'янознавчі праці, оглядів та статей у сфері літературознавства. На основі історичних фактів він уточнив і доповнив новим змістом деякі прогалини в славістичній науці. У статтях описав та проаналізував не лише роль та функціонування літератури в українському суспільстві, а й окреслив вплив та взаємозв'язки між творцями лірики та прози, здійснив спробу нарису розвитку поетичної творчості 20-х та 30-х рр. ХХ ст., чим доповнив скарбницю української літератури та науки.

Вивчення історії культури та літературознавчі студії також знайшли своє відображення у творчості М. Антоновича, адже наукові теми, які його цікавили як історика, були тісно пов'язані з цими ділянками. Передусім він писав про творчість громадівців, у його літературознавчому доробку багато творів шевченкознавчої тематики та праці, присвячені О. Ольжичу як поетові.

Серед епістолярної спадщини М. Антоновича є його лист до Ростислава Софроневича⁴⁰⁵, в якому історик окреслює свої наукові

⁴⁰³ Антонович М. Вірш Т. Шевченка «Мій боже милий...» (у 125-ті роковини смерті Т. Г. Шевченка). *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1986. Т. XXIII. Ч. 3–4 (91–92). С. 23–32. ; Його ж. Вплив шевченкознавчої праці О. Кониського на його літературну творчість (На підставі порівняння двох його творів – «В гостях добре, дома ліпше» і «Грішники»). *Новий літопис*. Вінніпег, 1965. Р. V. Ч. 14. С. 9–23; Його ж. Декілька зауважень до Шевченкового вірша «Не нарікаю я на Бога». *Сучасність*. 2000. № 5. С. 115–118.

⁴⁰⁴ Антонович М. Українська національна революція в нашій поезії. *Розбудова держави*. Монреал, 1952. Р. IV. Ч. 2–3 (6–7), С. 1–5.

⁴⁰⁵ Припускаємо, що йдеться про українського мовознавця та літературознавця Міщука Ростислава Софроневича.

зацікавлення і де ми знаходимо пояснення, яким чином серед його наукової спадщини є праці літературознавчої тематики. «Ви дуже правильно оцінили мій доробок як «між історією і літературою, – писав дослідник, – але ж я займаюся переважно історією XIX ст., а тут література необхідна і без неї принаймні на 50% не можна обійтися: по-перше Вам би трудно було знайти наших діячів зокрема десь від 1830-х рр. до кінця сторіччя, які б не писали віршів або прози, а по-друге сама літературна діяльність дуже часто в історії відігравала вирішальну роль»⁴⁰⁶.

Найбільшу увагу М. Антонович приділив дослідженню творчості Т. Шевченка та впливу його ідей на національно-культурний розвиток. Так, ним було проаналізовано два вірші⁴⁰⁷ поета та надано історичну довідку щодо першого видання «Кобзаря»⁴⁰⁸, відгук на публікацію «Коментаря до «Кобзаря» Шевченка» Ю. Івакіна⁴⁰⁹. Т.Г. Шевченку він присвятив і наукові, і науково-публіцистичні праці, що опубліковані в УІ та періодичних виданнях «Календар-альманах "Нового шляху"» та «Сучасність». Обов'язковими елементом статей М. Антоновича є визначення (на випадок відсутності) та обґрунтування часу написання та публікації того чи іншого поетичного твору. Крім того, автор знайомить читача з історією вивчення проблеми – хто і коли досліджував чи інтерпретував поезію, вказує, на його думку, невідповідності та хибні твердження. Творчість поета М. Антонович високо оцінює: «І перед Шевченком були поети, які оспівували козацькі могили і минулу славу України, тільки ж перед Шевченком це були сумовиті розважання без проєкції в сучасність, без внутрішнього життя, яке вибухало з кожного рядка великого Кобзаря. У порівнянні з українською поезією XIX ст. перших чотирьох десятиків років Шевченко і в формальному, і в

⁴⁰⁶ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Різне». Лист М. Антоновича до Ростислава Софронюка від 08.08.1991 р. Арк. 1.

⁴⁰⁷ Антонович М. Вірш Шевченка ... С. 23–32.; Його ж. Декілька зауважень ... С. 115–118.

⁴⁰⁸ Антонович М. Українська Біблія (у 150-ті роковини видання «Кобзаря»). *Календар-альманах «Нового шляху»*. Торонто, 1990. С. 93–100.

⁴⁰⁹ Антонович М. «І Архімед і Галілей» (Інтерпретація). *Український Історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1989. Т. 26. Ч. 1–3 (101–103). С. 19–28.

основному суттєвому значенні – це нове явище, якого наша література не знала ні перед, ні після»⁴¹⁰.

Цікавим за змістом є опублікований у 1989 р. відгук М. Антоновича на двотомне видання «Коментаря до «Кобзаря» Шевченка» Ю. Івакіна⁴¹¹. Оцінюючи позитивно роботу радянського вченого, М. Антонович зазначає: «...це без сумніву велике досягнення шевченкознавця. Проте було б великою помилкою уважати цю працю «останнім словом» у цій галузі. Зокрема бойовий радянський тон зменшує значення монографії, а стандартна советська фразеологія не сприяє об'єктивному виясненню деяких творів; поряд із натяганням на копил офіційної ідеології (на даному етапі) у нього зустрічаються і дискусійні, а часом і зовсім не правильні твердження, коли мова йде про неприйнятні для советської науки думки Т. Шевченка»⁴¹². Ця теза наскрізною ниткою відображається у статті. М. Антонович порівнює інтерпретацію вірша Т. Шевченка «І Архімед, і Галілей» з точок зору Ю. Івакіна та власною, вказуючи на наявні дискусійні та, на думку М. Антоновича, нез'ясовані місця у вірші.

Крім вивчення спадщини Т. Шевченка, М. Антонович написав досить обширну статтю про вплив творчості Т. Шевченка на літературну творчість О. Кониського⁴¹³. Публікація присвячувалась 130-літтю з дня народження О. Кониського. Досить ґрунтовно М. Антонович проводить літературний аналіз творів «В гостях добре, а дома краще» та «Грішники», виокремлює місця, які відображають обізнаність автора з творами Т. Шевченка, цитуючи окремі місця віршів поета. На думку вченого, наукова діяльність не повинна впливати на літературну творчість, і це швидше негативна риса доробку О. Кониського⁴¹⁴. Попри все, за оцінкою М. Антоновича, О. Кониський

⁴¹⁰ Антонович М. Українська Біблія ... С. 93.

⁴¹¹ Антонович М. «І Архімед і Галілей» ... С. 19–28.

⁴¹² Там само. С. 19.

⁴¹³ Антонович М. Вплив шевченкознавчої праці ... С. 9–23.

⁴¹⁴ Там само. С. 23.

зробив визначний вклад в українську літературу, став основоположником шевченкознавства та окреслив основні завдання в цій галузі на довгі роки ⁴¹⁵.

Не оминув увагою М. Антонович і літературний доробок О. Ольжича, з яким був знайомий в молодості і який мав великий вплив на формування історика як особистості. УІТ готувало матеріали щодо життя та діяльності О. Кандиби, а тому дослідження різних аспектів життя було логічним продовженням цього проєкту, а оцінку творчості та діяльності О. Кандиби можна знайти також у листуванні вчених. Так, М. Антонович дає оцінку творчості О. Кандиби в одному з листів до Л. Винара: «Вплив археології на поезію в нього не лише в цьому триптиху, а й і в чотирьох циклах віршів: Кремень, Камінь, Бронза, Залізо. Та й поза тим багато нав'язного археологією. Тільки ж Олег творив так, що він умів практичні події, які він передавав у віршах, переносити чи на інші континенти, чи на інші часи. <...> Однак Олег свої власні переживання вмів завуальовано в археології, наприклад у вірші «Знаю добре, прийде день весняний» – описує поїздки Гени Кульчицької до Черношіц за дівчиною, яка ще живе (звичайно, не як дівчина!). Взагалі велика кількість поезій Олега є автобіографічного характеру, хоч і до непізнання закриті...»⁴¹⁶.

Серед публіцистичних заміток важливе значення для дослідження творчості О. Кандиби становить публікація М. Антоновича «Загублені вірші О. Ольжича»⁴¹⁷. У ній вчений по пам'яті цитує вірші останнього, які, на жаль, не були ніколи опубліковані. І оскільки планувалося видання його творів, віднайдення спадщини О. Ольжича було актуальним завданням для проєктної групи УІТ та літературознавців.

В іншій статті, присвяченій творчості О. Ольжича, було опубліковано та проаналізовано вірші, які були написані поетом під час подорожі до

⁴¹⁵ Там само. С. 23.

⁴¹⁶ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист М. Антоновича до Л. Винара від 05.08.1985 р. Арк. 1.

⁴¹⁷ Антонович М. Загублені вірші О. Ольжича. *Розбудова держави*. Торонто, 1958. Р. X. Ч. 22. С. 62–63.

США⁴¹⁸. Написані російською мовою, структурно вони стали частиною статті дослідника. М. Антонович не просто оприлюднив їх у дослідженні, а й детально проаналізував і провів паралелі алузій з віршів із тогочасним політичним становищем України. Окремо, з його замітки, ми можемо дізнатись, хто був залучений до збирання та до проєктної групи публікації літературної спадщини О. Ольжича.

Крім зацікавлення Ольжичем, учений працював над «Антологією суспільно-громадської поезії наших шістдесятників». Для зібрання матеріалів та їх пошуку звертався до різних установ та осіб. Зокрема, у листі від 20 жовтня 1958 р. до п. О. Климович (працівниці Публічної бібліотеки) просить подати інформацію щодо наявності та оформлення для опрацювання таких матеріалів, як старі номери «Галичанина», «Мети», «Русалки», «Слова»⁴¹⁹.

Оскільки М. Антонович вказував, що вивчення історії ХІХ ст. тісно пов'язано з літературознавством того періоду, то логічно, що ним були написані ще дві праці щодо поезії. Однак не трапляється його аналіз інших форм літературних творів (поем, романів). Узагальнювальна праця щодо української поезії була опублікована в «Розбудові держави» в 1952 р.⁴²⁰ Сам дослідник стверджує, що стаття – це скоріше спроба нарису про відображення української національної революції в поезії. Він детально аналізує всі прояви національної ідеї та закликів щодо відродження незалежної України, цитує доступні йому твори, як він сам зазначає «попам'яті», цим самим підкреслюючи свою теорію. Крім цього, аналіз такої літератури є «двосторонній» – окреслюються ще й і ідеї більшовицької пропаганди. М. Антонович ґрунтовно знайомить читача із поезією авторів, які відображали національні мотиви та з їхніми долями, причинами написання цих самих творів.

⁴¹⁸ Антонович М. Недрукована стаття д-ра О. Кандиби. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1985. Т. XXII. Ч. 1–4 (85–88). С. 126–129.

⁴¹⁹ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Климович О.». Лист М. Антоновича до О. Климович від 20.10.1958 р. 1 арк.

⁴²⁰ Антонович М. Українська національна революція ... С. 1–5.

Якщо в попередній статті М. Антонович змалював колективний портрет національного відродження в поезії, то в статті «Національні мотиви в поезії В. Голобородька»⁴²¹ проаналізував спадщину крізь призму націоналізму на прикладі літературної творчості одного автора. Серед основних критеріїв аналізу літературного доробку В. Голобородька, відповідно до публікації М. Антоновича, було: 1) національне у прямому «прицілі»; 2) з'ясування основ національної душі; 3) загальнорадянські мотиви із національним підтекстом; 4) побутові українські елементи; 5) особисті національні рефлексії; 6) його місце в українській літературі у зв'язку із іншими поетами; 7) органічний зв'язок України з природою в його світогляді⁴²². М. Антонович детально аналізує поезію В. Голобородька за всіма цими критеріями та доходить висновку, що, попри вплив радянської ідеології, молодий український поет як представник своєї епохи зумів не лише наскрізною ниткою відобразити національні мотиви, а й показати щиру українську вільну душу⁴²³.

Літературознавство як невід'ємна частина історії української культури знайшла своє відображення в науковій та науково-публіцистичній спадщині М. Антоновича. Вважаючи, що вивчення історії ХІХ ст. неможливе без розуміння загальнолітературного процесу, приділив значну увагу цій проблемі, що знайшло своє відображення в публікаціях. Він був переконаний, що введення до царини світової літератури ще не надрукованих віршів українських поетів і детальний аналіз творів уже опублікованих займає одне з провідних місць серед завдань до шляху створення єдиної незалежної України.

Власне, досліджуючи історію України, М. Антонович вивчав такі актуальні питання, як історія громадівського руху, історія становлення українського студентства, славістичні дослідження, у т. ч. й українознавство

⁴²¹ Антонович М. Національні мотиви в поезії В. Голобородька. *Філософські, правничі й соціально-економічні студії УВУ*. Мюнхен, 1984. Т. 10. С. 135–146.

⁴²² Там само. С. 136.

⁴²³ Антонович М. Національні мотиви ...С. 145–146.

загалом, дослідження історії культури та літературознавство. Вчений не просто описував події або явища, які його цікавили з наукового погляду, він вмів аналізувати та проводив паралелі, шукав причинно-наслідкові зв'язки того чи іншого явища, вмів оперувати джерельною базою. Крім того, вводив до наукового обігу нові джерела (чи то епістолярій відомих діячів, неопубліковані вірші, чи інші архівні документи), вважав, що це – одне з перших завдань історика. Внесок М. Антоновича у вивчення історії України помітний, науковець зумів стати справді гідним представником славного роду Антоновичів.

3.2.2. Єгиптологічні дослідження

Єгиптологічні дослідження в науковій творчості М. Антоновича займають важливе місце. Сучасна українська дослідниця О. Романова вважає його одним із «засновників української єгиптології»⁴²⁴. Українська єгиптологічна наука розвивалась доволі повільно. О. Романова відзначає роботу попередників М. Антоновича – єгиптологів О. Коцейовського та С. Доніча, який певний час обіймав посаду доцента кафедри стародавньої історії в Одеському державному університеті. Заслуга ж М. Антоновича як одного із засновників єгиптології, на її думку, полягала в тому, що він перший здійснив фаховий переклад українською мовою серії літературних пам'яток Давнього Єгипту⁴²⁵. Отже, єгиптологічна творчість М. Антоновича як одного з активних дослідників єгиптології в еміграції заслуговує на вивчення. Своєю чергою, Л. Винар говорить про М. Антоновича: «Він був правдоподібно єдиним українським професійним єгиптологом на еміграції»⁴²⁶.

У 1936–1939 рр. М. Антонович навчався у Карловому університеті в Празі на кафедрі єгиптології у всесвітньо відомого єгиптолога, засновника

⁴²⁴ Романова О. Єгиптологічні студії Марка Антоновича. *Схід і захід цивілізацій. До ювілею Ю. М. Кочубея* : зб. наук. статей / упор. О. Василюк. Київ, 2012. С. 327–341.

⁴²⁵ Романова О. Історія розвитку єгиптологічних досліджень ... С. 82–87.

⁴²⁶ Винар Л. Пам'яті д-р Марка ... С. 271–277.

єгиптологічної школи в Чехії Франтішека Лекси. З 1925 р. тут почав функціонувати окремий єгиптологічний семінар, а з 1927 р. Ф. Лекса став першим професором єгиптології в Чехословаччині. У 30-х роках він уже мав цілу низку молодих дослідників, які видали свої роботи з єгиптології, зокрема Я. Черни (1898–1970), З. Жаба (1917–1971), Л. Матієгкова та інші. З Я. Черни та зі З. Жабою М. Антонович був знайомий і підтримував контакти, зокрема про першого він писав О. Романовій: «Ви правильно оцінюєте Черного. Я зокрема ціню його етимологічні статті і пропонував йому свого часу укласти етимологічний словник, але це вже була друга половина 1960-рр., коли я розчарований тим, що сталося в «Сучасності», перестав займатися єгиптологією і припинив єгиптологічне листування. Було б нечесно забирати дорогоцінний час у фахівців! Я сам бачив його двічі, коли він приїздив до Праги і відвідував проф. Лексу»⁴²⁷.

Після 1939 р., коли влада закрила університет, М. Антонович мав перерву у вивченні єгиптології (брав участь у Похідних групах ОУН на Схід України, пізніше – був за це заарештований і певний час перебував у в'язниці). Після переїзду до Мюнхена в 1945 р. дослідник продовжив свої студії з єгиптології у професора Мюнхенського університету доктора А. Шарффа⁴²⁸. Як пише сам М. Антонович у листі до О. Романової про своє єгиптологічне навчання: «Звичайно, я студіював єгиптологію у чеського проф. Ф. Лекси, що був проф. єгиптології празького Карлового університету, однак німці восени 1939 р. зачинили унів[ерситет] і я зміг після цього продовжувати студії єгиптології в Мюнхені у проф. Шарффа. Звичайно з того часу, другої половини 1950-х рр. єгиптологія неймовірно пішла вперед. Я ще мав зносини до недавнього часу з проф. Бруннером, також учнем Шарффа, але він минулого року помер і лишилася ще його вдова Брунер-Траут, але також уже дуже старенька і хвора»⁴²⁹.

⁴²⁷ Романова О. Єгиптологічні студії Марка ... С. 327–341.

⁴²⁸ Романова О. Історія розвитку єгиптологічних досліджень ... С. 84.

⁴²⁹ Домашній архів О. Романової. Лист М. Антоновича до О. Романової від 30.04.1998 р. Арк. 1.

Ще одним із своїх учителів з єгиптології М. Антонович вважав В. Державина. В одному з листів до О. Романової він писав: «... я від нього багато навчився. Вивчаючи Єгиптологію на заході, мене вчили класичного поділу на старе, середнє і нове царство. Державин мені з'ясував, що старе царство не скінчилося насильством, а «попало на міль» і колись могутні фараони стали дрібненькими володарями. Державин переконував мене, що виною було те, що царі постійно дарували священикам матеріальні добра, а самі лишалися бідними». Цього я перевірити не міг і тому сумнівався. А про те, що зовсім протилежно, як писав Шевченко, «маліють люди на землі, а висяються царі» так за старого царства могутніми стани священиків»⁴³⁰.

Після переїзду до Канади М. Антонович не полишав сподівань продовжити студії з єгиптології і планував їх офіційно закінчити в професора Рудольфа Антеса (він був тоді професором Пенсильванського університету на сході США)⁴³¹. Однак, за певних сімейних обставин, він не зміг цього зробити.

Як вказує О. Романова, в процесі занять на єгиптологічному семінарі докладно вивчали роботи Вільяма Метью Фліндерса Пітрі (1853–1842), засновника єгипетської археології, директора розкопок Фонду Дослідження Єгипту, та згодом професора єгиптології Університетського Коледжу Лондона. Методика ведення археологічних розкопок, яка була розроблена Ф. Пітрі, понині залишається основою для археологів-єгиптологів. В уже цитованому уривку листа М. Антонович згадував, що він відвідав Музей Пітрі в Оксфорді, який був і залишається провідною науковою установою, передовсім у галузі єгипетської передісторії, хоч і в інших галузях також⁴³².

Про власну практичну підготовку в галузі єгиптологічної науки М. Антонович писав у листі до О. Романової: «Щодо ділянок єгиптології, я займався передісторією, бачу, що за останні 30 років ця галузь неймовірно

⁴³⁰ Домашній архів О. Романової. Лист М. Антоновича до О. Романової від 23.05.1998 р. Арк. 1 зв.

⁴³¹ Домашній архів О. Романової. Лист М. Антоновича до О. Романової без дати. Арк. 1.

⁴³² Романова О. Єгиптологічні студії Марка ... С. 327–341.

пішла вперед. Я вивчав розкопки Пітрі, відвідував його розкопки у Оксфорді. Перед тим, я побував у Берлінському музеї і в Луврі, все ж таки Бритіш мюзеум найбагатша збірка! З цього Ви бачите, що я релігійною частиною єгипетської культури цікавився найменше. Звичайно, зовсім не цікавитись я не міг, бо ж релігія в Стародавньому Єгипті охоплювала всі ділянки життя...»⁴³³.

Власна бібліотека М. Антоновича, яку він збирав, також сприяла детальнішому вивченню єгиптології. Вчений згадує про джерела одержання єгиптологічних знань: «Юнкера ми мали в семінарі. Я пригадую 6 томів. Може було й більше, але я прогриз лише шість. Вам напевне (*рекомендує літературу для О. Романової. – С.Г.*) придасться енциклопедія єгипетської релігії і Герман Кес, один із найсолідніших німецьких єгиптологів (другої генерації – після Ермана). Всі три видання з 1950-х рр., на жаль присвячені пізнішим часам, але він покликається також на ранішу практику. Біда в тому, що перші дві книжки в досить доброму стані. Це не торкається праці Лекси»⁴³⁴.

З уривка цього листа дізнаємося, що на семінарі також докладно вивчали публікації результатів розкопок некрополя в Гізі (переважно періоду Давнього Царства), які вели спільно Віденський університет та музей В. Пеліцойса в Гільдесгаймі, під керівництвом професора віденського університету Германа Юнкера (1877–1962), який із 1923 р. був директором новоствореного Інституту єгиптології та африканістики Віденського університету. Результати цих розкопок публікувалися в 1929–1955 рр. у дванадцяти томах під спільною назвою: Junker H. Giza. Bericht über die von der Akademie der Wissenschaften in Wien auf gemeinsame Kosten mit Dr. Wilhelm Pelizaeus unternommenen Grabungen auf dem Friedhof des Alten Reiches bei den Pyramiden von Gîza. Band I–XII. Wien–Leipzig, 1929–1955⁴³⁵.

⁴³³ Домашній архів О. Романової. Лист М. Антоновича до О. Романової від 23 травня 1998 р. 1 арк зв.

⁴³⁴ Домашній архів О. Романової. Лист М. Антоновича до О. Романової від 23.05.1998 р. Арк 1. зв.

⁴³⁵ Романова О. Єгиптологічні студії Марка ... С. 327–341.

Крім того, він мав книги з граматики давньоєгипетської мови, такі як граматика Гардінера (друге видання) та граматика Лефевра класичної мови, різні тексти єгипетської літератури⁴³⁶.

Після переїзду до Канади, як зазначає О. Романова, М. Антонович не полишив своїх занять єгиптологією, підтримував контакти з єгиптологами, зокрема, як вже зазначалось, він був знайомий з такими провідними дослідниками, як Я. Черни, З. Жаба, а також із Гельмутом Бруннером (1913–1997), регулярно цікавився новими працями, ідеями, концепціями, що виникали на ниві дослідження цивілізації у долині Нілу. З Г. Бруннером, також учнем А. Шарффа, пізніше професором Тюбінгенського університету та його дружиною Емою Бруннер-Траут (1911–2008), яка працювала науковим співробітником у музеї Археологічного інституту Тюбінгенського університету, він підтримував зв'язок до кінця життя⁴³⁷.

Добірку книг, яка являла собою власну бібліотеку М. Антоновича з єгиптології, він передав через О. Романову в Україну до бібліотеки Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України. Згідно з актом передачі, М. Антонович подарував 137 цінних книг. Серед них – граматики єгипетського письма світових класиків, підручники з історії Стародавнього світу та єгиптологічні дослідження. Із описів видно, що формувалась єгиптологічна бібліотека М. Антоновича досить тривалий термін (наявні книги 1855–1978 рр. видання). Крім того, вони написані різними мовами: німецькою, чеською, англійською та видані в різних країнах, що підтверджує обізнаність М. Антоновича зі світовими науковими досягненнями єгиптологічної науки. Дирекція та співробітники Інституту сходознавства щиро дякували М. Антоновичу як меценату за передане та за сприяння у становленні української єгиптології⁴³⁸. Окрім того, частину єгиптологічної збірки книг за 1970 і 1980-х рр. він передав у єгиптологічний відділ

⁴³⁶ Домашній архів О. Романової. Лист М. Антоновича до О. Романової від 21.07.1998 р. Арк. 1.

⁴³⁷ Романова О. Єгиптологічні студії Марка ... С. 327–341.

⁴³⁸ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Установи». Лист М. Антоновичу від Інституту сходознавства НАН України (за підписом в.о. директора Л. Матвєєвої) від 04.06.1999 р. Арк. 1.

Тюбінгенського університету для молодих adeptів, які цікавляться єгиптологією⁴³⁹.

Крім того, О. Романова у листі висловила прохання щодо можливості використання неопублікованих досі перекладів з єгипетської літератури, які М. Антонович свого часу передав редакторові журналу «Сучасність» для укладення хрестоматії або навчального посібника з історії Стародавнього світу та Середніх віків. Таке прохання передавав через О. Романову О. Крижанівський⁴⁴⁰. М. Антонович надав дозвіл на використання перекладів та зазначив, до кого варто ще звернутися з редакції журналу «Сучасність»⁴⁴¹. Навчальний посібник за ред. О. Крижанівського був виданий у 2002 р.⁴⁴², однак нам не вдалося з'ясувати, чи використовував він у підручнику матеріали, надані М. Антоновичем.

О. Романова вважає, що саме під впливом свого наставника та вчителя Ф. Лекси М. Антонович задумав перекласти українською мовою низку важливих текстів Стародавнього Єгипту, в основному літературних, та видати їх як антологію. Це мала бути низка перекладів єгипетських творів різних літературних жанрів, різних епох, від поезії до історичної нарації та від релігійної літератури до епістолярії. Такий підхід давав змогу україномовному читачеві винести загальні враження щодо жанрового розмаїття та сюжетного репертуару давньоєгипетської літератури. Усі ці переклади мали розміщуватися під рубрикою «З антології єгипетської літератури»⁴⁴³.

У перекладах М. Антоновича вдало поєднався літературний хист автора і його ґрунтовні наукові знання. Кожен переклад супроводжується короткою, але змістовною передмовою, в якій подано характеристику

⁴³⁹ Домашній архів О. Романової. Лист М. Антоновича до О. Романової від 16 червня 1999 р. Арк. 1.

⁴⁴⁰ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та О. Романової». Лист О. Романової до М. Антоновича від 03.06.1999 р. Арк. 1.

⁴⁴¹ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Ф. М. Антонович. Спр. «Листування М. Антоновича». Лист М. Антоновича до О. Романової від 14.06.1999 р. Арк. 1.

⁴⁴² Крижанівський О. Історія Стародавнього Сходу : навчальний посібник. Київ: Либідь, 2002. 592 с.

⁴⁴³ Романова О. Єгиптологічні студії Марка ... С. 327–341.

джерела, основні етапи його дослідження в єгиптологічній науці та найбільш вагомні переклади європейськими мовами⁴⁴⁴. М. Антонович у листі до О. Романової зазначає: «... Свого часу, за 60-х рр., я домовився з тодішнім редактором «Сучасности», що підготую для того журналу антологію староегипетської літератури. Переклав уже значну частину перекладів, які вже й були надруковані на сторінках «Сучасности», але прийшла якась внутрішня революція в мюнхенській редакції і редактор мене повідомив – що на жаль це не здійсниться – і на тому стало»⁴⁴⁵. У наступному листі дослідник зазначив: «Бракувало ще перекладу про красномовного селянина і 125 глава книги мертвих. Тоді б уже можна було б видавати антологію... Моя праця про приреченого принца так і не була друкована. Редактор голландського журналу хотів було надрукувати, а потім побоявся бурі протестів і так я перекочував у середині 1960-х рр. до історії України і друкувався досить багато в «Українському історичному»⁴⁴⁶.

Як зазначав М. Антонович у листах до О. Романової⁴⁴⁷, у майбутніх числах «Сучасности» планувалося помістити «Пісні арфіста», «Красномовного селянина», повість про потерпілого в корабельній катастрофі (М. Антонович назвав його «оповіданням селянина, який пускався в плавання під час бурі», і казав, що його переклад не відрізняється значно від попередніх перекладів⁴⁴⁸), переклад 125-ї глави Книги мертвих, та переклад пригодницького роману Синухета, без якого, як він зазначав, кожна антологія буде неповною⁴⁴⁹.

Першим опублікованим твором, який переклав М. Антонович, була оповідь «Про приреченого принца»⁴⁵⁰. Оповідається про єгипетського принца, якому пророкували смерть від собаки, коня або крокодила. Розповідь

⁴⁴⁴ Романова О. Історія розвитку єгиптологічних досліджень ... С. 85.

⁴⁴⁵ Домашній архів О. Романової. Лист М. Антоновича до О. Романової від 30.04.1998 р. Арк. 1.

⁴⁴⁶ Домашній архів О. Романової. Лист М. Антоновича до О. Романової від 23.05.1998 р. Арк. 1 зв.

⁴⁴⁷ Там само. Арк. 1; Домашній архів О. Романової. Лист М. Антоновича до О. Романової від 02.09.1998 р. Арк. 1.

⁴⁴⁸ Там само. Арк. 1.

⁴⁴⁹ Романова О. Єгиптологічні студії Марка ... С. 327–341.

⁴⁵⁰ Антонович М. Про приреченого принца. З антології єгипетської літератури. *Сучасність*. 1966. № 8 (68). С. 59–65.

не закінчена, і серед єгиптологів існують різні гіпотези щодо долі принца. М. Антонович дотримується версії, що все-таки принц загинув від свого собаки. Окрім того, дослідник у замітках до тексту дискутує щодо різних значень слів, що допомагає читачеві чіткіше зрозуміти сюжетну лінію.

У журналі «Сучасність» у 1966 р. вийшов переклад зразка давньоєгипетської літератури «Казка про двох братів»⁴⁵¹. Вона мала бути відомою українському читачеві і раніше, оскільки ще в 1896 р. вийшов український переклад фрагментів праці В. Клоустона А.Ю. Кримського, в якому серед інших було поміщено і її. О. Романова зазначає, що переклад робив Іван Франко з французького перекладу видатного французького єгиптолога Гастона Каміля Шарля Масперо (1846–1919), вміщеному в першому виданні його монографії «Le contes populaire de l’Egyppte Ancienne» («Народні розповіді Стародавнього Єгипту»), надзвичайно популярному в усьому світі видання, яке згодом перевидавалось декілька разів⁴⁵². Як зазначає М. Антонович у передмові до перекладу, цей твір відомий українським дослідникам досить давно, його використовували І.Франко та М. Драгоманов у своїх етнографічних студіях⁴⁵³. Це чи не єдиний давньоєгипетський текст, перекладений українською мовою до перекладів М. Антоновича, але перекладений із французького перекладу, а не з оригіналу. Зазначимо, що першим науковим перекладом саме з давньоєгипетської на українську є короткі тексти перекладу С. Донічем написів на трьох гробничних конусах з Одеського Археологічного музею, зроблені в 30-х роках ХХ століття⁴⁵⁴.

У 12 номері журналу «Сучасність», у тій же рубриці «З антології єгипетської літератури», було опубліковано відразу декілька перекладів М. Антоновича. Перших два становлять своєрідний жанр єгипетської писемності – це листи до покійників. В одному з них розповідається про

⁴⁵¹ Антонович М. Про двох братів. З антології єгипетської літератури. *Сучасність*. 1966. № 9 (69). С. 47–57.

⁴⁵² Романова О. Єгиптологічні студії Марка ... С. 327–341.

⁴⁵³ Антонович М. Про приреченого принца ... С. 57.

⁴⁵⁴ Романова О. Єгиптологічні студії Марка ... С. 327–341.

шанобливе ставлення до померлої, в іншому – навпаки, вдівець висловлює претензії до покійної дружини, вважаючи, що саме вона винна в його теперішніх негараздах. Третій твір знайомить читача з написами з гробниці Уні (виходячи з тексту, Уні – це державний службовець у Стародавньому Єгипті). Напис розповідає про всі заслуги цього чоловіка, вважається, що саме таке позитивно описане життя допоможе йому бути поряд із правлячою верхівкою після смерті. У тексті можна простежити інформацію щодо традиції поховання та вірувань єгиптян у загробне життя⁴⁵⁵. Про фаховість перекладу М. Антоновича свідчить те, що саме його переклад використала О. Романова при написанні свого монографічного дослідження⁴⁵⁶, наголосивши, що цей «високохудожній та науково точний переклад вміщено в журналі «Сучасність»⁴⁵⁷. Водночас дослідниця зазначає, що багато вчених, услід за Гардінером, намагаються прочитати ім'я цариці в автобіографії Уні, і читають його як: Урет-Імтес / Верет-Амтес – М. Ліхтгайм, М. Антонович, Ю. Перепьолкін – помилково вважаючи власним іменем титул, який звичний для цариць»⁴⁵⁸. Це свідчить про те, що М. Антонович підтримував же усталену історичну традицію у єгиптологічній науці.

Третім перекладом цієї антології є «Спір душі з тілом». Зміст твору – спір людини з душею, при чому з уваги на труднощі, пов'язані з належним розумінням тексту, важко з упевненістю сказати, хто кого переконує передчасно вмирати. Спір ведеться, мабуть, не так за смерть, як за співжиття і взаєморозуміння між душею і тілом та закінчується згодою. У творі заторкаються філософічні проблеми буття, ставлення до позагробового життя, до розкладу та повного занепаду життєвих норм⁴⁵⁹. М. Антонович на

⁴⁵⁵ Антонович М. Листи до мерців. Напис з гробниці Уні. Спір душі з тілом. З антології єгипетської літератури. *Сучасність*. 1966. № 12 (76). С. 44–59.

⁴⁵⁶ Романова О. Добродісна людина в Стародавньому Єгипті за автобіографічними текстами від Давнього до Середнього Царства. Київ, 2011. С. 62.

⁴⁵⁷ Там само. С. 175.

⁴⁵⁸ Там само. С. 181.

⁴⁵⁹ Антонович М. Листи до мерців... С. 44–59.

початку твору аналізує уже наявні переклади та підтримує одного з дослідників щодо періоду написання твору.

О. Романова, характеризуючи методику перекладу текстів, зазначає, що при підготовці перекладу М. Антонович збирав усі відомі на той час переклади та студії досліджуваного твору, кожен переклад подавався у супроводі короткої, але змістовної передмови, в якій повідомляються основні дані щодо джерела, історіографічний огляд найважливіших його перекладів. Коментарі також були укладені так, щоб пояснити найсуттєвіші моменти, терміни та характерні риси тексту, а також, щоб ознайомити читача з проблемами, дискусійними давньоєгипетській літературі, при цьому не переобтяжуючи громіздким науковим апаратом та детальним дослідженням окремих аспектів проблематики, які цікаві та зрозумілі лише вузьким спеціалістам⁴⁶⁰.

Оповіді, перекладені М. Антоновичем, були опубліковані протягом одного року. Варто погодитись з О. Романовою, що переклади є фаховими та літературними, кожний з якого супроводжується характеристикою та коментарями, що допомагає пересічному читачеві познайомитись із творами давньоєгипетського письма.

3.3. Історіографія у творчості М. Антоновича

3.3.1. Розвиток української історичної науки у працях дослідника

У науковому доробку М. Антоновича присутній аналіз стану української історичної науки, аналіз історичних поглядів Ю. Вассіяна та А. Свидницького, діяльність українських установ у США та Канаді.

Серед неопублікованих архівних документів міститься машинопис статті М. Антоновича «Сучасний стан української науки і культури в Советській Україні»⁴⁶¹. У ній М. Антонович тезово виокремлює основні

⁴⁶⁰ Романова О. Єгиптологічні студії Марка ... С. 327–341.

⁴⁶¹ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 3, Папка «Робочі матеріали, праці». Сучасний стан української науки і культури в Советській Україні (машинопис). 4 арк.

напрями історичних досліджень в УРСР, аналізує чинники, що можуть позитивно вплинути на розвиток української культури та науки. Серед останніх він виділяє такі, що лише спілка українських письменників виборює права для української мови та історії, а не історики, що негативно позначається на історичній науці та збільшенні шляхів її русифікації. Останнє значною мірою впливає з того, що змінився головний редактор «Українського історичного журналу» та збільшено кількість публікацій російською мовою⁴⁶².

Крім того, історіографічні та й історіософські погляди М. Антоновича можна простежити у написаних ним статтях про історичні концепції А. Свидницького⁴⁶³ та історіософію Ю. Вассіяна⁴⁶⁴. Наукові консультації щодо їх написання йому надавав Д. Чижевський, що відображається в епістолярній спадщині вчених. Можна стверджувати, що ці консультації, які надавав Д. Чижевський щодо певних наукових проблем, у яких був добре обізнаний, допомагали М. Антоновичу й знаходили розвиток в опублікованих ним статтях⁴⁶⁵.

Незважаючи на те, що А. Свидницький більшою мірою поет, а пізніше – історик та етнограф, однак історичні концепції, які лежать в основі його етнографічних праць, відображають загальну тенденцію розвитку історичної науки і, на думку дослідника, тотожні з поглядами В. Антоновича⁴⁶⁶.

Грунтовною є стаття М. Антоновича щодо історіософії громадсько-політичного діяча, ідеолога ОУН, члена ПУН Ю. Вассіяна⁴⁶⁷. Як вказує її автор, не всі моменти історіософічних поглядів останнього можна окреслити в одній статті, ще багато питань лишить для дослідження, зокрема такі, як

⁴⁶² Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 3, Папка «Робочі матеріали, праці». Сучасний стан української науки... Арк. 3.

⁴⁶³ Антонович М. Історичні концепції А. П. Свидницького. *Український історик*. Денвер, 1964. Р. І. Ч. 2–3. С. 6–12.

⁴⁶⁴ Антонович М. Історіософія Юліяна Вассіяна (спроба характеристики). Д-р Юліан Вассіян. Твори. Т. 1. *Степовий сфінкс*. Суспільно-філософічні нариси. Торонто: Євшан-зілля, 1972. С. 26–38.

⁴⁶⁵ Антонович М. Історіософія Юліяна ... С. 2–11; Його ж. Нотатки про Свидницького. *Розбудова держави*. 1957. Р. IX. Ч. 20. С. 7–15.; Його ж. Нотатки про Свидницького (продовження). *Розбудова держави*. Торонто, 1958. Р. X. Ч. 22. С. 41–48.

⁴⁶⁶ Антонович М. Історичні концепції А. П. Свидницького ... С. 6–12.

⁴⁶⁷ Антонович М. Історіософія Юліяна Вассіяна ... С. 26–38.

питання детермінізму, небезпек, що становлять небезпеку історичному розвитку через сучасний розвиток техніки та науки⁴⁶⁸. З філософського погляду М. Антонович розглядає загальний підхід Ю. Вассіяна до вивчення історії, його ставлення до принципу повторюваності історії, впливу та перебиранню чи причіплюванню чужих поглядів і світоглядів⁴⁶⁹.

М. Антонович має низку публікацій про діяльність українських установ у США. Серед них тематично виділяються праці про УВАН та УІТ. Природно, що науковець висвітлював у своїх доробках діяльність та історію саме цих установ, адже він був не лише активним діячем, а й співорганізатором і тривалий термін заступником головного редактора в УІТ і Президентом в УВАН (1992-1997 рр.).

У статті, що була опублікована з нагоди відзначення 15-ліття УІТ, М. Антонович виклав інформацію про виникнення і розвиток товариства та видання УІ, окреслив коло актуальних питань еміграційної української історіографії, що безпосередньо визначали провідні наукові напрями й засади діяльності УІТ⁴⁷⁰.

У публікації «До 15-річчя Українського Історичного Товариства (декілька міркувань)»⁴⁷¹ М. Антонович показує розвиток Товариства на тлі тогочасного стану історичної науки. Автор наголосив: «Нашою статтею ми зовсім не хочемо збільшити повені ювілеїв, які і так в українському житті у вільному світі, на жаль, займають надто важливе місце. Про саму історію постановня Українського Історичного Товариства та журналу «Український Історик» писалося у поточній пресі взагалі та в «УІ» вже не раз»⁴⁷². Тут він розмірковує про стан історичної науки як в радянській Україні, так і за кордоном, вказує на основні проблеми розвитку української історичної науки за кордоном та виокремлює ділянки, які необхідно напрацьовувати та

⁴⁶⁸ Там само. С. 26–38.

⁴⁶⁹ Там само. С. 26–38.

⁴⁷⁰ Сакада Л. «Український історик»... С. 203.

⁴⁷¹ Антонович М. До 15-річчя Українського Історичного Товариства ... С. 104–109.

⁴⁷² Там само. С. 104.

досліджувати. Досить позитивно оцінює наукову та публіцистичну діяльність УІТ, вважає її прикладом для наслідування.

Інші публікації, що стосуються висвітлення діяльності українських установ у США та Канаді, присвячені діяльності УВАН та розкривають основні напрями роботи організації. Автор на основі власних спогадів розповідає про історію та сучасний стан установи. М. Антонович перебував біля витоків створення УВАН в Європі, був її членом у Канаді та США, у період 1992–1997 рр. обіймав посаду Президента УВАН у США. Хронологічно першою була публікація з оглядом видавничої роботи установи в 1953 р. і плани на наступний період⁴⁷³.

У короткому огляді «На роздоріжжях наукової діяльності» науковець розмірковує про шляхи співпраці УВАН із науковими установами в незалежній Україні, прописує настанови дослідникам, яким вдасться поєднати наукову діяльність як за кордоном, так і в Україні. Негативним у цій співпраці вбачає використання «зросійщеної української мови», адже «ми ж звикли до правопису харківського, який постав на базі наполегливої праці багатьох фахівців української мови. Майже всіх тих мовознавців ліквідовано як «буржуазних націоналістів», а натомість правопис, наближений до «старшобратнього», вводили бюрократи, які часто не знали навіть української мови»⁴⁷⁴. Як висновок до замітки, М. Антонович подає інформацію про видавничу діяльність УВАН у 1992–1997 рр., що надає публікації джерельного характеру, бо, як Президент УВАН, займався видавничою діяльністю. Одним із проєктів стало видання «Науковий збірник УВАН у США (1945–1950–1995)»⁴⁷⁵. Збірник праць побачив світ у 1999 р. за загальною редакцією М. Антоновича. Тут розміщена його стаття «50-річчя Української вільної академії наук», яка вирізняється своєю інформативністю

⁴⁷³ Антонович М. З нових видань УВАН. *Розбудова держави*. Монреал, 1953. Р. V. Ч. 5 (9). С. 19–21.

⁴⁷⁴ Антонович М. На роздоріжжях наукової діяльності. *Новини з академії*. 1997. Ч. 21. С. 1.

⁴⁷⁵ Антонович М. Науковий збірник УВАН у США (1945–1950–1995). Нью-Йорк, 1999. Т. IV. 428 с. (Праця за редакцією).

серед інших статей дослідника про останню⁴⁷⁶. Зокрема, науковець з погляду очевидця подій, підтверджуючи інформацію історичними документами, розповідає про створення та початки діяльності УВАН, про осіб, які найбільше цьому сприяли та були активними членами. Не оминає своєю увагою причини постановня Академії в США та Канаді. Зазначає, що, крім суспільно-громадських ініціатив, організації конференцій та вечорів, величезним напрацюванням є видавнича діяльність. М. Антонович акцентує увагу на найбільших проєктах із видання джерел до історії України, української культури та літератури, подає інформацію про англомовні видання УВАН, які є в багатьох бібліотеках світу (серед них бібліотеки Австралії, Греції, Данії, Індії, Ізраїлю, Німеччини та інших країн). Для дослідників організації українського наукового життя в еміграції стаття безумовно становить цінність як джерело до вивчення діяльності установи.

Таким чином, у дослідженнях М. Антонович звертався до аналізу стану української історичної науки як на рівні певних узагальнень, так і персональних студій, розгляду історії та різних аспектів діяльності українських еміграційних наукових установ. Висновки стосовно історичних поглядів інших осіб спираються на знання та уявлення самого дослідника, що дає можливість встановити його бачення певних проблем. Публікації щодо діяльності українських наукових установ та організацій у США і Канаді часто мають науково-мемуарний характер, бо він був їх співзасновником, керівником чи активним співробітником. Тому вони становлять цінність як джерело до вивчення їхньої діяльності.

3.3. 2. Персональні дослідження

Розвиток історичної науки передбачає не лише вивчення історичних фактів, а й внеску окремих індивідів в історію та їх роль у створенні таких фактів. М. Антонович має у своєму науковому доробку значну частину

⁴⁷⁶ Антонович М. 50-річчя Української вільної академії ... С. 9–31.

персональних досліджень, де на основі джерел та спогадів відкриває нову інформацію про різних істориків, громадсько-політичних діячів, письменників, учених та організаторів науки. У галузі історіографії він був продовжувачем наукової школи і традицій свого діда Володимира Боніфатійовича і батька Дмитра Володимировича.

Усі віднайдені нами наукові розвідки з персоналістики (а це понад 25 наукових праць) М. Антонович опублікував на сторінках УІ. Найбільшу увагу серед персональних досліджень науковець приділив вивченню постатей М.С. Грушевського, О. Кониського, О. Ольжича, В. Липинського. Не залишились поза його увагою і менш відомі тогочасні постаті, такі як археолог Я. Пастернак, професори М. Вікул та Ф. Лекса, український письменник та громадський діяч А. Свидницький.

Загалом М. Антонович написав вісім статей, присвячених різним аспектам життя та діяльності М. Грушевського, що з'явилися на сторінках УІ протягом 1969–1992 рр. У них розкривались міжособистісні зв'язки Великого Українця з різними науковими, громадськими та культурними діячами. Статті переважно базувалися на епістолярній спадщині та часто розкривали маловідомі факти з його життя. М. Антоновичем було досліджено і введено до наукового обігу листування М. Грушевського та його сучасників – ці матеріали було залучено із фондів архіву УВАН і НТШ у Нью-Йорку.

Вивчення постаті видатного історика та його наукового доробку постійно перебувало під пильним оком науковців. Поза межами України вони мали більшу можливість, оскільки, на відміну від радянських авторів, не перебували під партійним контролем.

Листування М. Грушевського до Т. Починка (видавець газети в США) М. Антонович опублікував в УІ за 1970 р.⁴⁷⁷, супроводжуючи коментарем про життя та політичні і наукові погляди обох адресатів. Завдяки бажанню

⁴⁷⁷ Антонович М. Листи М. Грушевського до Т. Починка з додатком двох листівок до Д. Островського. З матеріалів Музею-архіву ім. Д. Антоновича при УВАН у Нью-Йорку, США / коментар і примітки М. Антоновича. *Український історик*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1970. Р. VII. Ч. 1–3(25–27). С. 168–183.

Т. Починка допомогти М. Грушевському фінансово і зав'язалося це листування, яке тривало майже два роки (1923–1924). Однак, поряд із суто діловими справами, останній у листах розглядав також важливі громадські та політичні питання, в тому числі особистого характеру, оскільки його з Т. Починком об'єднували спільні соціалістичні переконання.

У статті «До взаємин М.С. Грушевського з С.О. Єфремовим» (1975 р.) М. Антонович характеризує взаємини між ними як ворожі. Причина того – непорозуміння навколо видання «Літературно-наукового вістника» та його змісту. У статті йдеться про шляхи вирішення конфлікту та окреслюється роль у тому О.І. Лотоцького. Тут простежується, як наукові погляди М. Грушевського впливали на його стосунки з представниками інтелектуального середовища тогочасного Києва⁴⁷⁸.

У публікації «О. Кониський і М. Грушевський» Марко Антонович вказує на те, що перший вважав Михайла Сергійовича своїм «ідейним сином». Найбільший вплив на формування останнього як вченого та громадського діяча мали В. Антонович та О. Кониський. Хоча М. Грушевський розпочинав свою діяльність під впливом О. Кониського, проте пішов власним шляхом. Співпраця цих двох діячів, дуже неоднакових за своїми здібностями, інтересами, характерами, темпераментами, мала значні наслідки в українському житті⁴⁷⁹.

У 1984 р. М. Антонович опублікував розвідку та матеріали справи проти Михайла Сергійовича з боку австрійської влади. Вчений наводить наукові факти недолугості віденської бюрократичної машини та вказує на фальсифікацію цієї справи проти. Її публікація, недоступна радянським історикам (адже зберігається в австрійському архіві), надала змогу більш об'єктивно дослідити життя Михайла Сергійовича⁴⁸⁰.

⁴⁷⁸ Антонович М. До взаємин М. С. Грушевського з С. О. Єфремовим. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. Р. XII. Ч. 1–2 (45–46). С. 91–99.

⁴⁷⁹ Антонович М. О. Кониський і М. Грушевський. *Український історик*. 1984. Т. XXI. Ч. 1–4 (81–84). С. 48–63.

⁴⁸⁰ Антонович М. Справа Грушевського. *Український історик*. 1984. Т. XXI. Ч. 1–4 (81–84). С. 262–277.

Документальна публікація М. Антоновича «Зізнання Степана Томашівського: коментарі та переклад», що була опублікована 1972 р., представила український переклад німецькомовного виступу Томашівського (з машинопису) перед австрійським військовим судом із свідченнями проти М.С. Грушевського. У цьому випадку публікатор супроводив переклад документа повним археографічним коментарем щодо всіх особливостей оригіналу, що дає підстави оцінити високий рівень цієї документальної публікації⁴⁸¹.

В одній зі статей, опублікованій у 1991–1992 рр., на основі епістолярної спадщини І. Франка розглядаються взаємини між двома титанами науки. М. Антонович спростовує твердження про ворожі стосунки між М. Грушевським та І. Франком. Конфлікт між ними був пов'язаний із друком на сторінках «Літературно-наукового вістника» праці І. Франка «Історія української літератури». Спочатку М. Грушевський допомагав видати цю працю, навіть знайшов кошти на гонорар для автора, проте потім відмовився допустити її до друку ні у видавничій спілці, ні в виданнях НТШ. Водночас М. Антонович доводить, що стосунки між ними «якщо не були дружніми (як до хвороби І. Франка), то просто коректними як між колегами», але аж ніяк не ворожими⁴⁸².

У статті «Щодо дискусії навколо М. Грушевського» (1992 рр.)⁴⁸³ М. Антонович виступив із захистом останнього як громадсько-політичного діяча. Написання цієї праці було викликане провокативною статтею О. Пріцака, опублікованою в «Листах до приятелів» (1966 р.). Останній звинувачував М. Грушевського у тому, що він «своєю науковою та політичною діяльністю спричинився у вирішальний спосіб до моральної і

⁴⁸¹ Антонович М. Зізнання Степана Томашівського: коментарі і переклад. *Український історик*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1972. Р. IX. Ч. 1–2 (33–34). С. 91–99.

⁴⁸² Антонович М. Михайло Грушевський в листуванні Івана Франка. *Український історик*. Нью-Йорк ; Київ ; Торонто ; Мюнхен ; Львів, 1991/1992. Т. XXVIII/XXIX. Ч. 3–4 (110–111) / 1–4 (112–115). С. 293–300.

⁴⁸³ Антонович М. До дискусії навколо М.С. Грушевського. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Київ ; Львів ; Мюнхен, 1991/1992. Т. XXVIII/XXIX. Ч. 3–4 (110–111) / 1–4 (112–115). С. 370–379.

фізичної ліквідації української аристократії»⁴⁸⁴. На підтвердження своєї думки, за переконанням М. Антоновича, О. Пріцак не наводить жодного факту. Водночас ведеться дискусія щодо політичних переконань М. Грушевського. О. Пріцак зазначив, що М. Грушевський був антидержавником, у той же час М. Антонович вказує на те, що останній перебував під впливом різних політичних течій і, відповідно, в певні періоди свого життя змінював свої політичні погляди. У зв'язку з цим, на думку вченого, М. Грушевського не можна назвати представником лише якогось одного політичного напрямку⁴⁸⁵. І. Гирич вказує, що не лише М. Антонович поставився критично до опублікованої О. Пріцаком статті, а й Л. Винар та О. Домбровський⁴⁸⁶. Як зазначила А. Атаманенко, фактично «керівництво УІТ протягом кількох років вимагало відкликання керівником УНІГУ звинувачень проти людини, іменем якої було названо кафедру української історії Гарвардського університету, котру він очолював довгі роки»⁴⁸⁷.

М. Антонович, вивчаючи постать М.С. Грушевського, опирається на листування та інші архівні матеріали, відкриваючи нові факти з його життя, наукової та громадсько-політичної діяльності. І хоча у своїх статтях певною мірою ідеалізує М. Грушевського, проте завдяки публікації досі невідомих джерел епістолярного походження й архівних матеріалів та їх аналізу ним було розширено джерельну базу грушевськознавства та досліджено маловідомі аспекти проблеми.

У 1985 р. було вирішено збирання матеріалів про діяльність і творчість О. Ольжича та його праць поставити на наукову основу – при УІТ з ініціативи Л. Винара було засновано Архів д-ра Олега Кандиби-Ольжича і дорадчу комісію для оформлення цього Архіву. До складу комісії увійшли

⁴⁸⁴ Пріцак О. У століття народин М. Грушевського. *Листи до приятелів*. 1966. № 5–7. С. 10.

⁴⁸⁵ Антонович М. До дискусії ... С. 379.

⁴⁸⁶ Гирич І. Знакова стаття Омеляна Пріцака. *Україна модерна*. 2007. Ч. 12 (1). С. 149–169.

⁴⁸⁷ Атаманенко А. Українське історичне товариство... С. 302.

М. Антонович, Л. Винар, К. Лазор, Д. Штогрин⁴⁸⁸. Крім того, Марко та Олег були знайомі з підліткового віку, були представниками празького середовища у міжвоєнний період і разом брали участь у Похідних групах на Схід України в 1941 р.

Особливе місце відведено темі Олега Кандиби (Ольжича) (1907–1944) як науковця і патріота, яка проходить окремою рубрикою VI. Власне наукову діяльність археолога характеризують статті дописувачів журналу, зокрема і М. Антоновича⁴⁸⁹. У першій науковій розвідці він подає інформацію про організацію наукової діяльності О. Ольжича, його роботу археологічного та організаційного напрямів⁴⁹⁰. У наступній статті описуються погляди О. Ольжича на різні речі наукового та особистого характеру, він характеризується як різнобічна і творча особистість⁴⁹¹. Окрім того, М. Антонович публікував свої спогади про Олега та огляди його літературної творчості в журналах «Український історик»⁴⁹², «Самостійна Україна»⁴⁹³ та щоквартальному часописі «Розбудова держави»⁴⁹⁴.

М. Антонович опублікував декілька праць не лише наукового, а й публіцистичного характеру, які стосувалися О. Ольжича.⁴⁹⁵ М. Мушинка вказує, що саме під опікою О. Кандиби М. Антонович зацікавився не лише археологією, а й єгиптологією⁴⁹⁶. Як зазначає М. Мушинка, «вони

⁴⁸⁸ Винар Л. Олег Кандиба-Ольжич: дослідження та джерела. Острогор; Нью-Йорк: Українське історичне товариство, Національний університет «Острозька академія», Інститут дослідження української діаспори, 2008. С. 31.

⁴⁸⁹ Сакада Л.Д. «Український історик»: ... С. 277

⁴⁹⁰ Антонович М. Д-р Олег Кандиба. *Український історик*. 1985. Т. XXII. Ч. 1–4 (85–88). С. 46–48.

⁴⁹¹ Антонович М. О. Ольжич – якого не знаємо. *Український історик*. Нью-Йорк; Київ; Львів; Острогор; Торонто; Париж, 2007–2008. Т. XLIV/XLV. Ч. 3–4 (175–176)/1–2(177–178). С. 81–84.

⁴⁹² Там само. С. 81–84.

⁴⁹³ Антонович М. «Маловідома сторінка в творчості О. Ольжича», *Самостійна Україна*. 1949. Р. 2. Ч. II. С. 6; Його ж. Моя остання зустріч з О. Ольжичем. *Самостійна Україна*. 2004. Р. LVI (56). Ч. 3/439. С. 5–6.

⁴⁹⁴ Антонович М. О. Ольжич: Поезії. Книжка перша. Нью-Йорк, 1956, 104 с. / уклад. О. Лашенко. *Розбудова держави*. 1957. Р. IX. Ч. 20. С. 7–15; Його ж. Загублені вірші О. Ольжича. *Розбудова держави*. Торонто, 1958. Р. X. Ч. 22. С. 62–63.

⁴⁹⁵ Антонович М. «Мало відома сторінка ... С. 6; Його ж. О. Ольжич: Поезії... С. 7–15; Його ж. Загублені вірші О. Ольжича... С. 62–63; Його ж. О. Ольжич і сучасність. *За героїчну духовність. Матеріали конференції «Зарева» присвяченої д-р. Олегу Кандибі – О. Ольжичу*. Нью-Йорк, 1977. С. 51–61; Його ж. Моя остання зустріч ... С. 5–6; Його ж. О. Ольжич – якого ... С. 81–84.

⁴⁹⁶ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Особисті документи, родина». Спогади М. Мушинки. Син ... Арк. 3.

познайомились ще у Празі. Разом із О. Кандибою М. Антонович брав участь у Похідних групах ОУН (М) по Україні та був перекладачем під час Другої світової війни»⁴⁹⁷. У празький період життя вченого О. Ольжич був постійним гостем у родині Антоновичів. М. Антонович аналізує стан наукової розробки проблеми життя та діяльності О. Кандиби, а у своїх спогадах часто подає особисту інформацію⁴⁹⁸. У кожній статті М. Антонович подає як загальновідому інформацію, так і раніше невідоме про вченого. Для нього О. Кандиба був взірцем науковця, літератора, суспільно-політичного діяча та справжнього громадянина своєї Батьківщини. У кожній статті чи споміні слова пам'яті наповнені жалем, що О. Кандиба загинув молодим і не зміг реалізувати всі свої плани.

З приводу 150-х роковин з дня народження П. Куліша М. Антонович написав статтю «П. Куліш в оцінці І. Нечуя-Левицького»⁴⁹⁹. У ній охарактеризував взаємини між П. Кулішем та І. Нечуєм-Левицьким як дружні. І хоча П. Куліш високо оцінював І. Нечуя-Левицького як письменника, проте негативно відкликався про нього як про історика. Своєю чергою, І. Нечуй-Левицький вважав П. Куліша великим авторитетом у мовних питаннях. Характеристику особистих взаємин М. Антонович описує на підставі епістолярної спадщини, підкріплюючи дослідження цікавими фактами з життя обох діячів.

Цікаву розвідку, яка базується на австрійських таємних документах, здійснив М. Антонович про М.П. Драгоманова та видання ним газети «Вільне слово»⁵⁰⁰. Зокрема, було описано маловідомі на той час сторінки життя останнього, коли він перебував за кордоном і видавав газету. В цьому невеличкому дослідженні йдеться про те, що видання ним газети «Вільне

⁴⁹⁷ Там само. Арк. 3.

⁴⁹⁸ Антонович М. О. Олесь (Олександр Іванович Кандиба). *Самостійна Україна*. 1999 (жовтень–грудень). Р. LI (51). Ч. 4/474. С. 3–11.

⁴⁹⁹ Антонович М. П. Куліш в оцінці І. Нечуй-Левицького. *Український історик*. 1969. Т. VI. Ч. 4 (24). С. 38–46.

⁵⁰⁰ Антонович М. М. П. Драгоманов і «Вільне слово». *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1978. Р. XV. Ч. 4 (60). С. 41–58.

слово» мало на меті позиціонувати його як супротивника терору. Проте в одному з таємних документів ідеться про те, що М. Драгоманов був у поганих стосунках із владою та тікав за кордон, аби уникнути покарання. М. Антонович зазначає назви та місце знаходження документів, які б необхідно було б дослідити задля повнішого вивчення цього спірного питання, що може стати в нагоді для майбутніх дослідників життя та творчості М.П. Драгоманова. Незважаючи на те, що дослідження М. Антоновича базується на архівних документах, які були недоступні українським вченим, ця інформація не використовується сучасними українськими дослідниками, хоч і основні твердження не спростовуються⁵⁰¹.

В одній зі статей М. Антонович розкрив життя та діяльність професора доктора Миколи Вікула⁵⁰². Ідеологічно-світоглядну позицію останнього вчений порівнює з поглядами Ю. Вассіяна. Варто відзначити, що написана М. Антоновичем стаття про М. Вікула містить на сьогодні найповнішу біографічну інформацію, тому що інші біографічні публікації містять лише енциклопедичне гасло в «Енциклопедії українознавства»⁵⁰³ та коротку замітку В. Мацька⁵⁰⁴. Ці тексти були написані вже після публікації розвідки М. Антоновича. При написанні статті дослідник використовував автобіографічні дані, надані вдовою пані Л. Вікул.

В обширній статті «В. Липинський і Д. Дорошенко», написаній переважно на основі епістолярних джерел, він детально описує співпрацю в галузі історії між ними, поділяючи для скорочення на декілька головних ділянок: обмін науковою інформацією, книжками, відомостями про

⁵⁰¹ Заверюченко Н. Поняття «народна воля» в публіцистиці Михайла Драгоманова та партії народовольців *Вісник. Харківський нац. ун-т. Серія «Філологія»*. Харків, 2004. Вип. 41. С. 226–230; Куценко Ю. Образ М. Драгоманова як громадського діяча в сучасній українській історичній науці. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 24. С. 146–168.

⁵⁰² Антонович М. Проф. д-р Микола Вікул 1888–1935. Його життя й ідеологічна діяльність. *Розбудова держави. Академічний журнал*. 1955. Р. VII. Ч. 1 (16). С. 21–36.

⁵⁰³ Енциклопедія українознавства : Словникова частина: в 11 т. / гол. ред. проф., д-р В. Кубійович. Наукове товариство імені Шевченка. Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя ; Львів ; Київ : Глобус, 1955–2003. Т. 1–11. С. 280.

⁵⁰⁴ Мацько В. Світочі подільської культури. *Кам'янецьчина в контексті історії Поділля*. Кам'янець-Подільський, 1997. Т. 1. С. 120–121.

українські наукові установи взагалі та про Берлінський інститут зокрема, а також про плани видань та їх виконання. М. Антонович вважав, що тривалим результатом їхньої якнайтіснішої співпраці є п'ять збірників «Хліборобської України» і другий том «Історії України 1917–1923 рр.». На його думку, вплив Липинського на Дорошенка в історичній галузі величезний і він тривав аж до смерті останнього в 1951 р. Водночас, на його думку, впливи Дорошенка на Липинського менш помітні, а відбувалися вони, зокрема, в злободенних справах, пом'якшенні гострого стилю Липинського тощо, отже, торкалися більше суспільно-громадської, ніж історичної ділянки⁵⁰⁵. Досліджуючи наукову та громадсько-політичну діяльність обох діячів, М. Антонович спирався на епістолярну спадщину вчених, що дозволило не лише з'ясувати взаємовпливи, але й зробити образи науковців живими та розкрити їх як особистості, які стали частиною історичного процесу.

Окремі статті та замітки М. Антонович присвятив вивченню діяльності освітян: учених-педагогів, частина з яких його навчали, з кимось він працював. Спільним було те, що майже всі постаті, про яких він писав, відносно мало привертали увагу інших дослідників. Частина текстів є своєрідними некрологами. Зокрема, своєму професорові з єгиптології він присвятив статтю «Франтішек Лекса. З приводу смерти сеньйора слов'янських єгиптологів. Декілька даних з життя»⁵⁰⁶. На жаль, не вдалось з'ясувати, чи текст, машинопис якого зберігається в архіві УІТ, було опубліковано. Стаття має не лише науковий, а й, якоюсь мірою, автобіографічний характер. Розкривши основні моменти життя та наукової творчості вчителя, М. Антонович зазначає, що був фактично його єдиним учнем. Особистість Ф. Лекси подано через призму власних спостережень та як свідка деяких життєвих подій вченого. Аналізуючи творчість ученого, М. Антонович спирається на його основну працю в ділянці вивчення

⁵⁰⁵ Антонович М. В. Липинський і Д. Дорошенко. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1982–1983. Р. XX. Ч. 3–4 (75–76) / 1 (77). С. 5–18.

⁵⁰⁶ Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 3, Папка «Робочі матеріали, праці». Франтішек Лекса (з приводу смерті сеньйора слов'янських єгиптологів). 1 арк.

староєгипетської мови: великій семитомній монографії «Демотична граматика», яку вважає найбільшою і найкращою граматиною передостаннього періоду староєгипетської мови, що була видана в 1938–1951 рр., за яку автор отримав Чехословацьку державну премію у 1952 р. Підсумовуючи, можна сказати, що стаття М. Антоновича є однією з декількох згадок про єгиптологів слов'янського походження, тому особливо цінна як джерело до вивчення становлення єгиптології в Центрально-Східній Європі.

У замітці «Бл. пам. Володимир Маруняк (1913–1997)», яка була опублікована на сторінках УІ, М. Антонович розповідає не лише про науково-організаційну роботу свого близького товариша, а й наводить цікаві епізоди з його життя. Вказує, що основною ділянкою праці В. Маруняка була журналістика, але зважаючи на те, що більшість його заміток і статей не було підписано автором, то дотепер залишається актуальним складання повної бібліографії автора. Діяльність В. Маруняка вважає позитивною для української науки⁵⁰⁷.

Історик і громадський діяч, професор УВУ Панас Феденко (1893–1981) був автором багатьох праць, значна частина яких друкувалась або під псевдонімом, або анонімно, що також майже унеможлиблює складання повної бібліографії – про це йдеться у некролозі, опублікованому М. Антоновичем в УІ⁵⁰⁸. Окрім того, науковець проаналізував середовище, в якому формувався П. Феденко як історик та громадський діяч, виокремив основні етапи життя вченого. Він підкреслив значний вплив на П. Феденка Дмитра Чижевського, з яким науковець листувався аж до смерті останнього. М. Антонович відзначає працьовитість П. Феденка як історика та публіциста. На жаль, останню свою працю з історії України, попри її необхідність, не

⁵⁰⁷ Антонович М. Бл. пам. Володимир Маруняк (1913–1997). *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Київ ; Львів ; Мюнхен, 1997. Т. XXXIV. Ч. 1–4 (132–151). С. 329–330.

⁵⁰⁸ Антонович М. Панас Феденко. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1982–1983. Р. XX. Ч. 3–4 (75–76) / 1 (77). С. 151–153.

встиг видати⁵⁰⁹, і це, на думку М. Антоновича, безумовна втрата, адже книга розрахована на широке коло читачів.

М. Антонович займався підготовкою до видання книги Я. Пастернака «Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях» (видання УІТ 1975-76 рр.), адже науковець не встиг видати свою працю при житті. Після видання книги науковець публікує статтю, яку присвячує постаті Я. Пастернака. У ній він позитивно відгукується про працю, високо оцінюючи роботу автора⁵¹⁰. М. Антонович у статті характеризує творчість дослідника, наводить факти з життя, окреслює основні чинники, які вплинули на формування особистості. Зокрема, він вказує, що Я. Пастернак відвідував заняття, які проводили М. Грушевський, Я. Чекановський, К. Гадачек. Окрім того, вказує на головні наукові досягнення Я. Пастернака, його особистий внесок у розвиток археології⁵¹¹.

Володимир Варламович Міяковський постає перед читачами журналу як українознавець та історик українського громадського руху ХІХ ст. Оцінюючи позитивний внесок В. Міяковського в науку, М. Антонович пише: «Велике багатство матеріалів витягнув із забуття В. Міяковський – про Т. Шевченка та його добу і про 1860-і роки»⁵¹². Автор у статті подав розлогу біографічну довідку на основні події в житті В. Міяковського, охарактеризував науково-організаційну діяльність ученого протягом життя, окреслив найважливіші досягнення Володимира Варламовича на науковій ниві та результати роботи у розвитку української історичної науки⁵¹³. У часи відвертого паплюження імені Сергія Олександровича Єфремова (1876-1937) на сторінках «Українського історика» в кількох подачах опубліковано листи С. Єфремова до Є. Чикаленка (з Архіву-музею ім. Дмитра Антоновича при

⁵⁰⁹ Там само. С. 151–153.

⁵¹⁰ Антонович М. З наукової лябораторії Ярослава Пастернака. *Український історик*. Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Острог ; Торонто ; Париж, 2005. Т. ХІІ. Ч. 2–4 (166–168). С. 114–122.

⁵¹¹ Там само. С. 114–122.

⁵¹² Антонович М. Володимир Міяковський. *Український історик*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1969. Р. VI. Ч. 1–3 (21–23). С. 95–101.

⁵¹³ Там само. С. 95–101.

УВАН у Нью-Йорку) в опрацюванні В. Міяковського та М. Антоновича⁵¹⁴. Як бачимо, спільні наукові зацікавлення сприяли плідній праці вчених.

Написані М. Антоновичем статті та замітки віддзеркалювали наукові зацікавлення вченого. В більшості випадків він був знайомий з об'єктами його наукових розвідок, працював з ними або зустрічався в різних життєвих ситуаціях. Інформація, яка подана в статтях та замітках, детально показує біографічну складову. Автор скрупульозно ставився до своєї роботи, старався подати якнайбільш об'єктивної інформації, при цьому використовував широку джерельну базу (в основному епістолярії).

3.3.3. Рецензії та огляди в науковому доробку вченого

Як зазначає О. Ясь, «для вивчення історії історичної науки рецензія є джерелом першорядного значення. Поліфункціональність цього виду публікації не тільки відображає творчі зацікавлення дослідника, його індивідуальні нахили й особисті взаємини з колегами, а й виявляє провідні тенденції науково-історичного процесу, фіксує поточну пізнавальну ситуацію, показує стереотипи та упередження, що побутували в тодішньому інтелектуальному середовищі, виявляє новітні ідеї, підходи тощо. Втім, різноманітність функцій рецензії, а також її надзвичайна здатність до істотної трансформації форми розмивають критерії цього жанру»⁵¹⁵.

Рецензійні праці та огляди займають вагоме місце в науковій спадщині М. Антоновича. Рецензії його авторства переважно опубліковані на сторінках УІ та «Розбудови держави», по одній рецензії було опубліковано в «Самостійній Україні» та науковому збірнику праць «Сучасність. Культура. Наука...» відповідно. Рецензії дають нам змогу проаналізувати дослідницьку лабораторію вченого. Нам вдалося віднайти більше 50 подібних праць (див. Додаток А). М. Антонович досить скрупульозно ставиться до рецензованих

⁵¹⁴ Сакада Л.Д. «Український історик» ... С. 275.

⁵¹⁵ Ясь О. Рецензія у науковій творчості історика: проблеми різновидів та функціонального призначення. *Україна модерна*. 2007. Ч. 12/1. С. 97.

досліджень, у його рецензіях присутній і критичний підхід, і виокремлення позитивних елементів рецензованих ним праць.

Огляди та рецензії вчений писав на праці, які видавались українською, англійською, польською, французькою, російською та німецькою мовами (див. Додаток В). Це свідчить про те, що М. Антонович був високоосвіченою людиною та постійно стежив за станом україністики як за кордоном, так і в Україні.

Усі рецензії тематично віддзеркалюють наукові зацікавлення вченого. Судячи з рецензій, М. Антонович був обізнаний у тематиці рецензованих праць, його критичні зауваження ґрунтуються на широкій джерельній базі, що дозволяє якісно оцінити рецензовану працю. Зауважимо, що тематика науково-критичних публікацій М. Антоновича було доволі обширною. Значна кількість рецензованих досліджень присвячена вивченню української літератури, політичної думки XIX–XX століть, шевченкознавству та грушевськознавству. Огляди відображають погляди рецензента на видавничу роботу інституцій, товариств тощо.

Він аналізує твори, які були видані не лише за кордоном, а й у радянській Україні. Серед недоліків останніх М. Антонович вказує цензуру як негативний чинник, що впливає на історичні дослідження. Він критикує як фахове недбальство, так і інші прояви фахової некомпетентності авторів. Переважно написані рецензії на праці, які видавались у США, Канаді та Європі. Рідше – на видання з України. Судячи з рецензій, М. Антонович цікавився основними науковими тенденціями тогочасної історичної науки. Рецензійні замітки здебільшого мають позитивний характер. Якщо рецензент вказує на недоліки або помилки, він це робить досить обережно та толерантно. Усі зазначені негативні моменти відображаються в його чітких, логічних і послідовних поясненнях.

Рецензії М. Антоновича можна поділити на дві основні групи. Критерієм для поділу слугують висловлена ним точка зору щодо рецензованої праці: огляди та власне рецензії (див. додаток В).

О. Ясь вважає, що *рецензія або рецензійна замітка* має містити такі основні елементи:

- 1) базова бібліографічна інформація (вихідні дані рецензованої праці);
- 2) підкреслення новизни й оригінальності ідей, висунутих підходів і концептів, повноти висвітлення проблеми;
- 3) впровадження в науковий обіг новітнього фактографічного матеріалу (неопублікованих архівних джерел), методика його опрацювання;
- 4) наявність джерельної бази і структурованість роботи;
- 5) типо-видові та жанрові особливості;
- 6) стиль і характер викладу;
- 7) порівняння з попередніми виданнями (у разі перевидання роботи) та іншими працями автора з цієї проблематики (аналіз еволюції поглядів ученого), а також зі студіями, що стосувалися споріднених питань⁵¹⁶.

У структурі рецензій авторства М. Антоновича можна виділити такі елементи: вступ, опис рецензованої праці (де, коли, ким видана, який формат, естетичні якості), позитивні та негативні характеристики, розгляд того, що було вже зроблено з рецензованої проблематики, порівняння вже з наявними напрацюваннями, виокремлення помилок та практичні поради щодо їх усунення і, зрештою, власне ставлення рецензента до тієї чи іншої роботи або явища.

Погоджуючись із думкою О. Яся та враховуючи структурні елементи, які наявні в рецензіях М. Антоновича, спробуємо проаналізувати його рецензійний доробок. Відмінним від запропонованої О. Ясем структури рецензії, в рецензіях М. Антоновича є те, що не просто вказує на помилки

⁵¹⁶ Ясь О. Рецензія .. С. 109.

або зауваження, а надає поради щодо їх усунення та поліпшення якості наукових текстів.

М. Антонович у всіх своїх рецензіях подає базову бібліографічну інформацію та вихідні дані праці. Рецензент, демонструючи фактично енциклопедичне знання тем, скрупульозно підкреслює новизну та повноту (або її відсутність) у своїх рецензіях. У випадку відсутності М. Антонович вказує на пропуски та недоліки, а в поглибленому коментарі подає інформацію, якої не вистачає. Крім того, він впровадив до наукового обігу інформацію щодо неопублікованих архівних джерел або недоступних для авторів рецензованих праць, що сприяло кращому висвітленню тієї чи іншої проблеми.

Кожна рецензія М. Антоновича має чітку структуру. Особливо яскраво це можна простежити в рецензіях дослідника на праці З. Книша «Історія української політичної думки до кінця XVIII ст.»⁵¹⁷, В. Липинського «Архів», том 6: «Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського»⁵¹⁸, Адама Б. Улама [Adam B. Ulam] «In the Name of the People. Prophets and Conspirators in Revolutionary Russia»⁵¹⁹, Зоні Кейван [Zonia Keywan] та Мартіна Колса [Martin Coles] «Greater than Kings, Ukrainian Pioneer Settlement in Canada»⁵²⁰, І. Клейнера «Національні проблеми останньої імперії. (Національне питання в СРСР очима радянських дисидентів)»⁵²¹ та ін. У рецензіях М. Антонович подає розлогу інформацію про структуру роботи, характеризує джерельну базу, вказуючи на повноту викладу матеріалу.

⁵¹⁷ Антонович М. Зиновій Книш. Історія української політичної думки до кінця XVIII ст. *Розбудова держави*. Монреал, 1952. Р. IV. Ч. 4 (8). С. 29.

⁵¹⁸ Антонович М. Рец. на книгу: В. Липинський. Архів, том 6. Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського / за ред. І. Коровицького. Філадельфія, 1973. XLIV+452 с. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. Р. XII. Ч. 3–4 (47–48). С. 131–132.

⁵¹⁹ Антонович М. Рец. на книгу: Adam B. Ulam. In the Name of the People. Prophets and Conspirators in Revolutionary Russia. New York, The Viking Press, 1977. XIV+418 p. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1978. Р. XV. Ч. 4 (60). С. 119–121.

⁵²⁰ Антонович М. Рец. на книгу: Zonia Keywan, Martin Coles. Greater than Kings, Ukrainian Pioneer Settlement in Canada. Montreal, Harvest House, 1977. 168 p. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1978. Р. XV. Ч. 1–3 (57–59). С. 183–184.

⁵²¹ Антонович М. Рец. на книгу: І. Клейнер. Національні проблеми останньої імперії. (Національне питання в СРСР очима радянських дисидентів). Париж, Перша Українська Друкарня у Франції 1978. 406 с. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1979. Р. XVI. Ч. 1–4 (61–64). С. 161–163.

Щодо видових особливостей, то він рецензував різнопланові праці, зокрема збірки віршів, статті, монографічні дослідження, словники тощо. Серед рецензій літературних творів перевагу надавав поезії, рецензії прози відсутні. Те саме стосується і оцінки стилю, і характеру викладу праць: М. Антонович чітко прописував, чи відповідає стиль написання рецензованої ним праці заявленому автором.

Беззаперечно, у рецензіях М. Антоновича присутній такий елемент, як порівняння з попередніми виданнями та іншими працями автора, а також із працями інших авторів. Для прикладу, це чітко простежується у рецензіях на три праці М. Брайчевського. Видатний український історик і археолог останньої третини ХХ століття Михайло Брайчевський, чий науковий талант і феноменальна працездатність при житті не були поцінованими повною мірою на батьківщині, віддавна привернув увагу журналу УІТ своїми незаангажованими науковими працями, кращі з яких було прорецензовано. Ще у найпершому рецензійному відгуку 1964 року М. Антонович визнав автора рецензованої ним праці одним із найкращих представників української археологічної науки⁵²². Однак він вказує, що радянська цензура все-таки вплинула на основні висновки дослідження, хоч це не відбилося критично на результатах праці, а великий наклад свідчить про орієнтацію на широке коло читачів. Як вказує М. Антонович, «...не зупинятимемося на дрібних недоглядах, недоречних і зайвих цитатах з творів Маркса і Енгельса, а також згори накинених, примусових, антинаукових і далеких від життя марксистських положеннях»⁵²³. Загалом, рецензія позитивна. У двох наступних рецензіях⁵²⁴ також переважає позитивна оцінка праць М. Брайчевського. Українська дослідниця О. Бодак оцінює рецензійні

⁵²² Антонович М. Рец. на книгу: М. Брайчевський. Коли і як виник Київ. АН УРСР, Інститут історії, Київ 1963, 164 с. *Український історик*. Денвер, 1964. Р. I. Ч. 2–3. С. 48–49.

⁵²³ Там само. С. 48.

⁵²⁴ Антонович М. Рец. на книгу: М. Брайчевський. Коли і як виник Київ. АН УРСР, Інститут історії, Київ 1963, 164 с. *Український історик*. Денвер, 1964. Р. I. Ч. 2–3. С. 48–49. ; Його ж. Рец. на книгу: М. Брайчевський. Утвердження християнства на Русі. АН УРСР. Інститут археології (Київ: Наукова думка, 1988). 262 с. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1989. Ч. 1–3(101–103). Т. 26. С. 148–150.

замітки М. Антоновича так: «Незважаючи на деякі критичні зауваження, М.Д. Антонович зазначав, що цінність праць М.Ю. Брайчевського полягала в тому, що у своїх монографіях учений порушував питання, які довгі роки були забороненими для науковців. Праці М.Ю. Брайчевського були великим здобутком української науки в радянські часи, хоча М.Д. Антонович зазначав, що вони деякою мірою були компромісом між формальними вимогами радянської науки і науковою творчістю вченого. До формальних вимог зараховувалися цитати з класиків марксизму, які не мали до проблем, що розкривалися, ніякого стосунку, а також той факт, що до переліку використаної літератури не були внесені зарубіжні, заборонені науковці та вчені з української діаспори. Також М.Д. Антонович писав, що високий дослідницький рівень, об'єктивність і незаангажованість М.Ю. Брайчевського у вирішенні наукових проблем могли ставитися у приклад російським ученим, які пропагували антинаукові та русифікаторські тенденції»⁵²⁵.

Наскрізною рисою рецензій, оглядів та заміток є певний толерантний стиль викладу матеріалу М. Антоновичем. У його науковому арсеналі доволі мало рецензій негативного характеру. Він вважає, що будь-яка праця заслуговує на позитивну оцінку, а недоліки можливо виправити. М. Антонович у рецензійних оглядах реферує у стислому вигляді основні думки авторів праць, але не переказує їх зміст. Як зазначає О. Ясь, «...така форма викладу матеріалу потребує від рецензента солідної фахової підготовки та неабиякої майстерности...»⁵²⁶.

Власне рецензії можна об'єднати в групи за такими критеріями, як вид рецензованих ним праць за формою та змістом: на праці колег, літературознавчі, на біографічні дослідження, на публікації джерелознавчого характеру.

⁵²⁵ Бодак О. Постать М. Ю. Брайчевського в українській історіографії. *Волинські історичні записки* : зб. наук. праць. Житомир, 2010. Т. 4. С. 47.

⁵²⁶ Ясь О. Рецензія... С. 108.

Закономірним є те, що частина рецензій була написана на праці своїх колег: Л. Винара, А. Жуковського, Д. Чижевського. Зокрема, ним була прорецензована франкомовна історія України А. Жуковського, і ця рецензія була вміщена на сторінках УІ за 1995 р.⁵²⁷. Тут М. Антонович позитивно характеризує видання та одночасно розглядає вступну статтю до нього Алена Безансона⁵²⁸, деякі твердження якої, на думку рецензента, мали б стати базою для дискусій українських істориків. Крім фактичного матеріалу, який досить точно відображає історію України певних періодів, рецензент називає створення та розміщення дев'яти карт А. Жуковським у виданні позитивним моментом, який допоможе читачеві легше вивчити українську історію.

У рецензійному відгуку на англomовну працю Д. Чижевського «Історія української літератури»⁵²⁹ М. Антонович зазначає не лише позитивні сторони цього дослідження, а й вказує на праці, що стосувались цієї теми і не були згадані автором. Так, останній зазначає: «Рецензент має зауваження лише до восьмого відділу глави про «реалізм». Чижевський правильно каже, що реалізм перейняв від романтизму нахил перетворювати вірші в пісні, однак тут згадано вже зовсім пізніх письменників реалістичного напрямку: М. Славінського, П. Грабовського, І. Манжуру, В. Самійленка і Я. Щоголева (пізній романтик). Тут багато характерніше було б згадати крім Шевченка, Куліша («Про пахучі квітки», і Думитрашка («Чорнії очі»), в першу чергу шістдесятників: Руданського («Повій вітре на Вкраїну», «Ой з-за гори»), Кониського («Ой, поля ви поля, ви поля» та хоч би й Чубинського («Ще не вмерла»)).»⁵³⁰. Однак дрібні зауваження не зменшують великого значення видання та будуть давати поштовхи до вивчення цієї проблематики. Не

⁵²⁷ Антонович М. Рец. на книгу: Arkady Joukovsky. Histoire de l'Ukraine. Preface d'Alaine Besancon. Aux edition du Dauphin. France, 1993. P. VI+288. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Київ ; Львів ; Мюнхен, 1995. Т. XXXII. Ч. 1–4 (124–127). С. 325–327.

⁵²⁸ Там же. С. 325–327.

⁵²⁹ Антонович М. Рец. на книгу: Dmytro Cyzevs'kyj. A History of Ukrainian Literature. Edited by George S. N. Luckyj. Littleton Colo., Ukrainian Academic Press, 1975. 681 p. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1976. Р. XIII. Ч. 1–4 (49–52). С. 131–133.

⁵³⁰ Там само. С. 131–133.

зважаючи на це, рецензія носить позитивний характер та високо оцінює роботу Д. Чижевського.

Щодо рецензій на літературознавчу тематику, то найкраще відображає методику М. Антоновича рецензія на видання АН УРСР «Пісні літературного походження»⁵³¹. Він вказує, що, «...незважаючи на свій фольклорний напрямок має неабияке значення для істориків, оскільки йдеться про нашу літературну спадщину, яка віддзеркалює різні історичні процеси, впливи, напрямки, що їх переживав український народ»⁵³². Окрім загального огляду публікації, М. Антонович у притаманній йому манері вказує на пропущені або вилучені пісні, які, на його думку, змогли б краще показати надбання українського народу. Позитивно оцінює й іншу роботу такого типу авторства В. Сімоновича⁵³³.

Біографічні дослідження також були предметом рецензування М. Антоновича. Він вважав, що такі праці є необхідними, адже історія – це не лише події та явища, а й люди, які творять історію у всіх її проявах. Зокрема, ним було прорецензовано роботи відомих радянських (на той час) дослідників В. Плачинди⁵³⁴ та Ю. Пінчука⁵³⁵. Важливо, що в рецензіях такого типу М. Антонович аналізує джерельну базу, яка стосується описаних персоналій, та вказує, хто або що може допомогти поліпшити написання досліджень.

Публікації, що стосуються історії дисидентського руху, М. Антонович вітає та вказує у рецензії, що введення до наукового обігу різноманітної

⁵³¹ Антонович М. Рец. на книгу: Пісні літературного походження. АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. Українська народна творчість / упор. В. Бойко (тексти), А. Омельченко (мелодії). Київ, Народна думка, 1978. 496 с. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1982–1983. Р. XX. Ч. 3–4 (75–76) / 1 (77). С. 175–179.

⁵³² Антонович М. Рец. на книгу: Пісні ... С. 175.

⁵³³ Антонович М. Рец. на книгу: В. Сімович. Українське мовознавство. Розвідки й статті / упор. Ю. Шевельов. *Українські студії Оттавського університету*. Оттава : University of Ottawa Press, 1981. № 4 і 6. Т. 1. 451 с. ; Оттава : University of Ottawa Press, 1984, Т. 2. 239 с. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1986. Т. XXIII. Ч. 3–4 (91–92). С. 153–154.

⁵³⁴ Антонович М. Рец. на книгу: В. Плачинда. Павло Гнатівич Житецький. Київ, Наукова думка, 1987. 206 с. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1988. Т. 25. Ч. 1 4. С. 207–208.

⁵³⁵ Антонович М. Рец. на книгу: Ю. Пінчук. Исторические взгляды Н. И. Костомарова. Критический очерк. АН УССР. Институт истории. Киев, Наукова думка, 1984. 190 с. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1986. Т. 23. Ч. 1–2 (89–90). С. 127–128.

інформації щодо діячів-дисидентів дозволить ознайомити якнайширше коло читачів з українською історією. Позитивно відгукнувся на видання, укладене відомим українським дисидентом В. Чорноволом «Лихо з розуму» (портрети двадцяти «злочинців»)⁵³⁶. Видання є передруком самвидаву, де зазначалась інформація щодо біографії, бібліографії та листування серед заарештованих представників української інтелігенції 1965-1966 рр. М. Антонович про цю книгу пише: «Обговорювана книжка є документом надзвичайної ваги – першою цього роду книжкою, виданою у вільному світі, а тому вона знайде свого вдячного читача не лише серед українців, але й в перекладі на інші мови серед чужинців, які цікавляться сучасним станом за залізною завісою»⁵³⁷. Позитивно відгукнувся щодо цього видання і О. Зінкевич у публікації «Як дістався «самвидав» на захід»⁵³⁸. Отже, написаний М. Антоновичем відгук був одним із багатьох, який позитивно оцінив видання В. Чорновола.

Негативної критики зазнали праці О. Прицака («The Origin of Rus'»)⁵³⁹, Г. Грабовича (The Poet as Mythmaker. A Study of Symbolic Meaning in Taras Shevchenko)⁵⁴⁰, А. Глізона (Young Russia. The Genesis of Russian Radicalism in the 1860s)⁵⁴¹, Г. Марахова (Социально-политическая борьба на Украине в 20 – 40-е годы XIX века)⁵⁴² та А. Мотиля (The Turn to the Right: the Ideological

⁵³⁶ Антонович М. Рец. на книгу: Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»). Збірник матеріалів / уклад. В. Чорновіл. Перша українська друкарня у Франції. Париж, 1967. С. 336. *Український історик*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1968. Р. V. Ч. 1–4 (17–20). С. 151–152.

⁵³⁷ Антонович М. Рец. на книгу: Лихо з розуму... С. 151.

⁵³⁸ Зінкевич О. Як дістався «самвидав» на Захід. URL: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2010/10/19/615/>. (дата звернення: 24.06.2020).

⁵³⁹ Антонович М. Нова праця про походження Руси (декілька зауважень з приводу першого тому праці проф. д-ра О. Прицака «The Origin of Rus'», Cambridge, Mass., HURI, 1981. 926 p.) *Український історик*. 1983. Т. XX. Ч. 2–4 (78–80). С. 162–168.

⁵⁴⁰ Антонович М. Нова невдала концепція (кілька думок з приводу праці Г. Грабовича). *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1985. Т. XXII. Ч. 1–4 (85–88). С. 221–227.

⁵⁴¹ Антонович М. Рец. на книгу: Abbot Gleason, Young Russia. The Genesis of Russian Radicalism in the 1860s. New York: The Viking Press 1980. XIV+437 p. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1981. Р. XVIII. Ч. 1–4 (69–72). С. 232–233.

⁵⁴² Антонович М. Рец. на книгу: Г. Марахов. Социально-политическая борьба на Украине в 50–60-е годы XIX века. Киев: Вища школа, 1981. 160 с. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1982. Р. XIX. Ч. 1–2 (73–74). С. 110–111.

Origins and Development of Ukrainian Nationalism (1919–1929))⁵⁴³. Фактично він вказує на грубі помилки та недоліки досліджень, піддає гострій критиці певні твердження та протиставляє їм інші концепції та факти. Такі рецензії варто розглянути окремо, адже не завжди інші дослідники поділяли точку зору М. Антоновича. Загальною рисою негативних рецензій є те, що зауваження ґрунтуються на підставі джерельної бази, якою М. Антонович володів.

У рецензії на широковідоме дослідження історика, філолога, сходознавця О. Прицака М. Антонович вказує: «...на превеликий жаль, автор пішов далі, не міг стриматися від своїх, часто штучних і безпідставних домислів, і тим перетворив свою працю в ще один твір на тему походження Русі»⁵⁴⁴. Серед суперечностей рецензент називає інформацію про постать Ярослава Мудрого, адже автор декілька раз змінював думку щодо періоду князювання та інформацію щодо того, князем якої ж землі він був (київської, новгородської чи новгород-київської). Крім того, автор висловлює думку, що «монголи знищили Київ 1240 р. тому, що він втратив значення як міжнародний торговельний центр, а не загрожували Новгороду, бо це був успішний центр торгівлі з важливими балтицькими ринками»⁵⁴⁵. Цю тезу М. Антонович вважає доволі дискусійною і вказує, що «...якби Новгород опинився на шляху монгольського походу, то вони знищили б його так само, як знищили всі важливі центри на своєму шляху, які не піддавалися добровільно, без огляду на торговельне значення їх»⁵⁴⁶. Як відзначав Я. Дашкевич, теорія походження Русі О. Прицака отримала не просто «критичні відгуки західних та деяких українських авторів – Г. Рюсса, Д. Вільсона, О. Домбровського»⁵⁴⁷, а й фактично «викликала шквал

⁵⁴³ Антонович М. Рец. на книгу: Motyl A. The Turn to the Right: the Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919–1929. New York, East European Monographs, Boulder, № LXV, 1980. 212 p. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1982/1983. Р. XX. Ч. 3–4 (75–76) / 1 (77). С. 159–161.

⁵⁴⁴ Антонович М. Нова праця ... С. 162–168.

⁵⁴⁵ Там само. С. 168.

⁵⁴⁶ Там само. С. 168.

⁵⁴⁷ Дашкевич Я. Омелян Прицак: життя і творчість – творчість і життя. *Вісник НТШ : інформаційне видавництво. Світова Рада Наук. т-в імені Шевченка*. Львів : НТШ, 2010. № 43. 84. С. 26.

звинувачень в антипатріотизмі М. Антоновича, В. Чепиги, М. Андрусяка»⁵⁴⁸. Власне, сам Я. Дашкевич вказує, що, незважаючи на критичні відгуки, опоненти О. Пріцака відзначали високий науковий рівень його праць»⁵⁴⁹. Як зазначає О. Підгайний (президент інституту ім. С. Петлюри), твердження О. Пріцака щодо походження Руси «відкинені українськими і міжнародними науковцями у рецензіях на його праці, тому що вчені «не можуть жертвувати століттями українського християнства через контроверсійні погляди одного науковця»»⁵⁵⁰. Отже, М. Антонович виступив опонентом до опублікованої праці О. Пріцаком щодо походження Руси, з чого видно, що в історії України він дотримувався схеми М. Грушевського. Докладно дискусію щодо статті О. Пріцака розглядає А. Портнов, зазначаючи, що «гостро критичне (нерідко ідеологічно зумовлене) сприйняття його «Походження Руси» в діаспорному науковому середовищі мали М. Антонович, О. Домбровський, Ю. Книш» та пояснює причини такого «несприйняття»⁵⁵¹.

Цікаво подана рецензія на працю дослідника нової та новітньої історії України, суспільно-політичних рухів XIX-XX ст. Г. Марахова (Социально-политическая борьба на Украине в 20 – 40-е годы XIX века)⁵⁵². М. Антонович подає основні зауваження, а наприкінці рецензії подає позитивні сторони праці. Різке негативне ставлення у рецензента викликає стиль написання Г. Марахова, фактичні помилки, нехтування історичною спадщиною у вивченні цього питання та підтасування історичної інформації задля підтвердження теорії, яку розвиває Г. Марахов. Не зважаючи на всі зауваження, М. Антонович вказує, що автор вперше робить зіставлення даних про воєнні поселення в Україні, що є позитивним.

⁵⁴⁸ Дашкевич Я. Омелян Пріцак: життя... С. 26.

⁵⁴⁹ Там само. С. 26.

⁵⁵⁰ Федорів І. Участь Омеляна Пріцака у славістичних дискурсах другої третини XX – початку XXI ст. *Україна – Європа – Світ. Міжнар. зб. наук. праць. Серія «Історія, міжнародні відносини»*. 2016. Вип. 17. С. 295–306.

⁵⁵¹ Портнов А. Омелян Пріцак – історик модерної України. *Україна модерна*. 2007. Вип. 12. № 1. С. 140.

⁵⁵² Антонович М. Рец. на книгу: Г. Марахов. Социально-политическая борьба на Украине в 50–60-е годы XIX века. Киев : Вища школа, 1981. 160 с. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1982. Р. XIX. Ч. 1–2 (73–74). С. 110–111.

У рецензії М. Антоновича «Нова невдала концепція» вказано на низку помилок у дослідженні українського та американського літературознавця Г. Грабовича в галузі шевченкознавства «The Poet as Mythmaker. A Study of Symbolic Meaning in Taras Shevchenko». Серед основних зауважень варто відзначити такі: відкидання напрацювань у галузі шевченкознавства до появи розвідки Г. Грабовича, протиставлення у порівнянні творів Т. Шевченка, які не можуть порівнюватись. Як вказує рецензент: «Таких фактичних помилок та поверхового цитування у Грабовича багато. Він намагається розвінчати Шевченка як національного поета, йдучи шляхом пізнього Куліша і Драгоманова, і скеровує своє вістря проти Смаль-Стоцького (і Донцова), а сам вводить у свою монографію багато маніпуляцій та помилок, які знецінюють його твір⁵⁵³. Сам же Г. Грабович зазначив, що «...враховуючи величезну роль Шевченка у формуванні української національної свідомості ХІХ століття, а також той факт, що його сприйняття, рецепція була масовою для всього українства (майже всі партії «озброювали» себе Шевченком!), не дивно, що він став іконною постаттю. Але в той же час наука вимагає, щоб ми вмiли по-новому читати деякі речі, бачити їх не тільки забронзовілими»⁵⁵⁴. М. Антонович досить негативно оцінює працю, вказуючи на те, що після виправлення помилок та зауважень її варто вивчати, адже все-таки деякі висновки та спостереження, які робить Г. Грабович, є цікавими.

Рецензії літературознавчого характеру М. Антоновича стосовно видання КІУС «Українські думи»⁵⁵⁵ та праці Г. Сергієнка (Т.Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство)⁵⁵⁶ також привертають нашу увагу. Так, видання КІУС «Українські думи» М. Антонович оцінює позитивно, хоча

⁵⁵³ Антонович М. Нова невдала концепція ... С. 221–227.

⁵⁵⁴ Дубинянська Я. Г. Грабович... *Дзеркало тижня*. 1–8 вересня 2006. № 33. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/grigoriy_grabovich_treba_pripiniti_vikladati_ukrayinsku_literaturu_v_shkoli_vzagali.html. (дата звернення: 24.06.2020).

⁵⁵⁵ Антонович М. *Ukrainian Dumy*. Editio minor. Original texts. Translations by George Tarnawsky and Patricia Kilina. Introductions by Natalie K. Moyle. Toronto; Cambridge, Canadian Institute of Ukrainian Studies and Harvard Ukrainian Research Institute, 1979. 219 p. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1980. Р. XVII. Ч. 1–4 (65–68). С. 205–207.

⁵⁵⁶ Антонович М. Рец. на книгу: Г. Сергієнка. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. Київ : Наукова думка, 1983. 206 с. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1985. Т. XXII. Ч. 1–4 (85–88). С. 235–237.

вказує на те, що можна ще довго дискутувати стосовно перекладу та вибірки творів, опублікованих на сторінках видання. Зазначивши певні недоліки, рецензент висловив думку, що їх можна буде виправити у повному виданні дум⁵⁵⁷.

М. Антонович у рецензії на працю Г. Сергієнка «Т.Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство»⁵⁵⁸ досить детально розглядає недоліки та робить ґрунтовні зауваження. Фактичні помилки, пропуски і так звані «ярлики», на думку рецензента, присутні по всьому тексту. Однак, на його думку, радянської цензура має негативний вплив на якість наукового дослідження Г. Сергієнка⁵⁵⁹. Одночасно він порівнює надбання цього ж автора із зазначеної тематики та вказує на помилки і позитивні моменти в попередніх дослідженнях.

М. Антонович подав рецензію і на працю американського професора історії (університет Брауна, США) А. Глісона «Yong Russia. The Genesis of Russian Radicalism in the 1860-s»⁵⁶⁰. У першій частині окреслює всі компоненти праці, основні бібліографічні дані. Серед негативних зауважень виокремлює фактологічні помилки та не вбачає її наукової цінності для українських дослідників. Аргументом останнього твердження є майже відсутня інформація про українців, автор не відводив спеціальне місце для цього в своєму дослідженні⁵⁶¹.

Рецензія на працю сучасного американського історика і письменника українського походження А. Мотиля (The Turn to the Right: the Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism (1919–1929))⁵⁶² являє собою огляд всіх 12 розділів праці. Серед позитивних рис вказано на те, що О. Мотиль подає коротку «передісторію» українського націоналізму,

⁵⁵⁷ Антонович М. *Ukrainian Dumy...* С. 205–207.

⁵⁵⁸ Антонович М. Рец. на книгу: Г. Сергієнка. Т. Г. Шевченко ... С. 235–237.

⁵⁵⁹ Там само. С. 235–237.

⁵⁶⁰ Антонович М. Рец. на книгу: Abbot Gleason, *Young Russia. The Genesis of Russian Radicalism in the 1860s*. New York: The Viking Press 1980. XIV+437 р. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1981. Р. XVIII. Ч. 1–4 (69–72). С. 232–233.

⁵⁶¹ Там само. С. 232–233.

⁵⁶² Антонович М. Рец. на книгу: Motyl A. *The Turn to the Right...* С. 159–161.

«обговорює всі важливіші українські політичні групи на початку 1920-х рр., показує, чому націоналізм переміг, і з'ясовує постановя ОУН та основні ідеологічні й програмові положення і закінчує своїми, до речі, дискусійними висновками»⁵⁶³. Серед негативних моментів М. Антонович називає частково скомпільований характер праці та наявність багатьох фактичних та концепційних помилок, наводить приклади останніх та подає правильну, на його думку, інформацію, посилаючись на відповідні джерела.

У більшості рецензій, на відміну від оглядів, М. Антонович вказує на фактичні помилки, неперевірену інформацію, толерантно висловлює зауваження. У кожній із них він знаходить місце і для позитивної оцінки елементів рецензованих ним праць, вважаючи, що кожна виконана робота варта того, щоб її читали та досліджували, про що зазначається у висновках наприкінці рецензій.

Огляди наукової літератури з певної тематики або за фіксований хронологічний період, а також висвітлення змісту часописів та періодичних видань також присутні у науковій творчості М. Антоновича. О. Ясь зазначає, що критично-бібліографічні огляди вирізняються зміщенням пріоритетів від оцінки до викладу інформації про нові видання. Вони найчастіше будуються за хронологічним та проблемним принципами, у деяких випадках застосовується комбінований підхід. Іноді подається аналіз кількох наукових студій зі спорідненою або близькою проблематикою⁵⁶⁴. У рецензійній спадщині М. Антоновича є сім подібних праць.

Зокрема, про відновлення діяльності журналу «Богослов» науковець відгукнувся досить позитивно⁵⁶⁵. У виданні порушені різні теми, які становили зацікавлення в тогочасному православному світі. Крім того, як вважає М. Антонович, позитивно на імідж журналу впливає публікація на

⁵⁶³ Там само. С. 159–161.

⁵⁶⁴ Ясь О. Рецензія ... С. 120.

⁵⁶⁵ Антонович М. Богослов, Орган т-ва Студентів-богословів Української Православної Церкви. Кн. 1. Нью-Йорк, 1951, 90 с. *Розбудова держави*. Монреал, 1952. Р. IV. Ч. 2–3 (6–7). С. 26.

його сторінках статей Д. Чижевського та О. Оглоблина. Для нього розвиток українського православ'я становить важливий елемент української історії.

У рецензії «З нових видань УВАН», яка була опублікована на сторінках «Розбудови держави» (1953)⁵⁶⁶, М. Антонович коротко подає огляд змісту першого тому наукових праць «Науковий збірник 1. / ред. Михайло Ветухів = Symposium in memory of D. Doroshenko, late president of the Academy. Нью-Йорк, 1952. 160 с.»⁵⁶⁷, порівнює з аналогічними виданнями. Позитивно оцінюючи публікації, деякі зауваження рецензент подає лише на працю відомого єврейського діяча «...п. Марголіна, який на форумі УВАН (як впливало з газетних заміток – без опозиції) заявляв, що українці дуже нетерпимі й не вміють співжити з своїми сусідами, так немов би то ми сиділи в Варшаві й Москві та винищували всіма засобами ляхів та москалів, а не навпаки»⁵⁶⁸. Однак дослідник життя А. Марголіна О. Будзей вказує на те, що він був досить вихованою та толерантною людиною, незважаючи на те, що єврей за походженням був справжнім українським патріотом⁵⁶⁹. А тому таке висловлення радше виняток, аніж відображення його ставлення до українців.

Невеличку рецензійну замітку подає М. Антонович щодо роботи словацького часопису «Most». Оцінює видання досить позитивно: «Оригінально й цікаво ведені рубрики заміток і огляду книжок закруглюють зміст журналу й дають багатий матеріал до передумання чи навіть студій. Прекрасне зовнішнє оформлення, бездоганний папір і чистий друк роблять з цього часопису репрезентативний журнал словацької колонії в Америці»⁵⁷⁰. Крім того, рецензент подає інформацію про основні рубрики журналу та вказує на недоліки і рекомендації щодо їх виправлення. Він описово характеризує видання, не зупиняючись на конкретних статтях. Декілька

⁵⁶⁶ Антонович М. З нових видань УВАН. ..С. 19–21.

⁵⁶⁷ Видання Української Вільної Академії Наук у США (1951–2018). *Офіційний сайт УВАН*. URL: <http://uvan.org/publications/publications-1951-2009/>. (дата звернення: 05.05.2020).

⁵⁶⁸ Антонович М. З нових видань УВАН ... С. 21.

⁵⁶⁹ Будзей О. Камянець часів Петлюри очима єврея. URL: <http://podolyanin.com.ua/history/7954/>. (дата звернення: 10.05.2020).

⁵⁷⁰ Антонович М. Most. Quarterly for Slovak Culture. Cleveland. № 1–3. 1954. *Розбудова держави*. Денвер, 1954/1955. Р. VI. Ч. 4 (15). С. 46.

заміток М. Антонович написав щодо випусків нового українознавчого журналу УНІГУ «Harvard Ukrainian Studies»⁵⁷¹.

В оглядах рецензент вказує на основні думки авторів, не переказуючи зміст статей. Тематика публікацій дає нам можливість оцінити енциклопедичну підготовку рецензента та його об'єктивне та самокритичне ставлення стосовно тих тем, у яких він не є фахівцем. Започаткування такого видання він вважає гарним прикладом популяризації українознавства та розвитку історичної науки за кордоном. Крім того, наявність у виданнях праць німецькою, англійською та французькою мовами та їх огляди у рецензійних замітках ще раз підтверджують лінгвістичні знання рецензента.

М. Антонович, особливо в 1950-х рр., писав рецензійні огляди літературних збірок. Серед них – збірка поезій Є. Маланюка «Влада»⁵⁷² та «Поезії О. Ольжича»⁵⁷³. Обидві нотатки являють собою позитивну оцінку роботи видавців. Проте, якщо збірка поезій Є. Маланюка аналізується рецензентом з погляду мовознавства та літературознавства, то літературна спадщина О. Ольжича – швидше з формального погляду. Крім того, рецензент подає зауваження та поради для продовження роботи над клопіткою працею щодо видання літературної спадщини О. Ольжича. Як висновок, видання цих збірок вважає позитивним та рекомендує читачам обов'язково познайомитись із їх вмістом»⁵⁷⁴.

Значення вивчення рецензій досить вагоме. Як зазначає О. Ясь, «рецензійні нотатки дають можливість простежити авторську реакцію на певні наукові та суспільно-політичні питання, фіксують коло наукових

⁵⁷¹ Антонович М. Новий українознавчий журнал ГУРІ. Harvard Ukrainian Studies. Harvard Ukrainian Research Institute. Cambridge, Massachusetts. Vol. I–II (1977–1978). *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1980. Рік XVII. Ч. 1–4 (65–68). С. 191–197; Його ж. Ювілейне видання ГУРІ. Ukrainian Harvard Studies. Eucharisterion. Essays presented to Omeljan Pritsak on His Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students. Edited by Ihor Sevcenko and Frank E. Sysyn with the assistance of Uliana M. Pasiecznyk. Volume III–IV, 1979–1980. Part I. P. XIV+496. Part II. P. (VI+) 497–972. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1982. Р. XIX. Ч. 1–2 (73–74). С. 94–102.

⁵⁷² Антонович М. Євген Маланюк: Влада. Поезій книга шоста. Філадельфія : Вид-во «Київ», 1951. 76 с. *Розбудова держави*. Монреал, 1952. Р. IV. Ч. 2–3 (6–7). С. 26–29.

⁵⁷³ Антонович М. О. Ольжич: Поезії. Книжка перша. Нью-Йорк, 1956, 104 с. / уклад. О. Лащенко. *Розбудова держави*. 1957. Р. IX. Ч. 20. С. 7–15.

⁵⁷⁴ Антонович М. О. Ольжич: Поезії... С. 7–15; Його ж. Євген Маланюк: Влада. Поезій книга шоста. Філадельфія : Вид-во «Київ», 1951. 76 с. *Розбудова держави*. Монреал, 1952. Р. IV. Ч. 2–3 (6–7). С. 26–29.

зацікавлень ученого, виявляють індивідуальні риси його стилю мислення, допомагають здійснити докладнішу реконструкцію поглядів, уточнити і повніше окреслити коло підходів до розробки певних проблем, а часом віднайти несподівані й оригінальні повороти думки тощо»⁵⁷⁵.

Доволі позитивно роботу М. Антоновича як рецензента оцінив Ю. Макар: «Марко Антонович мав глибоке, навіть енциклопедичне знання різних періодів історії України та Східної Європи. Солідне знання латинської, грецької, німецької, англійської, російської, чеської й інших мов мало дуже важливе значення в його джерелознавчих дослідках і редакційній праці»⁵⁷⁶.

Отже, рецензійну спадщину М. Антоновича можна поділити на огляди та рецензії. Тематично він писав рецензії на праці, тематика яких відповідала його науковим зацікавленням та в чому він був науково обізнаним. У проаналізованих рецензіях чітко простежується, як дослідник дуже уважно, перевіряючи всі доступні йому джерела та літературу, аналізує праці та подає на них рецензії. У рецензіях М. Антонович розглядає праці, видані як в радянській Україні, так і за кордоном, написані як українською, так і іншими мовами. Загальна структура рецензії має всі елементи, які, на думку відомого теоретика української історіографії О. Яся, мають бути присутніми в роботах такого роду. Всі рецензії містять інформацію про основні бібліографічні вихідні дані. Серед зауважень рецензент вказує на фактичні помилки та перекручення, малодослідженість джерельної бази, часто неповне охоплення наявної наукової літератури або її ігнорування, на підтримку стереотипів у різних історичних теоріях. Крім того, М. Антонович вказує на позитивні сторони рецензованих ним праць та, на його думку, користь, яку принесуть вони в розвиток української науки.

⁵⁷⁵ Ясь О. Рецензія ... С. 102.

⁵⁷⁶ Макар Ю. Гідний продовжувач ... с.169

Висновки до розділу 3

Внесок М. Антоновича в розвиток науки проявився в науково-організаційній діяльності, написанні різнотематичних та різножанрових наукових досліджень.

Науково-організаційна діяльність ученого найактивніше проявилась в УІТ та в УВАН у США. Він був одним із засновників товариства, тривалий час був заступником головного редактора журналу УІТ «Український історик», очолював представництво УІТ у Канаді.

Крім того, М. Антонович був активним членом УВАН, спочатку в Європі, потім у Канаді та США. У період із 1992 р. до 1997 р. обіймав посаду Президента УВАН у США. У цей період за його ініціативою відбулася реорганізація архіву та бібліотеки, було проведено низку конференцій та інших заходів, видано декілька книжкових публікацій, підписано договори про співпрацю як з українськими, так і з закордонними інституціями.

Серед наукових праць, які є в науковому доробку М. Антоновича, присутні історичні та такі, що присвячені історії науки. За видами це статті, рецензії, огляди, окремі видання.

Історичні дослідження представлені проблематикою вивчення історії України та єгиптологічними студіями. Учений працював над такими питаннями з історії України, як дослідження громад, вивчення історії студентства, славистичні проблеми (українознавство зокрема), історія української культури та літературознавство. Його праці ґрунтовані на джерелах (велику кількість становить епістолярій).

Єгиптологічні студії фактично були першим науковим зацікавленням ученого-історика, адже він мав фахову підготовку з єгиптології. О. Романова вказує, що він перший здійснив фаховий переклад єгипетських творів українською мовою, а тому його можна вважати першим українським єгиптологом у діаспорі.

Розвиток науки яскраво відобразився у науковій спадщині М. Антоновича. Зокрема, є статті, присвячені розгляду тогочасного стану української історичної науки та чинників, які впливають позитивно й негативно на її розвиток. Висвітлення діяльності українських установ у США та Канаді було зумовлено активною діяльністю М. Антоновича в них. Частково такі праці можуть мати суб'єктивний характер, адже деякі факти викладені на основі власних спогадів, поглядів сучасників.

Історія вивчення життя відомих постатей у творчості дослідника проявилась у персональних дослідженнях і рецензіях, оглядах та замітках. Серед перших досліджень найбільшу увагу М. Антонович приділив вивченню постаті М. Грушевського. Крім того, ним були написані статті та замітки про різною мірою відомих суспільно-політичних діячів та істориків.

Значну частину наукової спадщини М. Антоновича становлять рецензії та огляди. Усі рецензії містять необхідні елементи, притаманні такому виду робіт. Тематично вони відповідають науковим зацікавленням ученого, тим актуальним проблемам історичної науки, в яких він був обізнаний на високому рівні. Публікацію рецензій на сторінках УІ, відомому історичному журналі, вважаємо проявом високої фаховості М. Антоновича.

Очевидно, що внесок М. Антоновича у розвиток науки досить вагомий. Його активна діяльність була одним із чинників сталого розвитку УІТ та УВАН, а історичні та історіографічні дослідження поповнили українську історичну науку новими надбаннями.

ВИСНОВКИ

У **висновках** сформульовано загальні підсумки дослідження та викладено основні положення дисертаційної роботи, винесені на захист.

У роботі проведено теоретичне узагальнення та вирішено актуальне наукове завдання, що полягає у визначенні ролі й місця видатного українського історика, єгиптолога, публіциста та суспільно-політичного діяча М. Антоновича. Інтерес до його постаті виник ще за його життя, однак у цей час з'явилася незначна кількість досліджень, що було пов'язано з неможливістю вивчення зі зрозумілих причин його діяльності радянськими вченими та гіпертрофованою скромністю дослідника, який забороняв колегам за кордоном писати про нього. Сучасні українські вчені присвятили постаті М. Антоновича низку статей, у т.ч. й енциклопедичні гасла, у яких міститься біографічна та бібліографічна інформація. З'ясовано, що відсутнє монографічне дослідження життя і творчості вченого, хоча наявні література та джерела створюють підґрунтя для реконструкції його життєвого й творчого шляху.

Джерельна база дослідження є достатньо репрезентативною. Спираючись на праці М. Ковальського, поділяємо її на документальні, наративні та зображальні джерела та періодичні видання як комплексне джерело. Наративи представлені науковими працями, публіцистикою та рецензіями М. Антоновича, вміщеними в наукових виданнях, зокрема, в журналі «Український історик» (співредактором якого він був), інформаційному виданні «Вісті УВАН», у різноманітних збірниках та монографічних працях. Окрему частину опублікованих джерел становить публіцистична спадщина М. Антоновича. Важливе джерельне значення мають спогади вченого та інформація про нього (переважно опубліковані), а також численне листування (як опубліковане, так і те, що буде вперше введено до наукового обігу), автобіографія, інтерв'ю та ін. До документальних джерел зараховуємо офіційні документи, статuti («Зарева»,

УІТ, УВАН, протоколи та звіти засідань цих установ, документи М. Антоновича про освіту, посвідки про тимчасове проживання та ін.). Крім того, важливе значення для дослідження мають зображальні джерела, переважно представлені світлинами та поштівками.

У дисертації відтворено життєпис М. Антоновича, встановлено низку маловідомих фактів із його біографії. Уточнюючи періодизацію життєвого шляху вченого, запропоновану Л. Винарем, поділяємо життєвий шлях М. Антоновича на чотири періоди: український (1916–1923 рр.), празький (1923–1945 рр.), німецький (1945–1950 рр.) і канадський (1950–2005 рр.). Вважаємо, що формування його як науковця та громадсько-політичного діяча відбулося в перших двох періодах. Основними чинниками, що сприяли формуванню світогляду М. Антоновича, його особистості, були родинне оточення, домашня атмосфера, соціокультурне середовище загалом. Значний вплив на формування його політичних переконань мав відомий український поет, археолог та політичний діяч О. Кандиба (О. Ольжич), а самого М. Антоновича, за переконанням Л. Винара, можна вважати «продуктом інтелектуального празького середовища».

У роботі розкрито становлення М. Антоновича як дослідника. Інтерес до науки виник у нього ще зі шкільних років, але остаточно сформувався під час навчання в університеті. Спочатку найбільше зацікавлення в нього викликали єгиптологічні дослідження. Однак згодом до кола наукових зацікавлень додаються актуальні проблеми історії України, і цей інтерес посилюється з постанням УІТ та виданням «Українського історика». В УВУ його викладачами були відомі дослідники А. Волошин, Д. Дорошенко, О. Колесса, І. Мірчук, С. Наріжний, П. Феденко, В. Щербаківський. Ще в Німеччині він брав участь у діяльності новоствореної УВАН, був секретарем однієї із секцій, а тому сукупність цих усіх чинників сприяла становленню М. Антоновича як фахового вченого-історика.

На основі джерел і літератури відтворено найменш відому сторінку з життя М. Антоновича – участь у роботі Похідних груп на схід України під час Другої світової війни. З'ясовано, що попри погані умови проживання та відсутність масової підтримки місцевого населення, він із колегами по ОУН намагався сприяти відновленню українських наукових установ, був редактором газети, якої жодного номера не вийшло, оскільки німці її закрили, брав активну участь у виданні «Літаврів», був активним членом Культурної референтури ОУН(м). Під час перебування в Україні встановив дружні зв'язки з багатьма українцями – допомагав адаптуватись тим, хто переїжджав до Німеччини та Чехословаччини. Завдяки розпорядженню О. Ольжича вчасно виїхав з Києва, адже німці розпочали репресії проти оунівців. Однак після повернення до Німеччини був заарештований та провів в ув'язненні майже два роки.

Встановлено, що як провідник, засновник й активний член Студентського товариства національного солідаризму «Зарево» М. Антонович зумів об'єднати та згуртувати в межах організації студентів та молодь різних політичних переконань із метою підготовки генерації громадсько-політичних та культурно-освітніх діячів, які могли б стати основою еліти відразу після здобуття Україною незалежності. Товариство було утворено 1949 р., а в основу його роботи було покладено ідею М. Антоновича про працю членів товариства в студійних комісіях за фаховими напрямками. Об'єднання студентських та молодіжних організацій спочатку в Європі, а потім у Північній Америці та в Австралії під егідою однієї організації сприяло консолідації українців в еміграції. Крім того, при ній був заснований Стипендійний фонд, ціллю якого була допомога українському студентству в еміграції. Члени фахових комісій товариства публікували праці на сторінках «Бюлетеня "Зарева"» та журналу «Розбудова держави», до 1954 р. редактором яких був М. Антонович. Останній номер видання було опубліковано в 1958 р. також за його редакцією. Низка членів

цього товариства, що пізніше стали відомими вченими та громадсько-політичними діячами, підтримувала дружні та професійні зв'язки протягом усього життя, зокрема і з М. Антоновичем.

Визначено, що М. Антонович писав як наукові, так і публіцистичні тексти. Останні тематично часто перегукувались із його науковими зацікавленнями. Такі публікації сприяли популяризації історичної науки та українознавства за кордоном.

Простежено, що після еміграції М. Антоновича до Канади він брав активну участь у науково-організаційній роботі. Зокрема, був активним членом УІТ – заступником головного редактора, мовним редактором та постійним автором журналу «Український історик», очолював клітину товариства в Канаді, виступав із доповідями, а також був організатором наукових конференцій. Відповідав за розповсюдження журналу в Канаді, брав участь у наукових та видавничих проєктах УІТ, входив до складу журі конкурсу, який проводило товариство, і в такий спосіб зробив значний внесок у розвиток організації. Крім того, став членом УВАН у Канаді, а в 1972 р. був обраний членом УВАН у США.

Перебуваючи на посаді Президента Української вільної академії наук у США у 1992–1997 рр., зміг активізувати роботу організації. Завдяки його ініціативі розпочалася реорганізація її бібліотеки й архіву, було встановлено співпрацю з різними українськими, американськими та канадськими організаціями. Два видання УВАН було опубліковано за його редакцією: «Сто двадцять п'ять років українській академічній традиції» та «В. Міяковський. Ненадруковане й забуте». Крім того, за його сприяння було реалізовано ще чимало видавничих проєктів УВАН. Було влаштовано низку конференцій та інших імпрез, частину яких – спільно з УІТ.

На підставі доповненої бібліографії праць М. Антоновича (враховуючи й публіцистичні праці) можемо говорити, що наукова та публіцистична спадщина історика нараховує 210 позицій. Тематика творів дає можливість

виявити наукові зацікавлення М. Антоновича. Визначено, що провідним напрямом наукової діяльності вченого були єгиптологія, дослідження громадівського та студентського рухів, історія України, історіографія, а також літературознавство, біографістика тощо.

Його справедливо називають першим фаховим українським єгиптологом в еміграції, оскільки він зумів здійснити фаховий переклад низки літературних пам'яток стародавнього Єгипту на базі авторського термінологічного підґрунтя.

Проаналізовано погляди М. Антоновича на ключові проблеми історії України та історіографії порівняно з поглядами попередників і сучасників. Визначено, що в багатьох напрямках досліджень він фактично був першим, що визначило введення ним до наукового обігу нової інформації та джерел. Сучасні українські дослідники позитивно оцінюють його внесок у вивчення актуальних проблем історії України.

З'ясовано погляди дослідника на громадівський рух. М. Антонович планував написати монографічне дослідження щодо громад, однак через певні життєві обставини йому не вдалося це зреалізувати. Він наголошував, що неможливо вивчати історію суспільно-політичного життя XIX ст. без вивчення літературної спадщини. А відтак серед його досліджень часто натрапляємо на праці з українського літературознавства.

Визначено, що одним із головних завдань для історика в еміграції він вважав введення до наукового обігу джерел, що недоступні в радянській Україні, а тому активно публікував епістолярну спадщину відомих суспільно-громадських діячів. Наскрізною рисою таких публікацій є те, що автор подає розлогі коментарі та у вступних статтях аналізує взаємини між адресатами, історичне тло написання листів.

Рецензійну спадщину М. Антоновича можна поділити на огляди та рецензії. Тематично рецензії віддзеркалювали наукові зацікавлення дослідника або були написані на праці, що викликали гостру реакцію в

науковому світі. Загальною їх рисою є скрупульозне ставлення до використаної автором джерельної бази, інтерпретації фактів та пропозиції щодо шляхів поліпшення тієї чи іншої праці.

Отже, проведене комплексне дослідження життя, науково-організаційної діяльності, аналіз наукової та публіцистичної спадщини історика, організатора науки в діаспори, єгиптолога, літературознавця Марка Дмитровича Антоновича дає нам підстави вважати, що він був гідним продовжувачем славного роду Антоновичів, активним громадсько-політичним діячем, відіграв значну роль у діяльності українських емігрантських організацій та установ, а його наукова спадщина залишається актуальною і для сучасних історичних наукових досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 4158. Український науковий Інститут у Берліні.

Оп. 1.

1. Спр. 6. Особисте листування директора Інституту І. Мірчука, 51 арк.

Центральний державний архів зарубіжної україніки

Ф. 30. Колекція документів діячів української діаспори, зібраних Фондацією імені Олега Ольжича (Україна).

Оп. 1.

2. Спр. 3. Антонович Марко Дмитрович.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 269. Колекція документів «Український музей в Празі».

Оп. 2.

3. Спр. 28. Листи близьких і знайомих, інших осіб та українських емігрантських організацій М. Антоновичу (ксерокопії), 123 арк.

Музей-архів ім. Д. В. Антоновича УВАН у США

Ф. 283. Антонович Марко Дмитрович (1916–2005), історик, публіцист, громадський і політичний діяч, президент УВАН.

4. Спр. Листування М. Антоновича і В. Дорошенка.
5. Спр. Листування М. Антоновича і В. Міяковського.

6. Спр. Листування М. Антоновича і Д. Чижевського.
7. Спр. Листування М. Антоновича і Є. Маланюка.
8. Спр. Листування М. Антоновича і Т. Скрипки.
9. Спр. М. Антонович (Різне).

**Науково-дослідний центр «Інститут досліджень української діаспори
імені професора Любомира Винара»**

Національного університету «Острозька академія»

Архів Українського історичного товариства

Архів Марка Антоновича

10. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Дорожинський П.». Лист М. Антоновича до П. Дорожинського від 09.01.1971 р. 1 арк.
11. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Дорошенко Д.». Спомини про Д. І. Дорошенка. 1 арк.
12. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Жуковський А.». Лист М. Антоновича до А. Жуковського від 23.06.1959 р.
13. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Климович О.». Лист М. Антоновича до О. Климович від 20.10.1958 р. 1 арк.
14. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист Л. Винара до М. Антоновича від 31.11.1979 р. 1 арк.
15. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист М. Антоновича до Л. Винара від 12.04.1989 р. 1 арк.
16. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист Л. Винара до М. Антоновича від 14.11.1994 р. 1 арк.

17. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та О. Романової». Лист М. Антоновича до О. Романової від 14.06.1999 р. 1 арк.
18. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та О. Романової». Лист О. Романової до М. Антоновича від 03.06.1999 р. 1 арк.
19. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». «Марко Антонович як людина і організатор українського наукового життя» (доповідь Л. Винара на конференції в УВАН «Сорокаліття Українського Історичного Товариства», Нью-Йорк, 03.04.2005 р.). 7 арк.
20. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист Л. Винара до М. Антоновича від 12.03.1997 р. 1 арк.
21. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист Л. Винара до М. Антоновича від 04.09.1989 р. 1 арк.
22. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист Л. Винара до М. Антоновича від 07.05.1990 р. 1 арк.
23. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист Л. Винара до М. Антоновича від 08.07.1968 р. 1 арк.
24. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист М. Антоновича до Л. Винара від 26.07.1985 р. 1 арк.
25. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист М. Антоновича до Л. Винара від 11.08.1992 р.

26. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист М. Антоновича до Л. Винара від 21.07.1988 р. 1 арк.
27. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист М. Антоновича до Л. Винара від 24.02.1984 р. 1 арк.
28. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист Л. Винара до М. Антоновича від 05.12.1981 р. 1 арк.
29. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист Л. Винара до М. Антоновича від 06.01.1996 р. 1 арк.
30. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист Л. Винара до М. Антоновича від 08.10.1996 р. 1 арк.
31. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист М. Антоновича до Л. Винара від 11.08.1992 р. 1 арк.
32. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист Л. Винара до М. Антоновича від 28.12.1993 р. 1 арк.
33. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист ЦДІАЛ до М. Антоновича та Л. Винара від 04.01.1997 р. 1 арк.
34. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист М. Антоновича до Л. Винара від 05.08.1985 р. 1 арк.
35. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Листування М. Антоновича та Л. Винара». Лист Л. Винара до М. Антоновича від

26.07.1997 р. 1 арк.

36. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Різне». Лист М. Антоновича до п. Андрія (*ймовірно до А. Мельника*) від 16.11.1996 р.

37. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Різне». Лист М. Антоновича до Ростислава Софроневича від 08.08.1991 р. 1 арк.

38. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «УВАН» Лист «До конференції дійсних членів УВАН у США, Нью-Йорк» від 06.07.1993 р. 1 арк.

39. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «УВАН». Лист М. Антоновича до Управи УВАН (Канада, Вінніпег, Манітоба) від 04.03.1993 р. 1 арк.

40. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «УВАН». Лист М. Антоновича до Управи УВАН від 06.05.1989 р. 1 арк.

41. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «УВАН». Лист Голови Номінаційної Комісії УВАН до М. Антоновича від 30.01.1997 р. 1 арк.

42. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «УВАН». Праця секретарки і президента УВАН. 7 арк.

43. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «УВАН». Протокол про співпрацю між Українською Вільною Академією Наук у США та Інститутом Літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України від 26 червня 1997 р. Арк. 2.

44. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 1, Папка «Установи». Лист М. Антоновичу від Інституту сходознавства НАН України (за підписом в.о. директора Л. Матвєєвої) від 04.06.1999 р. 1 арк.

45. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Зарево». Б. Винар. Зарево і «Розбудова держави». Спомини. 75 арк.

46. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Особисті документи, родина». Відомості про родину. 1 арк.

47. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Особисті документи, родина». Життєпис. 3 арк.
48. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Особисті документи, родина». Короткі автобіографічні відомості. 1 арк.
49. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Особисті документи, родина». Раїна Антонович-Вольф. В пам'ять Марка Антоновича. 3 арк.
50. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Особисті документи, родина». На 2-му конгресі МАУ. 1 арк.
51. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Особисті документи, родина». Син славетного українського роду (З приводу смерті Марка Антоновича). Спогади М. Мушинки.
52. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 2, Папка «Особисті документи, родина». Лист Л. Винара до Мирослави Антонович від 04.04.1986 р. 1 арк.
53. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 3, Папка «Робочі матеріали, праці». Франтішек Лекса (З приводу смерті сеньйора слов'янських єгиптологів). 1 арк.
54. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 3, Папка «Робочі матеріали, праці». Сучасний стан української науки і культури в Советській Україні (машинопис). 4 арк.
55. Архів УІТ (Архів М. Антоновича). Коробка № 3, Папка «Робочі матеріали, праці». Розбудова держави. 2 арк.

Домашній архів О. Романової (Київ, Україна)

56. Лист М. Антоновича до О. Романової від 21.07.1998 р., 1 арк.
57. Лист М. Антоновича до О. Романової, без дати, 4 арк.
58. Лист М. Антоновича до О. Романової від 02.09.1998 р., 1 арк.
59. Лист М. Антоновича до О. Романової від 16.06.1999 р., 1 арк.

60. Лист М. Антоновича до О. Романової від 23.05.1998 р., 1 арк.
61. Лист М. Антоновича до О. Романової від 30.04.1998 р., 1 арк.

Архів С. Годжал (Острог, Україна)

62. Інтерв'ю з особистого архіву автора з Т. Скрипкою від 04.09.2019 р. (Запис).
63. Лист від О. Пеленської від 18.10.2017 р. (Лист).

Опубліковані джерела

64. Антонович М. Листи М. Грушевського до Т. Починка з додатком двох листівок до Д. Островського. З матеріалів Музею-архіву ім. Д. Антоновича при УВАН у Нью-Йорку, США / коментар і примітки М. Антоновича. *Український історик*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1970. Р. VII. Ч. 1–3 (25–27). С. 168–183.
65. Антонович М. Рец. на книгу: В. Плачинда. Павло Гнатович Житецький. Київ : Наукова думка, 1987. 206 с. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1988. Т. 25. Ч. 1–4. С. 207–208.
66. Антонович М. Рец. на книгу: І. Клейнер. Національні проблеми останньої імперії (Національне питання в СРСР очима радянських дисидентів). Париж : Перша Українська Друкарня у Франції, 1978. 406 с. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1979. Р. XVI. Ч. 1–4 (61–64). С. 161–163.
67. Антонович М. Рец. на книгу: Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»). Збірник матеріалів / уклад. В. Чорновіл. Перша українська друкарня у Франції. Париж, 1967. С. 336. *Український історик*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1968. Р. V. Ч. 1–4 (17–20). С. 151–152.
68. Антонович М. Рец. на книгу: М. Брайчевський. Утвердження християнства на Русі. АН УРСР. Інститут археології. Київ : Наукова думка, 1988. 262 с. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1989. Ч. 1–

3 (101–103). Т. 26. С. 148–150.

69. Антонович М. Рец. на книгу: Г. Сергієнко. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. Київ : Наукова думка, 1983. 206 с. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1985. Т. XXII. Ч. 1–4 (85–88). С. 235–237.

70. Антонович М. Рец. на книгу: Г. Марахов. Социально-политическая борьба на Украине в 50–60-е годы XIX века. Киев : Вища школа, 1981. 160 с. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1982. Р. XIX. Ч. 1–2 (73–74). С. 110–111.

71. Антонович М. Рец. на книгу: М. Брайчевський. Коли і як виник Київ. АН УРСР, Інститут історії. Київ, 1963. 164 с. *Український історик*. Денвер, 1964. Р. I. Ч. 2–3. С. 48–49.

72. Антонович М. Рец. на книгу: Ю. Пинчук. Исторические взгляды Н. И. Костомарова. Критический очерк. АН УССР. Институт истории. Киев : Наукова думка, 1984. 190 с. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1986. Т. 23. Ч. 1–2 (89–90). С. 127–128.

73. Антонович М. Рец. на книгу: Adam V. Ulam. In the Name of the People. Prophets and Conspirators in Revolutionary Russia. New York : The Viking Press 1977. XIV + 418 p. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1978. Р. XV. Ч. 4 (60). С. 119–121.

74. Антонович М. Рец. на книгу: Arkady Joukovsky. Histoire de l'Ukraine. Preface d'Alaine Besancon. Aux edition du Dauphin. France, 1993. Р. VI + 288. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Київ ; Львів ; Мюнхен, 1995. Т. XXXII. Ч. 1–4 (124–127). С. 325–327.

75. Антонович М. Рец. на книгу: D. Cyzevs'kyj. A History of Ukrainian Literature. Edited by George S. N. Luckyj. *Ukrainian Academic Press*, 1975. 681 p. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1976. Р. XIII. Ч. 1–4 (49–52). С. 131–133.

76. Антонович М. Рец. на книгу: Motyl A. The Turn to the Right: the

Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919–1929. New York : East European Monographs, Boulder, № LXV, 1980. 212 p. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1982/1983. Р. XX. Ч. 3–4 (75–76) / 1 (77). С. 159–161.

77. Антонович М. Рец. на книгу: Zonia Keywan, Martin Coles. *Greater than Kings, Ukrainian Pioneer Settlement in Canada*. Montreal : Harvest House, 1977. 168 p. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1978. Р. XV. Ч. 1–3 (57–59). С. 183–184.

78. Антонович М. Азбучна дискусія. *Самостійна Україна*. Січень–лютий 1958. С. 21–23.

79. Антонович М. Володимир Міяковський. *Український історик*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1969. Р. VI. Ч. 1–3 (21–23). С. 95–101.

80. Антонович М. Жмут спогадів про Олену Телігу. *Олена Теліга. Листи. Спогади* / упор. Н. Миронець. 2-ге вид., випр. Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2004. С. 317–319.

81. Антонович М. На роздоріжжях наукової діяльності. *Новини з академії*. 1997. Ч. 21. С. 1.

82. Антонович М. Нарис історії Центрального Союзу Українського Студентства (1922–1945). *Український історик*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1974. Р. XI. Ч. 1–3 (41–43). С. 136–154; Р. XI. Ч. 4 (44). С. 18–46.

83. Антонович М. Нарис історії ЦЕСУС-у, 1921–1945. Мюнхен ; Нью-Йорк ; Торонто, 1976. 45 с.

84. Науковий збірник УВАН у США (1945–1950–1995) / за ред. М. Антоновича. Нью-Йорк, 1999. Т. IV. 428 с.

85. Антонович М. Недрукована стаття д-ра О. Кандиби. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1985. Т. XXII. Ч. 1–4 (85–88). С. 126–129.

86. Антонович М. Недруковані листи В. Б. Антоновича до Ф. К. Вовка. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1988. Т. XXV. Ч. 1–

4 (97–100). С. 148–164.

87. Антонович М. Ненависть чи любов. *Смолоскип* : журнал української молоді і студентства. 1960. № 11 (81). С. 5.

88. Антонович М. Нова невдала концепція (кілька думок з приводу праці Г. Грабовича). *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1985. Т. XXII. Ч. 1–4 (85–88). С. 221–227.

89. Антонович М. Новий українознавчий журнал ГУРІ. *Harvard Ukrainian Studies*. Harvard Ukrainian Research Institute. Cambridge, Massachusetts. Vol. I–II (1977–1978). *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1980. Т. XVII. Ч. 1–4 (65–68). С. 191–197.

90. Антонович М. О. Кониський і М. Грушевський. *Український історик*. 1984. Т. XXI. Ч. 1–4 (81–84). С. 48–63.

91. Антонович М. О. Ольжич – якого не знаємо *Український історик*. Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Острог ; Торонто ; Париж, 2007–2008. Т. XLIV/XLV. Ч. 3–4 (175–176) / 1–2 (177–178). С. 81–84.

92. Антонович М. О. Ольжич: Поезії. Книжка перша. Нью-Йорк, 1956, 104 с. / уклад. О. Лащенко. *Розбудова держави*. 1957. Р. IX. Ч. 20. С. 7–15.

93. Антонович М. О. Ольжич і сучасність. *За героїчну духовність* : матеріали конференції «Зарева» присвяченої д-р. Олегу Кандибі – О. Ольжичу. Нью-Йорк, 1977. С. 51–61.

94. Антонович М. Панас Феденко. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1982–1983. Р. XX. Ч. 3–4 (75–76) / 1 (77). С. 151–153.

95. Антонович М. Про двох братів. З антології єгипетської літератури. *Сучасність*. 1966. № 9 (69). С. 47–57.

96. Антонович М. Про приреченого принца. З антології єгипетської літератури. *Сучасність*. 1966. № 8 (68). С. 59–65.

97. Антонович М. Проф. д-р Микола Вікул 1888–1935. Його життя й ідеологічна діяльність. *Розбудова держави* : академічний журнал. 1955. Р. VII. Ч. 1 (16). С. 21–36.

98. Антонович М. Суспільно-політичні погляди Шевченка після заслання. *Смолоскип* : журнал української молоді і студентства. 1960. № 11 (81). С. 9–12.
99. Антонович М. У Сторіччя Тараса Шевченка. *Смолоскип* : журнал української молоді і студентства. 1961. № 17 (87). С. 1.
100. Антонович М. Українська Біблія (у 150-ті роковини видання «Кобзаря»). *Календар-альманах «Нового шляху»*. Торонто, 1990. С. 93–100.
101. Антонович М. Українська національна революція в нашій поезії. *Розбудова держави*. Монреал, 1952. Р. IV. Ч. 2–3 (6–7). С. 1–5.
102. Антонович М. Українська петербурзька громада. *Ювілейний збірник УВАН у Канаді*. Вінніпег, 1976. С. 75–93.
103. Антонович М. Шевченко і громади. *Слово і час* : журнал інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України та спілки письменників України. 1992. № 3. С. 35–37.
104. Антонович М. Ювілейне видання ГУРІ. *Ukrainian Harvard Studies. Eucharisterion. Essays presented to Omeljan Pritsak on His Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students. Edited by Ihor Sevcenko and Frank E. Sysyn with the assistance of Uliana M. Pasicznyk. Volume III–IV, 1979–1980. Part I. P. XIV+496. Part II. P. (VI+) 497–972. Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1982. Р. XIX. Ч. 1–2 (73–74). С. 94–102.
105. Антонович М. Як нам обговорювати актуальні проблеми. *Смолоскип* : журнал української молоді і студентства. 1960. № 14 (84). С. 4–5.
106. Антонович М.О. Ольжич – якого не знаємо. *Український історик*. Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Острог ; Торонто ; Париж, 2007–2008. Т. XLIV/XLV. Ч. 3–4 (175–176) / 1–2 (177–178). С. 81–84.
107. Антонович М. Українська національна революція в нашій поезії. *Розбудова держави*. Монреал, 1952. Р. IV, Ч. 2–3 (6–7). С. 1–5.
108. Антонович М. Рец. на книгу: Українською музою натхнені (Польські поети, які писали українською мовою) / упор.: Р. Кирчів, М. Гнатюк. Київ,

- 1971, 304 с. *Український історик*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1972. Р. IX. Ч. 1–2 (33–34). С. 139–140.
109. Антонович М. Рец. на книгу: *Česko-slovenské práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od roku 1760*. Biograficko-bibliografický slovník. Praha, 1972, 561 р. *Український історик*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1974. Р. XI. Ч. 4 (44). С. 116–117.
110. Антонович М. Чеська література на сторінках «Студентського вісника». *Сучасність*. 1987. Ч. 2 (310). С. 79–84.
111. 125 років Київської Української Академічної традиції (1861–1986) : зб. наукових праць. УВАН у США / за ред. М. Антоновича. Нью-Йорк. 642 с.
112. Антонович М. На роздоріжжях наукової діяльності. *Новини з академії*. 1997. Ч. 21. С. 1.
113. Видання УІТ: теперішній стан і пляни на майбутнє. *Свобода*. 1980. № 64. С. 1.
114. Жуковський А. Сторінка комісій. Звіт з діяльності комісій «Зарева» від 25 травня 1950 року до 01 червня 1951 року. *Листок Дружби*. Монреаль ; Клівленд ; Париж ; Мюнхен, 1951. Ч. 7 (2). С. 26–27.
115. Звернення Українського Історичного Товариства з нагоди 125-ліття народження Михайла Грушевського. *Свобода*. 1991. № 83. С. 3.
116. Антонович М. В. Липинський і Д. Дорошенко. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1982–1983. Р. XX. Ч. 3–4 (75–76) / 1 (77). С. 5–18.
117. Проголошено конкурс на монографію про Володимира Великого. *Свобода*. 1988. № 51. С. 1.
118. 25-річчя Українського Історичного Товариства. *Свобода*. 1990. № 186. С. 2.
119. Антонович М. Відійшов Максим Рильський. *Смолоскип* : журнал української молоді і студентства. 1964. № 3–4 (106–107). С. 10–11.
120. Антонович М. Володимир Міяковський. *Український історик*. Нью-

Йорк ; Мюнхен, 1969. Р. VI. Ч. 1–3 (21–23). С. 95–101.

121. Антонович М. Зізнання Степана Томашівського: коментарі і переклад. *Український історик*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1972. Р. IX. Ч. 1–2 (33–34). С. 91–99.

122. Антонович М. Нотатки про Свидницького (продовження). *Розбудова держави*. Торонто, 1958. Р. X. Ч. 22. С. 41–48.

123. Антонович М. Чи денаціоналізація справді необхідна? *Сучасність*. Мюнхен, 1963. Ч. 6 (30). С. 74–80.

124. Антонович М. «Мало відома сторінка в творчості О. Ольжича». *Самостійна Україна*. 1949. Р. 2. Ч. II. С. 6.

125. Антонович М. Рец. на книгу: М. Брайчевський. Походження Русі. АН УРСР, Київ, 1968, 224 с. *Український історик*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1969. Р. VI. Ч. 1–3 (21–23). С. 150–152.

126. Антонович М. Рец. на книгу: В. Сімович. Українське мовознавство. Розвідки й статті / упор. Ю. Шевельов. *Українські студії Оттавського університету*. Оттава : University of Ottawa Press, 1981. № 4 і 6. Т. 1. 451 с. ; Оттава : University of Ottawa Press, 1984, Т. 2. 239 с. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1986. Т. XXIII. Ч. 3–4 (91–92). С. 153–154.

127. Антонович М. Рец. на книгу: В. Липинський. Архів. Т. 6. Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського / за ред. І. Коровицького. Філядельфія, 1973. XLIV + 452 с. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. Р. XII. Ч. 3–4 (47–48). С. 131–132.

128. Антонович М. Рец. на книгу: Пісні літературного походження. АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. Українська народна творчість / упор. В. Бойко (тексти), А. Омельченко (мелодії). Київ : Народна думка, 1978. 496 с. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1982–1983. Р. XX. Ч. 3–4 (75–76) / 1 (77). С. 175–179.

129. Антонович М. Рец. на книгу: Abbot Gleason. Young Russia. The

- Genesis of Russian Radicalism in the 1860s. New York : The Viking Press, 1980. XIV + 437 p. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1981. Р. XVIII. Ч. 1–4 (69–72). С. 232–233.
130. Антонович М. Рец. на книгу: Motyl A. The Turn to the Right: the Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919–1929. New York : East European Monographs, Boulder, № LXV, 1980. 212 p. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1982/1983. Р. XX. Ч. 3–4 (75–76) / 1 (77). С. 159–161.
131. Антонович М. 50-річчя Української вільної академії наук. *Науковий збірник УВАН у США (1945–1950–1995)*. Нью-Йорк, 1999. Т. IV. С. 9–31.
132. Антонович М. Біля джерел українського націоналізму (Українське суспільно-громадське життя сто років тому). *Смолоскип* : журнал української молоді і студентства. 1960. Р. 11. № 10 (80). С. 8–11.
133. Антонович М. Бл. пам. Володимир Маруняк (1913–1997). *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Київ ; Львів ; Мюнхен, 1997. Т. XXXIV. Ч. 1–4 (132–151). С. 329–330.
134. Антонович М. Богослов, Орган т-ва Студентів-богословів Української Православної Церкви. Кн. 1. Нью-Йорк, 1951, 90 с. *Розбудова держави*. Монреал, 1952. Р. IV. Ч. 2–3 (6–7). С. 26.
135. Антонович М. В. Липинський і демократія. *Розбудова держави*. *Бюлетень Зарева*. Монреал, 1953. Р. V. Ч. 2 (10). С. 20–24.
136. Антонович М. Вірш Шевченка «Мій Боже милий»... *Український історик*. 1986. Ч. 3–4 (91–92). С. 23–32.
137. Антонович М. Вплив шевченкознавчої праці О. Кониського на його літературну творчість (На підставі порівняння двох його творів – «В гостях добре, дома ліпше» і «Грішники»). *Новий літопис*. Вінніпег, 1965. Р. V. Ч. 14. С. 9–23.
138. Антонович М. Вступне слово. *Інформаційний листок літературної комісії*. Мюнхен, 1950. Ч. 2. С. 3–4.

139. Антонович М. Д-р Олег Кандиба. *Український історик*. 1985. Т. XXII. Ч. 1–4 (85–88). С. 46–48.
140. Антонович М. Декілька думок з приводу збірки поезій Емми Андієвської «Кути опостінь». Нью-Йорк, 1962. 68 с. *Смолоскип* : журнал української молоді і студентства. 1963. № 3 (100). С. 10–12.
141. Антонович М. Декілька зауважень до Шевченкового вірша «Не нарікаю я на Бога». *Сучасність*. 2000. № 5. С. 115–118.
142. Антонович М. Деякі аспекти українського всесвітнього конгресу. *Самостійна Україна*. 1960. № 6. С. 10–12.
143. Антонович М. До 15-річчя Українського Історичного Товариства (декілька міркувань). *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1980. Р. XVII. Ч. 1–4 (65–68). С. 104–109.
144. Антонович М. До взаємин М. С. Грушевського з С. О. Єфремовим. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. Р. XII. Ч. 1–2 (45–46). С. 91–99.
145. Антонович М. До дискусії навколо М. С. Грушевського. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Київ ; Львів ; Мюнхен, 1991/1992. Т. XXVIII/XXIX. Ч. 3–4 (110–111) / 1–4 (112–115). С. 370–379.
146. Антонович М. До етимології назви слов'ян. *Розбудова держави*. Торонто, 1958. Р. X. Ч. 22. С. 64.
147. Антонович М. Євген Маланюк: Влада. Поезій книга шоста. Філядельфія : Вид-во «Київ», 1951. 76 с. *Розбудова держави*. Монреал, 1952. Р. IV. Ч. 2–3 (6–7). С. 26–29.
148. Антонович М. Жмут спогадів про Олену Телігу . *Самостійна Україна*. 1976. Ч. 1–2 (січень–лютий). С. 28–30.
149. Антонович М. Жмут споминів. *Лицар праці і обов'язку* : зб. присвячений пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. Торонто ; Нью-Йорк, 1983. С. 69–73.

150. Антонович М. З історії громад на рубежі 1850–1860-х років. *Київська старовина*. 1998. № 2. С. 49–84.
151. Антонович М. З наукової лабораторії Ярослава Пастернака. *Український історик*. Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Острог ; Торонто ; Париж, 2005. Т. XLII. Ч. 2–4 (166–168). С. 114–122.
152. Антонович М. З нових видань УВАН. *Розбудова держави*. Монтреал, 1953. Р. V. Ч. 5 (9). С. 19–21.
153. Антонович М. З останньої хвилини... *Листок дружби*. 1951. Ч. 6 (1). Монреаль ; Лорейн. С. 11.
154. Антонович М. Загублені вірші О. Ольжича. *Розбудова держави*. Торонто, 1958. Р. X. Ч. 22. С. 62–63.
155. Антонович М. Звіт провідника «Зарева» за час від 21 травня 1950 до 30 червня 1951 рр. *Листок дружби*. Монреаль ; Клівленд ; Париж ; Мюнхен, 1951. Ч. 7 (2). С. 10–14.
156. Антонович М. Зиновій Книш. Історія української політичної думки до кінця XVIII ст. *Розбудова держави*. Монреал, 1952. Р. IV. Ч. 4 (8). С. 29.
157. Антонович М. Значення громад раннього періоду (1859–1963) для дальшого розвитку українського національного руху. *Другий міжнародний конгрес україністів, Львів, 22–28 серпня 1993 р.* : доповіді і повідомлення. Львів, 1994. Ч. 1: Історія. С. 194–195.
158. Антонович М. Історичні концепції А. П. Свидницького. *Український історик*. Денвер, 1964. Р. I. Ч. 2–3. С. 6–12.
159. Антонович М. Історіософія Юліяна Вассіяна (спроба характеристики). Д-р Юліян Вассіян. Твори. Т. 1. *Степовий сфінкс*. Суспільно-філософські нариси. Торонто : Євшан-зілля, 1972. С. 26–38.
160. Антонович М. Історіософія Юліяна Вассіяна (Спроба характеристики). *Розбудова держави*. *Бюлетень Зарева*. Клівленд, 1954. Р. VI. Ч. 1 (12). С. 2–11.
161. Антонович М. Коли постали громади. *Науковий збірник УВАН у*

США. Нью-Йорк, 1977. Т. 3 : зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. С. 127–136.

162. Антонович М. Листи до мерців. Напис з гробниці Уні. Спир душі з тілом. З антології єгипетської літератури. *Сучасність*. 1966. № 12 (76). С. 44–59.

163. Антонович М. Людина-суспільство-нація: соціологічна пов'язаність і етична градація. *Календар-альманах «Нового шляху» на 1964 рік*. Вінніпег, 1964. С. 49–56.

164. Антонович М. М. П. Драгоманов і «Вільне слово». *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1978. Р. XV. Ч. 4 (60). С. 41–58.

165. Антонович М. Михайло Грушевський в листуванні Івана Франка. *Український історик*. Нью-Йорк ; Київ ; Торонто ; Мюнхен ; Львів, 1991/1992. Т. XXVIII/XXIX. Ч. 3–4 (110–111) / 1–4 (112–115). С. 293–300.

166. Антонович М. Моя остання зустріч з О. Ольжичем. *Самостійна Україна*. 2004. Р. LVI (56). Ч. 3/439. С. 5–6.

167. Антонович М. Моя остання зустріч з О. Ольжичем. *Самостійна Україна*. 2004. Р. LVI (56). Ч. 3/439. С. 5–6.

168. Антонович М. Нарис історії Центрального Союзу Українського Студентства (1921–1945). Мюнхен ; Нью-Йорк ; Торонто, 1976. 57 с.

169. Антонович М. Національні мотиви в поезії В. Голобородька. *Філософські, правничі й соціально-економічні студії УВУ*. Мюнхен, 1984. Т. 10. С. 135–146.

170. Антонович М. Наші завдання на ідеологічному фронті. «*Бюлетень Зарево*». Мюнхен, 1949. Ч. 1. С. 19–20.

171. Антонович М. Нова праця про походження Руси (декілька зауважень з приводу першого тому праці проф. д-ра О. Пріцака «The Origin of Rus'», Cambridge, Mass., HURI, 1981. 926 p.) *Український історик*. 1983. Т. XX. Ч. 2–4 (78–80). С. 162–168.

172. Антонович М. Нотатки про Свидницького. *Розбудова держави*. 1957.

Р. ІХ. Ч. 20. С. 7–15.

173. Антонович М. О. Олесь (Олександр Іванович Кандиба). *Самостійна Україна*. 1999 (жовтень–грудень). Р. LI (51). Ч. 4/474. С. 3–11.

174. Антонович М. П. Куліш в оцінці І. Нечуй-Левицького. *Український історик*. 1969. Т. VI. Ч. 4 (24). С. 38–46.

175. Антонович М. Скиття і Єгипет в античному письменстві. Женева : Український Морський Інститут, 1946. 19 с.

176. Антонович М. Справа Грушевського. *Український історик*. 1984. Т. XXI. Ч. 1–4 (81–84). С. 262–277.

177. Антонович М. Традиції української державности і незалежности від Хмельницького до ХХ сторіччя. *Український історик*. Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Острог ; Торонто ; Париж, 2006. Т. XLIII. Ч. 1–3 (169–171). С. 71–77.

178. Антонович М. У 75-річчя Української державности (декілька міркувань на актуальні теми). *Календар-альманах «Нового шляху»*. Торонто, 1993. С. 31–39.

179. Антонович М. Українська петербурзька громада. *Ювілейний збірник УВАН у Канаді*. Вінніпег, 1976. С. 75–93.

180. Антонович М. Most. Quarterly for Slovak Culture. Cleveland. № 1–3. 1954. *Розбудова держави*. Денвер, 1954/1955. Р. VI. Ч. 4 (15). С. 45–46.

181. Антонович М. Ukrainian Dumy. Editio minor. Original texts. Translations by George Tarnawsky and Patricia Kilina. Introductions by Natalie K. Moyle. Toronto ; Cambridge, Canadian Institute of Ukrainian Studies and Harvard Ukrainian Research Institute, 1979. 219 p. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1980. Р. XVII. Ч. 1–4 (65–68). С. 205–207.

182. Антонович М. «І Архімед і Галілей» (Інтерпретація). *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1989. Т. 26. Ч. 1–3 (101–103). С. 19–28.

183. Антонович М. Шлях до співпраці між АН України та УВАН. *Новини з Академії*. 1993. Ч. 17. С. 3.

184. Булат Т. До ювілею журналу «Український історик». *Свобода*. 1993. № 212. С. 2.
185. Видання першого атласу історії України. *Свобода*. 1980. № 267. С. 3.
186. Видання творів проф. д-ра Олександра Оглоблина. Звернення УІТ до українського громадянства й установ. *Свобода*. 1981. № 100. С. 4.
187. Вина Б. Моє життя – спомини. Денвер : Українське Академічне Видавництво, 2003. 548 с.
188. Винар Л. Українське Історичне Товариство. 1965–1980. *Свобода*. 1980. № 64. С. 1.
189. Відзначення 40-ліття Українського Історичного Товариства. *Свобода*. 2005. № 17. С. 10.
190. Гирич І. З династії славетних Антоновичів: Інтерв'ю Марка Антоновича для «Старожитностей». *Старожитності*. 1993. № 19/24. С. 24–27.
191. З діяльності «Зарева». *Листок дружби*. Монреаль, 1951. Ч. 6 (1). С. 5.
192. З листів до редакції. Відкритий лист до Президента України Леоніда Кучми. *Свобода*. 1994. № 183. С. 2.
193. Інтерв'ю М. Антоновича з І. Винницькою. *Україна Модерна*. Київ, 2008. Ч. 13 (2). С. 147–169.
194. Кралюк П. Конференцією відзначено 50-ліття журналу «Український історик». *Свобода*. 2013. № 47. С. 15.
195. Михалевич М. 1941–1991. *Календар-альманах «Нового шляху» на 1991 р.* С. 76.
196. Нарада українських науковців. *Бюлетень Української Вільної Академії Наук*. Лютий 1946. Ч. 2. Арк. 3–6.
197. Наші позиції (до відома фізичним і правним членам «Зарева»). *Листок дружби*. Монреаль ; Чикаго, 1951. Ч. 4–5. С. 2.
198. Неврлий М. У пам'яті і серці моєму (спогади про Марка Антоновича). *Український історик*. 2005. Ч. 2–4 (166–168). С. 135–142.

199. Обіжник до Проводів правних членів, зв'язкових і фізичних членів ОУСТНС «Зарево». *Листок дружби*. Монреаль ; Чикаго, 1950. Ч. 3. С. 6.
200. Омельченко В. Звіт з праці Першого Віце-президента. *Вісті УВАН у США*. Нью-Йорк, 2000. Ч. 2. С. 271–272.
201. Омельченко В. Українська вільна академія наук у США. *Науковий збірник (1945–1950–1995)*. Нью-Йорк, 1999. С. 40–51.
202. Плав'юк М. Зарево. Об'єднання Українських Академічних Товариств Національного Солідаризму. *Календар-альманах «Нового шляху» на 1953 рік*. Вінніпег, 1953. С. 104.
203. Процик А. Звіт з праці Наукового Секретаря. *Вісті УВАН у США*. Нью-Йорк, 2000. Ч. 2. С. 280–282.
204. Стерчо П. Сторінка стипендійного фонду ім. О. Ольжича. Звідомлення з діяльності та фінансових оборотів за час від серпня 1950 р. по 30.06.1951 р. *Листок дружби*. Монреаль ; Клівленд ; Париж ; Мюнхен, 1951. Ч. 7 (2). С. 28–36.
205. У глибокому смутку... *Свобода*. 1987. № 222. С. 3.
206. УІТ підготовляє наукову конференцію про М. Грушевського. *Свобода*. 1984. № 88. С. 1.
207. Чикаленко Л. Об'єднання наукової роботи. *Бюлетень УВАН*. 1946. Ч. 1. С. 1.
208. Шаповал А. «Шукаю все ще бурь і неспокою»: листи Марка Антоновича до Володимира Міяковського (1942–1943 рр.). *Пам'ятки* : археографічний щорічник. Київ, 2010. Т. 11. С. 268–280.

II. ЛІТЕРАТУРА

209. Академічний сезон 1994–1995 рр. *Новини з Академії*. 1995 Ч. 19. 8 с.
210. Антонова О. «Зазираючи за горизонт». Національно-світоглядна публіцистика Миколи Жулинського : монографія / держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Луганськ, 2014. 224 с.

211. Архімович О. Матеріяли до історії Української Вільної Академії Наук у США. *Вісті УВАН у США*. Нью-Йорк, 2000. Ч. 2. 360 с.
212. Архімович О. Українська Вільна Академія Наук в її історичному розвитку. *Ювілейне видання, присвячене двадцятиліттю діяльності (1945–1965)*. Нью-Йорк : УВАН, 1967. С. 89–139.
213. Атаманенко А. «Бюлетень» Української Вільної Академії Наук 1946–1947 рр. як джерело до вивчення діяльності УВАН у Німеччині. *Вісті УВАН*. Нью-Йорк, 2004. Т. 3. С. 31–45.
214. Атаманенко А. Закордонне українознавство: структура та перспективи розвитку. *Сто років академічної славістики в Україні: здобутки та перспективи*. Київ, 2018. С. 113–114.
215. Атаманенко А. Любомир Винар як редактор «Українського історика». *Український історик*. 2003. Ч. 1–5. С. 16–38.
216. Атаманенко А. Любомир Винар: життя і праця (з нагоди 75-ліття вченого). *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Київ ; Львів ; Острог ; Париж, 2007–2008. Ч. 3–4. С. 7–44.
217. Атаманенко А. Методологічні засади біоісторіографічних досліджень. *Наукові записки Університету «Острозька академія»*. Острог, 1998. Т. 1. С. 28–36.
218. Атаманенко А. Українське історичне товариство як чинник української науки в діаспорі: творення, структура, діяльність і видання (до 45-ліття Товариства). *Український історик*. Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Острог ; Торонто; Париж, 2009. Т. XLVI. VOL 1–4 (181–184). С. 22–61.
219. Атаманенко А. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність. Острог : Національний університет «Острозька академія», 2010. 671 с.
220. Атаманенко А. Формування матеріальної бази діяльності Українського історичного товариства. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2009. Вип. 13. С. 240–256.

221. Атаманенко А., Хімка М. «Літопис Української Вільної Академії Наук» (1946–1948). *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. Дев'ятої всеукраїнської наук.-теорет. конф., Львів, 28–29 жовтня 2005 р. Львів, 2005. С. 188–194.
222. Баран О. Золотий ювілей Української Вільної Академії Наук в Канаді. *Вісті УВАН у США*. Нью-Йорк, 2000. Ч. 2. С. 45–52.
223. Бодак О. Постать М. Ю. Брайчевського в українській історіографії. *Волинські історичні записки*. Житомир, 2010. Т. 4. С. 47–57.
224. Бокайло О. «Бюлетень Зарево» та «Розбудова держави» як періодичні видання організації «Зарево». *Українська діаспора: проблеми дослідження* : тези доповідей VIII Міжнар. наук. конф., Острог, 27–28 вересня 2016 р. Острог, 2016. С. 334–337.
225. Бокайло О. Вшанування пам'яті М. С. Грушевського організацією «Зарево». *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського* : тези доповідей (17.09.2016 р., м. Острог). Острог, 2016. С. 83–85.
226. Бокайло О. Громадська, культурна, наукова та освітня діяльність ОУАТНС «Зарево» на території США. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2015. Вип. 23. С. 72–79.
227. Бокайло О. Початковий етап діяльності організації «Зарево» (1949–1951 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2013. Вип. 20. С. 246–249.
228. Боярський П. Національний солідаризм. Б. м., 1946. 94 с.
229. Булат Т. Відзначення ювілею УВАН. *Новини з академії*. 1995. Ч. 19. С. 6.
230. Булат Т. Др. Маркові Антоновичу – 80! *Новини з Академії*. 1996. Ч. 20. С. 2.
231. Булат Т. Звіт з праці Генерального Секретаря. *Вісті УВАН у США*. Нью-Йорк, 2000. Ч. 2. С. 278–279.

232. Булат Т. На 2-му конгресі МАУ. *Новини з Академії*. 1993. Ч. 17. С. 3.
233. Валявко І. Українська Вільна Академія наук в світлі постатей своїх діячів: Михайло Ветухів – перший президент УВАН у США. *Українська біографістика*. Київ, 2013. Вип. 10. С. 358–369.
234. Ващенко В. Концепція «інтелектуальної біографії» та проблема конструювання «наукових біографій» в українській історіографії. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. Київ, 2009. Вип. 4. С. 475–486.
235. Винар Б. Модернізація бібліотеки і архівів УВАН. *Вісті УВАН у США*. Нью-Йорк, 2000. Ч. 2. С. 300–306.
236. Винар Б. Хроніка. *Листок дружби*. Монреаль ; Клівленд ; Париж ; Мюнхен, 1951. Ч. 7 (2). С. 40–42.
237. Винар Л. «Український Історик». 40 років служіння науці 1963–2003: статті і матеріали. Нью-Йорк ; Острог, 2003. 421 с.
238. Винар Л. Автобіографічні матеріали. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Париж, 2005. Ч. 2–4 (166–168). С. 133–138.
239. Винар Л. В УВУ відзначено 20-ліття «Українського історика». *Свобода*. 1983. Ч. 215. С. 3.
240. Винар Л. Д-р Олег Кандиба і «Український історик». *Український історик*. ХЛІ/ХЛІІ. Ч. 3–4/1. 2004–2005. С. 84–87.
241. Винар Л. Двадцятиліття «Українського історика» і завдання українських істориків. *Український історик*. ХХ. Ч. 2–4 (78–80). 1983. С. 5–24.
242. Винар Л. Діяльність історичної секції (1995–1996). *Новини з Академії*. 1996. Ч. 20. С. 4.
243. Винар Л. Діяльність Українського Історичного Товариства в 1965–1967 рр. *Український історик*. ІV. Ч. 3–4 (15–16). 1967. С. 143–147.
244. Винар Л. До 40-ліття Українського Історичного Товариства. *Український історик*. 2005. ХЛІІ. Ч. 2–4. С. 7–10.
245. Винар Л. Другий Міжнародний Науковий Конгрес Українських істориків і УІТ. *Український історик*. 2004. ХЛІ. С. 7–11.

246. Винар Л. Думки про «Українського історика» і сучасний стан української історичної науки. *Український історик*. 1978. XV. Ч. 1–3 (57–59). С. 5–29.
247. Винар Л. З нагоди 25-річчя Українського Історичного Товариства: 1965–1990. *Український історик*. 1990. XXVII. Ч. 1–4 (104–107). С. 7–11.
248. Винар Л. Звіт з праці Другого віце-президента. *Вісті УВАН у США*. Нью-Йорк, 2000. Ч. 2. С. 273–277.
249. Винар Л. Історична Комісія «Зарева». *Смолоскип*. 1963. Т. 15. Ч. 3 (100). С. 12–13.
250. Винар Л. Листування Марка Антоновича про Ольжича. *Український історик*. Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Острого ; Торонто ; Париж, 2007–2008. Т. XLIV-XLV. Ч. 3–4 (175–176) / 1–2 (177–178). С. 97–112.
251. Винар Л. Марко Дмитрович Антонович : некролог. *Український історичний журнал*. Київ, 2005. № 2. С. 231–233.
252. Винар Л. Марко Дмитрович Антонович: автобіографічні матеріали. *Український історик*. Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Острого ; Торонто ; Париж, 2005. Т. XLII. Ч. 2–4 (166–168). С. 133–138.
253. Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріали. Нью-Йорк ; Торонто ; Київ : Фундація імені О. Ольжича, 1995. 302 с.
254. Винар Л. Олег Кандиба-Ольжич: дослідження та джерела. Острого ; Нью-Йорк : Українське історичне товариство, Національний університет «Острозька академія», Інститут дослідження української діаспори, 2008. 386 с.
255. Винар Л. Пам'яті д-р Марка Антоновича. *Український історик*. Нью-Йорк ; Київ; Львів ; Острого ; Торонто ; Париж, 2004–2005. Ч. 3–4 (163–164). С. 271–277.
256. Винар Л. Українське Історичне Товариство з перспективи 35-літньої діяльності (1965–2000). *Наукові записки Національного університету*

- «Острозька академія»: Серія «Історичні науки». Острог, 2000. С. 335–342.
257. Винар Л. Українське Історичне Товариство: 1965–2000. Статті і матеріали. Чернівці : «Прут», 2000. 126 с.
258. Винар Л. Український історик: 40 років служіння науці (1963–2003). Нью-Йорк ; Острог : Національний університет «Острозька академія», 2003. 422 с.
259. Винар Л., Атаманенко А. Українське історичне товариство: сорок років діяльності (1965–2005). Видання з нагоди Третього Міжнародного конгресу українських істориків (Луцьк, 17–19 травня 2006 р.) / ред. Ю. Макара. Нью-Йорк ; Острог : Національний університет «Острозька академія», 2006. 118 с.
260. Від редакції і видавництва «Українського історика». *Український історик*. 1964. Ч. 2–3. С. нумерована, за відліком 57.
261. Відбувся семінар «Зарева». *Свобода*. 1980. № 20. С. 4.
262. Відзначення 150-ліття Михайла Драгомановича. *Новини з академії*. 1992. Ч. 16. 8 с.
263. Гартимів М. Землею українською. «На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні» : зб. статей, спогадів і документів. Торонто ; Нью-Йорк, 1985. С. 119–150.
264. Гирич І. Засновник «Українського історика»: коротка біографічна довідка. *Український історик*. Нью-Йорк ; Київ ; Мюнхен, 1993. С. 113–114.
265. Гирич І. Знакова стаття Омеляна Пріцака. *Україна модерна*. 2007. Ч. 12 (1). С. 149–169.
266. Гирич І. Любомир Винар зблизька. *На службі Кліо* : зб. наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. Київ ; Нью-Йорк ; Торонто ; Париж ; Львів, 2000. С. 53–61.
267. Гирич І. Науково-організаційна діяльність Любомира Винара. *Любомир Винар: історик, педагог, бібліограф* / за ред. О. Домбровського. Мюнхен ; Нью-Йорк ; Торонто : Українське історичне товариство, 1982. С. 13–22.
268. Гирич І. Професор Любомир Винар і сучасне грушевськознавство.

- Винар Л. *Грушевськознавство. Генеза й історичний розвиток*. Київ, 1998. С. 119–126.
269. Глизь І., Шандра В. Марко Дмитрович Антонович. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2006. Вип. 10/11. С. 863–866.
270. Годжал С. Праця Марка Антоновича в Українській вільній академії наук (США). *Universum Historiae et Archeologiae: науковий журнал*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 184–193.
271. Годжал С. Слов'янознавство у творчості Марка Антоновича. *Гілея: науковий вісник* : зб. наукових праць. Київ, 2019. Вип. 142 (3). С. 42–45.
272. Годжал С. Становлення Марка Антоновича як громадсько-політичного діяча та вченого. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2018. Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. С. 62–67.
273. Голова ПУН полк. А. Мельник до проводу «Зарева». *Листок дружби*. Монреаль ; Чикаго, 1951. Ч. 4–5. С. 1.
274. Грицик К. Стара київська громада в українському національному русі у 60–90-х роках ХІХ століття: погляд на проблему. *Мандрівець: всеукр. наук. журн. гуманітар. студій*. 2014. № 6. С. 22–28.
275. Громик А. Життєпис як міждисциплінарний об'єкт дослідження гуманітарних наук. *Мова і культура*. 2014. Вип. 17. С. 5-10
276. Гуменюк О. Центральний Союз Українського Студентства – провідна організація української студентської еміграції в культурно-освітній сфері. *Гілея: науковий вісник* : зб. наукових праць. Київ, 2011. Вип. 45. С. 110–118.
277. Дашкевич Я. Омелян Пріцак: життя і творчість – творчість і життя. *Вісник НТШ*. Львів : НТШ, 2010. № 43. С. 25–27.
278. Домбровський О. До історії відносин між УВАН, УІТ і НТШ. *Вісті УВАН у США*. Нью-Йорк, 2000. Ч. 2. С. 27–44.
279. Домбровський О. Любомир Винар – будівничий української історіографії в діаспорі. *Осягнення історії* : зб. наук. праць на пошану

- професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. Острого ; Нью-Йорк, 1999. С. 245–251.
280. Домбровський О. Спомини. Українське історичне товариство. Нью-Йорк ; Львів ; Острого, 2009. Т. 6. 373 с.
281. Дражевська Л. Десять років праці Української Вільної Академії Наук в США. *Нові дні*. Торонто, 1960. С. 11–15.
282. Дубинянська Я. Г. Грабович... *Дзеркало тижня*. 1–8 вересня 2006. № 33.
283. Дудко В. Журнал «Основа» як проект петербурзької української громади. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. Київ, 2006. Вип. 13. С. 3–17.
284. Жегуц І. На службі історичної науки. *Карпатський край*. 1996. № 8. С. 3–4.
285. Жуковський А. Завдання та побудова централі українських студентських товариств «національного солідаризму». *«Бюлетень Зарево»*. Мюнхен, 1949. Ч. 1. С. 26–31.
286. Жуковський А. Любомир Винар: життя і діяльність (з нагоди 65-ліття історика). *Любомир Винар: Біобіографічний показчик (1950–1997)*. Львів ; Київ ; Париж ; Нью-Йорк ; Торонто, 1998. С. 7–27.
287. Жуковський А. Любомир Винар: життя, діяльність і творчість (з нагоди 50-ліття наукової діяльності). *На службі Кліо* : зб. наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. Київ ; Нью-Йорк ; Торонто ; Париж ; Львів, 2000. С. 15–41.
288. Заверющенко Н. Поняття «народна воля» в публіцистиці Михайла Драгоманова та партії народовольців *Вісник Харківського нац. ун-ту. Серія «Філологія»*. Харків, 2004. Вип. 41. С. 226–230.
289. Кентій А. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941-1942 рр. Київ, 1999. 201 с.
290. Ківшар Т. Автобіографія Михайла Антоновича як складова його

- наукової біографії. *Українська біографістика*. 2008. Вип. 4. С. 137-153.
291. Ківшар Т. Спомин як біографічне джерело. *Українська біографістика* : зб. наук. праць. Київ, 2015. Вип. 12. С. 439–443.
292. Клинова Г. Діяльність Олександра Домбровського в Українській Вільній Академії Наук. *Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті* : тези доповідей Першої Міжнар. наук. конф., Львів, 2006. С. 187–191.
293. Клинова-Дацюк Г. Діяльність Української вільної академії наук у Німеччині в Ді-Пі період (1945–1952 рр.). *Українська діаспора: проблеми дослідження* : тези доповідей VIII Міжнар. наук. конф., Острог, 27–28 вересня 2016 р. Острог, 2016. С. 168–171.
294. Клинова-Дацюк Г. Історичні дослідження в Українській вільній академії наук у Німеччині Ді-Пі періоду (1945–1952 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2015. Вип. 23. С. 97–103.
295. Клинова-Дацюк Г. Конференції історичних груп в Українській вільній академії наук у Німеччині в 1946–1947 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2015. Вип. 44. Т. 2. С. 222–227.
296. Ковальський М. Джерелознавчі аспекти у викладанні курсу історії України в середній школі. *Нова педагогічна думка*. 1997. № 2 (10). С. 35-37.
297. Ковтун Т. До проблеми видання української книги для дітей (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.) (на прикладі діяльності Олександра Лотоцького). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2009. Вип. 16. С. 373–380.
298. Козар Л. Роль українських громад у формуванні теоретико-методологічних засад фольклористики другої половини ХІХ – початку ХХ століття: погляд на проблему. *Слов'янський світ*. 2016. Вип. 15. С. 151–178.
299. Колесник І. Передмова. «“Нова біографічна історія” як метод». *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. Київ, 2015. Вип. 8. С. 7–13.

300. Коляструк О. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: зб. статей. Київ, 2008. Вип. 14. С. 259–264.
301. Конопка Н. Михайло Антонович як дослідник історії України. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»* / редкол.: В. Трофимович (голов. ред.) та ін. Острог, 2019. Вип. 29. С. 75–87.
302. Краснодемська І. Розроблення українознавчої проблематики вченими УВАН. *Українознавство*. 2003. № 2–3 (7–8). С. 403–407.
303. Крижанівський О. Історія Стародавнього Сходу : навч. посібн. Київ : Либідь, 2002. 592 с.
304. Крушельницька Л. Ярослав Пастернак і родина Антоновичів. *Дмитро Антонович і українське мистецтвознавство* : зб. наук. статей. 2009. С. 173–185.
305. Куценко Ю. Образ М. Драгоманова як громадського діяча в сучасній українській історичній науці. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 24. С. 146–168.
306. Лисяк-Рудницький Іван. Щоденники. Київ, Дух і Літера, 2019. 696 с.
307. Луцький Ю. Ще до проблеми двох батьківщин. *Сучасність*. 1963. № 3. С. 108–110.
308. Макар Ю. Гідний продовжувач славного роду (життя і діяльність Марка Антоновича). *Dmytro Antonovuč a ukrajinská uměnověda. Vycházčce 130. Výročí narození D. Antonovuče*. Прага, 2009. С. 163–171.
309. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. Мюнхен : Акад. вид-во П. Белея, 1985. Т. 1. 429 с.
310. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. Роки 1952–1975. Київ : Вид-во О. Теліги, 1998. Т. 2. 127 с.
311. Масенко Л. Мова і політика. Київ : Соняшник, 1999. 100 с.
312. Матеріяли до історії Українського Історичного Товариства / за ред.

- А. Атаманенко. Нью-Йорк ; Острог : Українське історичне товариство, Національний університет «Острозька академія», Інститут досліджень української діаспори, 2006. 384 с.
313. Мацьків Т. Мазепіяна в «Українському історикі». *Український історик*. 1994. XXXI, Ч. 1–4 (120–123). С. 50–56.
314. Мацько В. Світочі подільської культури. *Кам'янецьчина в контексті історії Поділля*. Кам'янець-Подільський, 1997. Т. 1. С. 120–121.
315. Менжулін В. Біографістика між філософією життя та герменевтикою: досвід В. Дильтея. Зб. наук. праць з філософії і філології. 2008. Вип. 12 : Німецька традиція в філософії та культурі. С. 211–220.
316. Нагайко К. Персональний склад Київської Української Громади 60–90-х рр. ХІХ ст. *Українська біографістика* : зб. наук. праць. 2016. Вип. 14. С. 207–232.
317. Нагайко Т. Біографічні дослідження як складова вивчення українського громадівського руху другої половини ХІХ століття. *Українська біографістика* : зб. наук. праць / НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ін-т біографічних досліджень. Київ, 2015. Вип. 12. 496 с.
318. Нагайко Т. Українські громади у фокусі української історичної думки: короткий огляд сучасної історіографії. *Мандрівець* : всеукр. наук. журн. гуманітар. студій. 2014. № 5 (113). С. 12–17.
319. Наріжна Н. Дитячими очима (Спомин). Прага, 2010. 99 с.
320. Наулко В. «Шляхетність торкається не лише походження, чи блакитної крові, але й фахівця, доброго фахівця якого будь фаху» (про листи Марка Антоновича і трохи більше). *Київська старовина* : науковий історико-філологічний журнал. 2011. № 3. С. 131–148.
321. Неврлий М. Спогади про Дмитра Антоновича та його сина Марка. До 100-річчя Миколи Неврлого. *Українська літературна газета*. № 20 (182). 14 жовтня 2016. С. 18–19.

322. Онопрієнко В. Рец. на книгу: В. Чишко. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. Київ, 1996. 240 с. *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 141–142.
323. Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях / за ред. М. Антоновича. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, Українське історичне товариство*. Нью-Йорк ; Торонто ; Париж ; Мюнхен , 1976. 150 с.
324. Полонский А. Публицистика как особый вид творческой деятельности. *Науч. вед. Белгород. гос. ун-та. Сер. «Гуманит. науки»*. 2008. № 11 (51). С. 56–61.
325. Портнов А. Омелян Пріцак – історик модерної України. *Україна модерна*. 2007. Вип. 12. № 1. С. 137–148.
326. Пріцак О. У століття народин М. Грушевського. *Листи до приятелів*. 1966. № 5–7. С. 10.
327. Рачков Є. Методи та підходи візуальної історії: аналіз історіографії. *Харківський історіографічний збірник*. 2015. Вип. 14. С. 27–41.
328. Романова О. Добродісна людина в Стародавньому Єгипті за автобіографічними текстами від Давнього до Середнього Царства. Київ, 2011. 380 с.
329. Романова О. Єгиптологічні студії Марка Антоновича. *Схід і захід цивілізацій. До ювілею Ю. М. Кочубея* : зб. наук. статей / упор. О. Василюк. Київ, 2012. С. 327–341.
330. Романова О. Історія розвитку єгиптологічних досліджень в Україні. *Східний світ*. 2003. № 4. С. 82–87.
331. Романова О. Марко Дмитрович Антонович: його значення у становленні української єгиптологічної науки. *XI Сходознавчі читання А. Кримського* : тези доповідей Міжнар. наук. конф., Київ, 7–8 червня 2007 р. Київ, 2007. С. 33–34.
332. Романова О. Антонович Марко Дмитрович. *Сходознавство і*

візантологія в Україні в іменах: бібліогр. слов. Київ : Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2011. С. 33–34.

333. Савчук В., Чаплиць О. Метод інтерв'ю в історико-біографічному дослідженні. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки.* Київ, 2015. Вип. 8. С. 301–311.

334. Сакада Л. «Український історик»: Генеза, тематика, постаті / Українське історичне товариство, Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича, Національний ун-т «Острозька академія». Нью-Йорк ; Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. 328 с.

335. Санцевич А. В. Методика исторического исследования. АН УССР, Ин-т истории ; отв. ред. Ф. П. Шевченко. 2-е изд., перераб., дополн. Київ : Наукова думка, 1990. 190 с.

336. Тарабан В. Утвердження та діяльність Центрального союзу українського студентства у 20-ті роки ХХ ст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* 2000. № 408 : Держава та армія. С. 187–190.

337. Теліга О. Останній лист Олени Теліги. «*На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні*» : зб. статей, спогадів і документів / за ред. О. Ждановича. Торонто ; Нью-Йорк, 1985. С. 201–205.

338. Федорів І. Участь Омеляна Прицака у славістичних дискурсах другої третини ХХ – початку ХХІ ст. *Україна – Європа – Світ. Міжнар. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* 2016. Вип. 17. С. 295–306.

339. Череватенко Л. Я камінь з Божої праці. *О. Ольжич. Незнаному воякові.* Київ, 1994. С. 351–424.

340. Черепанов М. Проблемы теории публицистики. Москва, 1973. 267 с.

341. Чорний В. Історія української славістики (предмет, напрями та періодизація). *Міжвідомчий науковий збірник «Проблеми слов'янознавства»* Львів, 1996. Вип. 49, С. 4–8.

342. Шанковський Л. Похідні групи ОУН. Мюнхен, 1958. 370 с.

343. Шаповал А. Дмитро Антонович: життя та діяльність : монографія.

Миронівка: ПрАТ «Миронівська друкарня», 2012. 348 с.

344. Шаповал А. Наукова діяльність Дмитра Антоновича в еміграції (1920–1945 рр). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія.* 2008. Вип. 14. С. 228–233.

345. Ювілейний збірник Української Вільної Академії Наук в Канаді / за ред. О. Герус та ін. Вінніпег ; Манітоба, 1976. XIII. 657 с.

346. Янів В. Українська студентська преса (Історично-бібліографічний нарис). Із факсиміле наголовних сторін 18 журналів. *Студії та матеріали до новішої української історії.* Мюнхен, 1983. Т. 2. С. 36–95.

347. Яремчук В. Проблеми біографії історії як частини біографічних досліджень. *Наукові записки.* Острог, 1997. Т. 1. С. 36–37.

348. Ясь О. Борис Крупницький: історик-філософ державницької школи. *Збірник на пошану Ярослава Пеленського. Держави, суспільства, культури. Схід і Захід* / гол. ред. Я. Дузінкевіч. Нью-Йорк : «Росс», 2004. С. 1227–1249.

349. Ясь О. Рецензія у науковій творчості історика: проблеми різновидів та функціонального призначення. *Україна модерна.* 2007. Ч. 12/1. С. 97–128.

ІІІ. ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ

350. Енциклопедія українознавства : Словникова частина: в 11 т. / гол. ред. проф., д-р В. Кубійович. Наукове товариство імені Шевченка. Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя ; Львів ; Київ : Глобус, 1955–2003. Т. 1–11.

351. Жуковський А. Антонович Марко Дмитрович. *Енциклопедія Сучасної України.* Київ, 2001. Т. 1 : А. С. 583.

352. Ясь О. Марко Антонович. *Енциклопедія історії України.* / ред. кол. В. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 1 : А–В. С. 107.

IV. ДИСЕРТАЦІЇ ТА АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

353. Корнійчук Л. Громадсько-політична та наукова діяльність Аркадія Жуковського : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Національний університет «Острозька академія». Острог, 2012. 252 с.
354. Матвійчук Н. Степан та Мирон Куропасі в громадсько-політичному та культурному житті української діаспори : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Національний університет «Острозька академія». Острог, 2019. 291 с.
355. Хеленюк А. Любомир Винар як дослідник історії та історіографії : дис. канд. іст. наук : 07.00.06 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2010. 234 с.
356. Чугаєвська Л. Створення та діяльність українських студентських організацій в еміграції (1920–1939 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Київ : Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка, 2009. 19 с.

V. ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

357. Будзей О. Кам'янець часів Петлюри очима єврея. URL: <http://podolyanin.com.ua/history/7954/> (дата звернення: 10.05.2020).
358. Видання Української Вільної Академії Наук у США (1951–2018). *Офіційний сайт УВАН*. URL: <http://uvan.org/publications/publications-1951-2009/>. (дата звернення: 05.05.2020).
359. Дуднік О. Міжнародна діяльність та взаємовідносини українських студентів-емігрантів з іноземною вузівською молоддю в період між двома світовими війнами. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/nzzpmv/2008_16/S402-414.pdf. (дата звернення: 18.02.2020).
360. Жуковський А. Декілька думок з приводу ювілею «Зарева». URL: http://zarevo.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=46:-lr&catid=34:2010-06-30-09-00-24&Itemid=57. (дата звернення: 01.11.2017).
361. Зінкевич О. Як діставався «самвидав» на Захід. URL:

<http://www.istpravda.com.ua/columns/2010/10/19/615/>. (дата звернення 24.06.2020).

362. Каганець І. Національний солідаризм – базова ідеологія США від заснування до сьогодення. *Народний оглядач*. URL: <https://www.ar25.org/article/nacionalnyu-solidaryzm-bazova-ideologiya-ssha-vid-zasnuvannya-do-sogodennya.html>. (дата звернення: 03.03.2020).

363. Путилова Е. «Еволюція» біографічного метода: особенности проведення on-line інтерв'ю. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-biograficheskogo-metoda-osobennosti-provedeniya-online-intervyu/viewer>. (дата обращения: 03.03.2020).

ДОДАТКИ

Додаток А

*Бібліографія праць М.Д. Антоновича*⁵⁷⁷

(1937–2005)

1937

Публіцистика:

1. Антонович М. Воєнні видання. *Назустріч*. 1937. № 21.

1940

Окремі видання:

2. Антонович М. 20 років Української академічної громади. Прага, 1940.

1942

3. Антонович М. Філіпійські історії Трога-Юстіна і Скітія : дисертація.

1946

Окремі видання:

4. Антонович М. Чи були кіммерійці в Україні? До питання про походження кіммерійців. Одеса : Український Морський Інститут. 1946. Ч. 34. 35 с.
5. Антонович М. Скітія і Єгипет в античному письменстві. Женева : Український Морський Інститут, 1946. 19 с.

Статті:

6. Антонович М. Старовинний Єгипет сучасними очима. *Океанічний збірник*. Одеса ; Володивосток, Український Океанічний Інститут, 1946. Кн. 1. Ч. 7. С. 12–13.

1947

⁵⁷⁷ Бібліографія доповнена та подана на основі складеної співробітницею НДЦ “Інституту досліджень української діаспори імені професора Любомира Винара” І.О. Рибачок, за що висловлюємо щирю подяку.

Статті, замітки:

7. Антонович М. До питання про титуляру єгипетського царя. *Бюлетень УВАН*. 1947. Ч. 11–12.

1948

8. Антонович М. Молодість О. Ольжича. Спогади. *Шлях молоді*. 1948. Ч. 6–8. С. 2–6.

1949

Статті, замітки:

9. Антонович М. Наші завдання на ідеологічному фронті. *Зарево. Бюлетень*. Листопад 1949. Р. I. Ч. 1. С. 18–24.

10. Антонович М. Мало відома сторінка в творчості О. Ольжича. *Самостійна Україна*. 1949. Р. 2. Ч. II. С. 6.

11. Антонович М. Праця комісій. *Зарево. Бюлетень*. Листопад 1949. Р. I. Ч. 1. С. 36–37.

12. Антонович М. Плян праці з ділянки: Суспільно-громадські рухи в Україні в XIX – XX ст. *Зарево. Бюлетень*. Листопад 1949. Р. I. Ч. 1. С. 38.

1950

Статті, замітки:

13. Антонович М. О. Я. Кониський. *Бюлетень Зарева*. 1950. Ч. 2. С. 4–27.

1951

Статті, замітки:

14. Антонович М. О. Я. Кониський. *Бюлетень Зарева*. 1951. Ч. 3. С. 5–13.

15. Антонович М. Звіт провідника «Зарева» від 21 травня 1950 р. до 30 червня 1951 р. *Листок дружби* : інформаційний орган ОУСТНС «Зарево». 1951. Ч. 7. С. 10–14.

Рецензії, огляди:

16. Антонович М. Б. Цим. Більше світла (довкола поняття «Націоналізму»). *Розбудова держави. Бюлетень Зарева*. Монтреал, 1951. Р. III. Ч. 1 (4). С. 41–42.

17. Антонович М. Східні кордони України (з приводу доповіді інж. Д. Андрієвського та книжки О. Болотенка: «Козацтво і Україна». Торонто, 1951. 94 с.) *Розбудова держави. Бюлетень Зарева*. Монтреал, 1951. Р. III. Ч. 1 (4). С. 34–36 (у співавторстві з В. Р.).

1952

Статті:

18. Антонович М. Українська національна революція в нашій поезії. *Розбудова держави. Бюлетень Зарева*. Монтреал, 1952. Р. IV. Ч. 2–3 (6–7). С. 1–5.

19. Антонович М. Українська національна революція в нашій поезії (продовження). *Розбудова держави. Бюлетень Зарева*. Монтреал, 1952. Р. IV. Ч. 4 (8). С. 13–19.

Рецензії, огляди:

20. Антонович М. Богослов, Орган Т-ва Студентів-богословів Української Православної Церкви. Нью-Йорк, 1951. Кн. 1. 90 с. *Розбудова держави. Бюлетень Зарева*. Монтреал, 1952. Р. IV. Ч. 2–3 (6–7). С. 26.

21. Антонович М. Євген Маланюк: Влада. Поезій книга шоста. Філядельфія : Вид-во «Київ», 1951. 76 с. *Розбудова держави*. Монтреал, 1952. Р. IV. Ч. 2–3 (6–7). С. 26–29.

22. Антонович М. Зиновій Книш. Історія української політичної думки до кінця XVIII ст. *Розбудова держави. Бюлетень Зарева*. Монтреал, 1952. Р. IV. Ч. 4 (8). С. 29.

1953

Статті, замітки:

23. Антонович М. В. Липинський і демократія. *Розбудова держави. Бюлетень Зарева*. Монтреал, 1953. Р. V. Ч. 2 (10). С. 20–24.

24. Антонович М. Дещо про єгипетські піраміди. *Календар-альманах «Нового шляху» на 1953 рік*. Вінніпег, 1953. С. 117–119.

Рецензії, огляди:

25. Антонович М. З нових видань УВАН. *Розбудова держави. Бюлетень Зарева*. Монтреал, 1953. Р. V. Ч. 5 (9). С. 19–21.

1954

Статті, замітки:

26. Антонович М. Історіософія Юліяна Вассіяна (спроба характеристики). Д-р Юліян Вассіян. Твори. Т. 1. *Степовий сфінкс*. Суспільно-філософічні нариси. Торонто : Євшан-зілля, 1972. С. 26–38.

Рецензії, огляди:

27. Антонович М. Орест Купранець. *ЧСВВ. Топономастика Гванінуса з 1611 р. УВАН. Onomastica № 8*. Вінніпег ; Мондер, 1954. 32 с. *Розбудова держави. Бюлетень Зарева*. Клівленд, 1954. Р. VI. Ч. 3 (14). С. 47–48.

28. Антонович М. *Most. Quarterly for Slovak Culture*. Cleveland, 1954. № 1–3. *Розбудова держави*. Денвер, 1954/1955. Р. VI. Ч. 4 (15). С. 45–46.

1955

Статті, замітки:

29. Антонович М. Проф. д-р Микола Вікул 1888–1935. Його життя й ідеологічна діяльність. *Розбудова держави* : академічний журнал. 1955. Р. VII. Ч. 1 (16). С. 21–36.

Рецензії, огляди:

30. Антонович М. Декілька видань з нагоди 300-ліття Переяславсько-московського договору. *Розбудова держави* : академічний журнал. 1955. Р. VII. Ч. 1 (16). С. 62–64.

1957

Статті, замітки:

31. Антонович М. Нотатки про Свидницького. *Розбудова держави*. 1957. Р. IX. Ч. 20. С. 7–15.

Рецензії, огляди:

32. Антонович М. О. Ольжич: Поезії. Книжка перша. Нью-Йорк, 1956, 104 с. / уклад. О. Лащенко. *Розбудова держави*. 1957. Р. IX. Ч. 20. С. 7–15.

1958

Публіцистика:

3. Антонович М. Азбучна дискусія. *Самостійна Україна*. Січень–лютий 1958. С. 21–23.

Статті, замітки:

34. Антонович М. До етимології назви слов'ян. *Розбудова держави*. Торонто, 1958. Р. X. Ч. 22. С. 64.

35. Антонович М. Загублені вірші О. Ольжича. *Розбудова держави*. Торонто, 1958. Р. X. Ч. 22. С. 62–63.

36. Антонович М. Нотатки про Свидницького (продовження). *Розбудова держави*. Торонто, 1958. Р. X. Ч. 22. С. 41–48.

Рецензії, огляди:

37. Антонович М. John A. Armstrong: Ukrainian Nationalism 1939–1945. New York. Columbia University Press 1955. С. XI+322. *Розбудова держави*. Торонто, 1958. Р. X. Ч. 22. С. 54–57.

1959

Публіцистика:

38. Антонович М. Про деяких критиків. *Самостійна Україна*. 1959. Ч. 10–11 (130–131). С. 4–7.

1960

Публіцистика:

39. Антонович М. Біля джерел українського націоналізму (українське суспільно-громадське життя сто років тому). *Смолоскип* : журнал української молоді і студентства. 1960. Р. 11. № 10 (80). С. 8–11.
40. Антонович М. Деякі аспекти українського всесвітнього конгресу. *Самостійна Україна*. 1960. № 6. С. 10–12.
41. Антонович М. Суспільно-політичні погляди Шевченка після заслання. *Смолоскип* : журнал української молоді і студентства. 1960. № 11 (81). С. 9–12.
42. Антонович М. Як нам обговорювати актуальні проблеми. *Смолоскип* : журнал української молоді і студентства. 1960. № 14 (84). С. 4–5.
43. Антонович М. Ненависть чи любов. *Смолоскип* : журнал української молоді і студентства. 1960. № 11 (81). С. 5.

1961

Статті, замітки:

44. Антонович М. Вірш Шевченка «Мій Боже милий»... Нью-Йорк, 1961. Р. 8–9. С. 17–22. (Стаття дублюється в «Українському історичному» (1986. Ч. 3–4 (91–92). С. 23–32) – далі УІ).

Публіцистика

45. Антонович М. У Сторіччя Тараса Шевченка. *Смолоскип* : журнал української молоді і студентства. 1961. № 17 (87). С. 1.

1962

Статті, замітки:

46. Антонович М. На студентські теми. *Український самостійник*. 1962. Ч. 9 (455). Р. XIII. С. 25–29.

Публіцистика:

47. Антонович М. Декілька мовних зауважень до дискусії на тему «Дві батьківщини». *Смолоскип* : журнал української молоді і студентства. 1962. № 26 (96). С. 2.

1963

Публіцистика:

48. Антонович М. Чи денаціоналізація справді необхідна? *Сучасність*. Мюнхен, 1963. Ч. 6 (30). С. 74–80.

49. Антонович М. Декілька думок з приводу збірки поезій Емми Андіївської «Кути опостінь». Нью-Йорк, 1962. С. 68. *Смолоскип* : журнал української молоді і студентства. 1963. № 3 (100). С. 10–12.

1964

Статті, замітки:

50. Антонович М. Історичні концепції А. П. Свидницького. *УІ*. Денвер, 1964. Р. I. Ч. 2–3. С. 6–12.

51. Антонович М. Недрукований лист проф. Андрія Яковліва (до д-ра М. Антоновича). *УІ*. Денвер, 1964. Р. I. Ч. 4. С. 46–47.

Публіцистика:

52. Антонович М. Людина-суспільство-нація: соціологічна пов'язаність і етична градація. *Календар-альманах «Нового шляху» на 1964 рік*. Вінніпег, 1964. С. 49–56.

53. Антонович М. Відійшов Максим Рильський. *Смолоскип* : журнал української молоді і студентства. 1964. № 3–4 (106–107). С. 10–11.

54. Антонович М. Лист до редакції. *Смолоскип* : журнал української молоді і студентства. 1964. № 12 (332). С. 122.

Рецензії:

55. Антонович М. Рец. на книгу: М. Брайчевський. Коли і як виник Київ. АН

УРСР, Інститут історії. Київ, 1963. 164 с. *VI*. Денвер, 1964. Р. I. Ч. 2–3. С. 48–49.

1965

Статті, замітки:

56. Антонович М. Вплив шевченкознавчої праці О. Кониського на його літературну творчість (На підставі порівняння двох його творів – «В гостях добре, дома ліпше» і «Грішники»). *Новий літопис*. Вінніпег, 1965. Р. V. Ч. 14. С. 9–23.

57. Антонович М. Comparative notes on the Earliest Slavic Chronicles. *The New Review*. 1965. Vol. 5. № 1 (18). Р. 44–53.

58. Антонович М. Неопублікований лист О. Я. Кониського (з коментарями М. Антоновича). *VI*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1965. Р. II. Ч. 1–2 (5–6). С. 72–76.

1966

Переклади:

59. Антонович М. Про приреченого принца. З антології єгипетської літератури. *Сучасність*. 1966. № 8 (68). С. 59–65.

60. Антонович М. Про двох братів. З антології єгипетської літератури. *Сучасність*. 1966. № 9 (69). С. 47–57.

61. Антонович М. Листи до мерців. Напис з гробниці Уні. Спир душі з тілом. З антології єгипетської літератури. *Сучасність*. 1966. № 12 (76). С. 44–59.

Праці за редакцією та упорядкуванням:

62. Андрій Мельник : у першу річницю смерті, 1964–1965 : збірник статей, споминів і оцінок про полк. Андрія Мельника / за ред. М. Антоновича. Крайова Екзекутива Українського Національного Об'єднання Канади. Торонто ; Вінніпег : Новий Шлях, 1966. 151, [9]. Фотоіл.

1968

Рецензії:

63. Антонович М. Рец. на книгу: Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»). Збірник матеріалів / уклад. В. Чорновіл. Перша українська друкарня у Франції. Париж, 1967. С. 336. *УІ*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1968. Р. V. Ч. 1–4 (17–20). С. 151–152.

1969

Статті, замітки:

64. Антонович М. Володимир Міяковський. *УІ*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1969. Р. VI. Ч. 1–3 (21–23). С. 95–101.

65. Антонович М. П. Куліш в оцінці І. Нечуй-Левицького. *УІ*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1969. Р. VI. Ч. 4 (24). С. 38–46.

Праці за редакцією та упорядкуванням:

66. Антонович М. Вибрана бібліографія праць Володимира Міяковського. *УІ*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1969. Р. VI. Ч. 1–3 (21–23). С. 144–148 [Б. п.].

Рецензії, огляди:

67. Антонович М. Рец. на книгу: М. Брайчевський. Походження Русі. АН УРСР, Київ, 1968, 224 с. *УІ*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1969. Р. VI. Ч. 1–3 (21–23). С. 150–152.

68. Антонович М. Рец. на книгу: Сто п'ятдесят років чесько-українських літературних зв'язків (1814–1964) : науково-бібліографічний зб. / упор. д-р О. Зілинський. Прага, 1968, 478 с. *УІ*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1969. Р. VI. Ч. 1–3 (21–23). С. 160–161.

69. Антонович М. Листи М. Грушевського до Т. Починка (в опрацюванні Марка Антоновича). *УІ*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1969. Р. VI. Ч. 4 (24). С. 78–98.

1970

Статті, замітки:

70. Антонович М. П. О. Куліш і О. Я. Кониський. *УІ*. Нью-Йорк ; Мюнхен,

1970. Р. VII. Ч. 1–3 (25–27). С. 38–53.

71. Антонович М. Листи М. Грушевського до Т. Починка з додатком двох листівок до Д. Островського. З матеріалів Музею-архіву ім. Д. Антоновича при УВАН у Нью-Йорку, США / коментар і примітки М. Антоновича. *УІ. Нью-Йорк* ; Мюнхен, 1970. Р. VII. Ч. 1–3(25–27). С. 168–183.

Праці за редакцією та упорядкуванням:

72. Антонович М. Вступ до книги: Є. Сверстюк. Собор у рештованні. Париж ; Балтимор : Українське вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1970. С. 9–15.

Рецензії, огляди:

73. Антонович М. Рец. на книгу: Радянська Енциклопедія історії України. АН УРСР (Абазин–Державець). Київ, 1969. Т. I. 552 с. *УІ. Нью-Йорк* ; Мюнхен, 1970. Р. VII. Ч. 4 (28). С. 105–107.

74. Антонович М. Рец. на книгу: J.B. Rudnyckyj. Manitoba. Mosaic of Place Names. With an Introduction by Watson Kirkconnell. Winnipeg, 1970. 220 p. *УІ. Нью-Йорк* ; Мюнхен, 1970. Р. VII. Ч. 4 (28). С. 128–129.

1971

Статті, замітки:

75. Антонович М. О. Кониський і Т. Шевченко. *Наукові записки УТГІ. Мюнхен, 1971–1972. Ч. XXIII. 47 с.* (Окрема відбитка).

76. Антонович М. Дві замітки до життєпису О. Я. Кониського. *УІ. Нью-Йорк* ; Мюнхен, 1971. Р. VIII. Ч. 1–2 (29–30). С. 89–94.

Рецензії, огляди:

77. Антонович М. Андрій Амальрик. Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року : бібліографічна нотатка. Париж ; Балтимор : Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1971 94 с. *УІ. Нью-Йорк* ; Мюнхен, 1971. Р. VIII. Ч. 3–4 (31–32). 141.

78. Антонович М. Український вісник I–II, січень–травень 1970. Документи V : бібліографічна нотатка. Париж ; Балтимор : Українське видавництво

«Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1971. 246 с. *VI*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1971. Р. VIII. Ч. 3–4 (31–32). С. 140.

79. Антонович М. Рец. на книгу: *Fédéralisme et nations*. Les presses de l'université du Québec. Montreal, 1971. 290 p. *VI*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1971. Р. VIII. Ч. 1–2 (29–30). С. 119–120.

Праці за редакцією та упорядкуванням:

80. Рахманний Р. Не словом єдиним: діалог (з передмовою М. Антоновича) Вінніпег : Тризуб, 1971. 84 с.

1972

Статті, замітки:

81. Антонович М. Володимир Міяковський. *VI*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1972. Р. IX. Ч. 1–2 (33–34). С. 116–118.

82. Антонович М. Завдання в галузі історії України XIX століття : резюме. *VI*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1972. Р. IX. Ч. 1–2 (33–34). С. 150.

83. Антонович М. Історіософія Юліяна Вассіяна (спроба характеристики). Д-р Юліян Вассіян. Твори. Т. 1. *Степовий сфінкс*. Суспільно-філософічні нариси. Торонто : Євшан-зілля, 1972. С. 26–38.

Праці за редакцією та упорядкуванням:

84. Антонович М. Зізнання Степана Томашівського: коментарі і переклад. *VI*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1972. Р. IX. Ч. 1–2 (33–34). С. 91–99.

85. Антонович М. Вступне слово. Коллард Ю. Ж. Спогади юнацьких днів 1897–1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна українська партія (РУП) / за ред. М. Антоновича. Торонто : Срібна сурма, 1972. 223 с. (Вступне слово М. А.: С. 5–17).

Рецензії, огляди:

86. Антонович М. Рец. на книгу: Українською музою натхнені (Польські поети, які писали українською мовою) / упор.: Р. Кирчів, М. Гнатюк. Київ, 1971, 304 с. *VI*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1972. Р. IX. Ч. 1–2 (33–34). С. 139–140.

1974

Статті, замітки:

87. Антонович М. Нарис історії Центрального Союзу Українського Студентства (1922–1945). *VI*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1974. Р. XI. Ч. 1–3 (41–43). С. 136–154. Р. XI. Ч. 4 (44). С. 18–46.

Рецензії, огляди:

88. Антонович М. Рец. на книгу: Česko-slovenské práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od roku 1760. Biograficko-bibliografický slovník. Praha, 1972. 561 р. *VI*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1974. Р. XI. Ч. 4 (44). С. 116–117.

Праці за редакцією:

89. Антонович М. Передмова. Рахманний Р. Вогонь і попіл: порив і злам Івана Дзюби (передмова М. Антоновича). Монреал : ВіК, 1974. 112 с.

1975

Статті, замітки:

90. Антонович М. До взаємин М. С. Грушевського з С. О. Єфремовим. *VI*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. Р. XII. Ч. 1–2 (45–46). С. 91–99.

91. Антонович М. З приводу статті О. Пріцака «Походження Руси». Резюме інавгураційної лекції в Гарварді. «Свобода» 30–31 жовтня 1975 року (203–204). *VI*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. Р. XII. Ч. 3–4 (47–48). С. 80–84.

Рецензії, огляди:

92. Антонович М. Рец. на книгу: В. Липинський. Архів. Т. 6. Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського / за ред. І. Коровицького. Філядельфія, 1973. XLIV + 452 с. *VI*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. Р. XII. Ч. 3–4 (47–48). С. 131–132.

93. Антонович М. Рец. на книгу: Peter Scheibert, Die russische Agrarreform von 1861. Ihre Probleme und der Stand der Erforschung. Beiträge zur Geschichte

Osteuropas. Band 10. Köln, Wien Böhlau Verlag, 1973. 195 p. VI. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. Р. XII. Ч. 3–4 (47–48). С. 134–136.

1976

Публіцистика:

94. Антонович М. Жмут спогадів про Олену Телігу. *Самостійна Україна*. 1976. Ч. 1–2 (січень–лютий). С. 28–30.

Монографії (окремі видання):

95. Антонович М. Нарис історії Центрального Союзу Українського Студентства (1921–1945). Мюнхен ; Нью-Йорк ; Торонто, 1976. 57 с.

Статті, замітки:

96. Антонович М. Українська петербурзька громада. *Ювілейний збірник УВАН у Канаді*. Вінніпег, 1976. С. 75–93.

97. Антонович М. Листи М. Грушевського до Е. Фариняка Є / за ред. М. Антоновича. VI. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1976. Р. XIII. Ч. 1–4 (49–52). С. 121–130 ; 1977. Р. XIV. Ч. 1–2 (53–54). С. 118–131 ; 1977. Р. XIV. Ч. 3–4 (55–56). С. 106–112.

Праці за редакцією:

98. Антонович М. Я. Пастернак. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях / за ред. М. Антоновича. Мюнхен ; Нью-Йорк ; Торонто ; Париж ; 1976. 150 с. (Передмова М. А.: С. 1–5).

99. Антонович М. Передмова. Я. Пастернак. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях / за ред. М. Антоновича. Нью-Йорк ; Торонто ; Париж ; Мюнхен, 1976. С. 1–5.

Рецензії, огляди:

100. Антонович М. Рец. на книгу: Dmytro Cyzevs'kyj. A History of Ukrainian Literature. Edited by George S. N. Luckyj. Littleton Colo., Ukrainian Academic Press, 1975. 681 p. VI. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1976. Р. XIII. Ч. 1–4 (49–52). С. 131–133.

1977

Статті, замітки:

101. Антонович М. Коли постали громади. *Науковий збірник УВАН у США*. Нью-Йорк, 1977. Т. 3: зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. С. 127–136.

102. Антонович М. О. Ольжич і сучасність. *За героїчну духовність* : матеріали конференції «Зарева» присвяченої д-р. Олегу Кандибі – О. Ольжичу. Нью-Йорк, 1977. С. 51–61.

Публіцистика:

103. Антонович М. Рух опору в Україні (його світоглядове оформлення і вплив на провідну верству нації). *Календар-альманах «Нового шляху»*. Торонто, 1977. С. 152–168.

Рецензії, огляди:

104. Антонович М. Рец. на книгу: М. Сосновський. Нарис історичної української політичної думки. (Відбитка з журналу «Сучасність»). Бібліотека Прологу і Сучасности. Мюнхен, 1976. Ч. 112. 64 с. *УІ*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1977. Р. XIV. Ч. 1–2 (53–54). С. 151.

105. Антонович М. Рец. на книгу: Шевченківський Словник у двох томах. Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР. Головна редакція Української Радянської Енциклопедії. Том перший: А-Мол. Київ, 1976, 415 с. ; Том другий: Мол-Я. Київ, 1977, 410 с. *УІ*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1977. Р. XIV. Ч. 1–2 (53–54). С. 142–143.

1978

Статті, замітки:

106. Антонович М. М. П. Драгоманов і «Вільне слово». *УІ*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1978. Р. XV. Ч. 4 (60). С. 41–58.

Публіцистика:

107. Антонович М. Між двома народніми революціями. *Календар-альманах*

«Нового шляху». Торонто, 1978. С. 41–45.

Рецензії, огляди:

108. Антонович М. Рец. на книгу: В. Липинський. Твори, архів, студії. Том 7. Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського / за ред. І. Лисяка-Рудницька. Філадельфія : Східньо-Європейський Дослідчий Інститут ім. В. Липинського, 1976. 532 с. VI. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1978. Р. XV. Ч. 1–3 (57–59). С. 173–177.

109. Антонович М. Рец. на книгу: Adam B. Ulam. In the Name of the People. Prophets and Conspirators in Revolutionary Russia. New York, The Viking Press 1977. XIV+418 р. VI. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1978. Р. XV. Ч. 4 (60). С. 119–121.

110. Антонович М. рец. на книгу: Zonia Keywan, Martin Coles. Greater than Kings, Ukrainian Pioneer Settlement in Canada. Montreal, Harvest House, 1977. 168 р. VI. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1978. Р. XV. Ч. 1–3 (57–59). С. 183–184.

1979

Рецензії, огляди:

111. Антонович М. Рец. на книгу: І. Клейнер. Національні проблеми останньої імперії (Національне питання в СРСР очима радянських дисидентів). Париж : Перша Українська Друкарня у Франції, 1978. 406 с. VI. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1979. Р. XVI. Ч. 1–4 (61–64). С. 161–163.

112. Антонович М. Рец. на книгу: Elżbieta Hornowa. Problemy polskie w twórczości Michała Draho-manowa. Prace Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Wydział Nauk Historyczno-Spolecznych. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, Zakład Narodny Imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. 1978. 195 р. VI. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1979. Р. XVI. Ч. 1–4 (61–64). С. 148–151.

1980

Статті, замітки:

113. Антонович М. До 15-річчя Українського Історичного Товариства (декілька міркувань). *VI*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1980. Р. XVII. Ч. 1–4 (65–68). С. 104–109.

Рецензійні статті:

114. Антонович М. Новий українознавчий журнал ГУРІ. *Harvard Ukrainian Studies. Harvard Ukrainian Research Institute. Cambridge, Massachusetts. Vol. I–II (1977–1978).* *VI*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1980. Р. XVII. Ч. 1–4 (65–68). С. 191–197.

Рецензії, огляди:

115. Антонович М. Медынцева А. А. Тмутараканский камень. Москва, АН СССР : Издательство “Наука”, 1979. 55 с. *VI*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1980. Р. XVII. Ч. 1–4 (65–68). С. 215–217.

116. Антонович М. Roman Rakhmanny. In Defense of the Ukrainian Cause. Edited by Stephan D. Olynyk. Foreword by John Richmond. North Quincy, Massachusetts, The Christopher Publishing House, 1979. 299 p. *VI*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1980. Р. XVII. Ч. 1–4 (65–68). С. 212–213.

117. Антонович М. *Ukrainian Dumy. Editio minor. Original texts. Translations by George Tarnawsky and Patricia Kilina. Introductions by Natalie K. Moyle.* Toronto; Cambridge, Canadian Institute of Ukrainian Studies and Harvard Ukrainian Research Institute, 1979. 219 p. *VI*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1980. Р. XVII. Ч. 1–4 (65–68). С. 205–207.

Публіцистика:

118. Антонович М. До українсько-російської співпраці. *Свобода*. 1980. № 203. С. 2

1981

Статті, замітки:

119. Антонович М. Історія українофільства. *VI*. Нью-Йорк ; Торонто ;

Мюнхен, 1981. Р. XVIII. Ч. 1–4 (69–72). С. 74–82.

Рецензії, огляди:

120. Антонович М. Рец. на книгу: Г. Марахов. Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е годы XIX века. Киев : Вища школа, 1979. 152 с. VI. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1981. Р. XVIII. Ч. 1–4 (69–72). С. 213–216.

121. Антонович М. Рец. на книгу: Abbot Gleason, Young Russia. The Genesis of Russian Radicalism in the 1860s. New York: The Viking Press 1980. XIV+437 p. VI. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1981. Р. XVIII. Ч. 1–4 (69–72). С. 232–233.

1982

Статті, замітки:

122. Антонович М. В. Липинський і Д. Дорошенко. VI. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1982–1983. Р. XX. Ч. 3–4 (75–76) / 1 (77). С. 5–18.

123. Антонович М. Панас Феденко. VI. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1982–1983. Р. XX. Ч. 3–4 (75–76) / 1 (77). С. 151–153.

Рецензійні статті:

124. Антонович М. Ювілейне видання ГУРІ. Ukrainian Harvard Studies. Eucharisterion. Essays presented to Omeljan Pritsak on His Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students. Edited by Ihor Sevcenko and Frank E. Sysyn with the assistance of Uliana M. Pasicznyk. Volume III–IV. 1979–1980. Part I. Р. XIV+496 ; Part II. Р. (VI+) 497–972. VI. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1982. Р. XIX. Ч. 1–2 (73–74). С. 94–102.

Рецензії, огляди:

125. Антонович М. Рец. на книгу: Г. Марахов. Социально-политическая борьба на Украине в 50–60-е годы XIX века. Киев : Вища школа, 1981. 160 с. VI. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1982. Р. XIX. Ч. 1–2 (73–74). С. 110–111.

126. Антонович М. Рец. на книгу: Пісні літературного походження. АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. Українська народна творчість / упор. В. Бойко (тексти),

А. Омельченко (мелодії). Київ : Народна думка, 1978. 496 с. *УІ*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1982–1983. Р. XX. Ч. 3–4 (75–76) / 1 (77). С. 175–179.

127. Антонович М. Рец. на книгу: Motyl A. *The Turn to the Right: the Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919–1929*. New York, East European Monographs, Boulder, № LXV, 1980. 212 p. *УІ*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1982/1983. Р. XX. Ч. 3–4 (75–76) / 1 (77). С. 159–161.

1983

Публіцистика:

128. Антонович М. Жмут споминів. *Лицар праці і обов'язку* : зб. присвячений пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. Торонто ; Нью-Йорк, 1983. С. 69–73.

Статті, замітки:

129. Антонович М. «Київська старина» (з приводу ювілеїв). *УІ*. 1983. Т. XX. Ч. 2–4 (78–80). С. 25–36.

130. Антонович М. Записна книжечка О. Жуковського з 1919 року. *УІ*. 1983. Т. XX. Ч. 2–4 (78–80). С. 149–161 (продовження у *УІ* за 1986 р.).

Рецензійні статті:

131. Антонович М. Нова праця про походження Руси (декілька зауважень з приводу першого тому праці проф. д-ра О. Прицака «*The Origin of Rus*», Cambridge, Mass., HURI. 1981. 926 p.). *УІ*. 1983. Т. XX. Ч. 2–4 (78–80). С. 162–168.

1984

Статті, замітки:

132. Антонович М. О. Кониський і М. Грушевський. *УІ*. 1984. Т. XXI. Ч. 1–4 (81–84). С. 48–63.

133. Антонович М. Справа Грушевського. *УІ*. 1984. Т. XXI. Ч. 1–4 (81–84).

С. 262–277 (продовження див. в УІ за 1985. Т. XXII. Ч. 1–4 (85–88). С. 201–211).

Праці за редакцією:

134. Introduction: Volodymyr Mijakovs'kyj. Володимир Міяковський. Недруковане й забуте. Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя новітня українська література / за ред. М. Антоновича Нью-Йорк, 1984. С. 15–19.

1985

Статті, замітки:

135. Антонович М. Д-р Олег Кандиба .УІ. 1985. Т. XXII. Ч. 1–4 (85–88). С. 46–48.

136. Антонович М. Недрукована стаття д-ра О. Кандиби. УІ. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1985. Т. XXII. Ч. 1–4 (85–88). С. 126–129.

137. Антонович М. Листівка О. Кандиби до Марини і Марка Антоновичів. УІ. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1985. Т. XXII. Ч. 1–4 (85–88). С. 147–148.

138. Антонович М. Листи О. Кандиби до Є. Онацького (підготував до друку М. Антонович). УІ. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1985. Т. XXII. Ч. 1–4 (85–88). С. 141–146.

Рецензійні статті:

139. Антонович М. Нова невдала концепція (кілька думок з приводу праці Г. Грабовича). УІ. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1985. Т. XXII. Ч. 1–4 (85–88). С. 221–227.

Рецензії, огляди:

140. Антонович М. Рец. на книгу: Г. Сергієнко. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. Київ : Наукова думка, 1983. 206 с. УІ. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1985. Т. XXII. Ч. 1–4 (85–88). С. 235–237.

141. Антонович М. Рец. на книгу: Luber S. Die Herkunft von Zaporoger Kosaken des 17. Jahrhunderts. Ost-europa-Institut an der Freien Universität Berlin. Slavistische Veröffentlichungen. Band 56. Berlin, Otto Harassowitz, Wiesbaden,

1983. 145 s. VI. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1985. Т. XXII. Ч. 1–4 (85–88). С. 241–242.

142. Антонович М. Рец. на книгу: George Luckyj, Panteleimon Kulish. A Sketch of His Life and Times. Boulder: East European Monographs. 1983. VIII+229 p. VI. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1985. Т. XXII. Ч. 1–4 (85–88). С. 229–233.

1986

Статті, замітки:

143. Антонович М. Вірш Т. Шевченка «Мій боже милий...» (у 125-ті роковини смерті Т. Г. Шевченка). VI. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1986. Т. XXIII. Ч. 3–4 (91–92). С. 23–32.

144. Антонович М. Записна книжечка О. Жуковського з 1919 року. VI. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1986. Т. XXIII. Ч. 1–2 (89–90). С. 75–86 ; 1986. Т. XXIII. Ч. 3–4 (91–92). С. 97–111.

Рецензійні статті:

145. Антонович М. Втрачений шанс. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / за ред Ю. Луцького, передмова Ю. Шевельова. УВАН у США. Нью-Йорк ; Торонто, 1984. 326 с. VI. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1986. Т. XXIII. Ч. 1–2 (89–90). С. 116–129.

Рецензії:

146. Антонович М. Рец. на книгу: Л. Винар. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 р. Українське Історичне Товариство. Серія «Грушевськіяна». Нью-Йорк ; Мюнхен ; Торонто, 1981. Ч. 2. 48 с. VI. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1986. Т. 23. Ч. 1–2 (89–90). С. 130–131.

147. Антонович М. Рец. на книгу: Ю. Пинчук. Исторические взгляды Н. И. Костомарова. Критический очерк. АН УССР. Институт истории. Киев : Наукова думка, 1984. 190 с. VI Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1986. Т. 23. Ч. 1–2 (89–90). С. 127–128.

148. Антонович М. Рец. на книгу: В. Сімович. Українське мовознавство.

Розвідки й статті / упор. Ю. Шевельов. *Українські студії Оттавського університету*. Оттава : University of Ottawa Press, 1981. № 4 і 6. Т. 1. 451 с. ; Оттава : University of Ottawa Press, 1984, Т. 2. 239 с. *VI*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1986. Т. XXIII. Ч. 3–4 (91–92). С. 153–154.

149. Антонович М. Рец. на книгу: *Ukrainische Romantik und Neuromantic vor dem Hintergrund der europäischen Literatur*. Herausgegeben von J. Wojko-Blochyn. Beiträge zur neueren Literaturgeschichte. Dritte Folge. Band 66. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1985, 152 s. *VI*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1986. Т. 23. Ч. 3–4 (91–92). С. 150–151.

1987

Статті, замітки:

150. Антонович М. Чеська література на сторінках «Студентського вісника». *Сучасність*. 1987. Ч. 2 (310). С. 79–84.

Рецензії, огляди:

151. Антонович М. Рец. на книгу: *Prezgląd Humanistyczny*. № 2/221, r. XXVIII, Warszawa, 1984. 180 p. *VI*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1987. Т. 24. Ч. 1–4 (93–96). С. 187–189.

1988

Статті, замітки:

152. Антонович М. Недруковані листи В. Б. Антоновича до Ф. К. Вовка. *VI*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1988. Т. XXV. Ч. 1–4 (97–100). С. 148–164 (продовження див. в «УІ» за 1989. Т. XXVI. Ч. 1–3 (101–103). С. 92–105).

Рецензії, огляди:

153. Антонович М. Рец. на книгу: *Київ шевченкових часів / автор-упор. С. Крашенінніков*. Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто : НТШ, 1984. 128 с. ; Г. Сергієнко. *Шевченко і Київ. Історико-біографічний нарис*. Київ : Дніпро, 1987. 326 с. *VI*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1988. Т. 25. Ч. 1–4 С. 203–204.

154. Антонович М. Рец. на книгу: В. Плачинда. Павло Гнатович Житецький. Київ : Наукова думка, 1987 206 с. *VI*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1988. Т. 25. Ч. 1–4. С. 207–208.

1989

Статті, замітки:

155. Антонович М. «ІАрхімед і Галілей» (Інтерпретація). *VI*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1989. Т. 26. Ч. 1–3 (101–103). С. 19–28.

156. Антонович М. Павло Чубинський (у 150-ті роковини з дня народження). *Календар-альманах «Нового шляху»*. Торонто, 1989. С. 106–111.

Рецензії, огляди:

157. Антонович М. Рец. на книгу: М. Брайчевський. Утвердження християнства на Русі. АН УРСР. Інститут археології. Київ : Наукова думка, 1988. 262 с. *VI*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1989. Ч. 1–3 (101–103). Т. 26. С. 148–150.

158. Антонович М. Рец. на книгу: George D. Knysh. Eastern Slavs and the Millennium of 1988. Winnipeg, Central Jubilee Committee of the Ukrainian Catholic Church, 1987. 31 p. *VI*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1989. Т. 26. Ч. 1–3 (101–103). С. 152–153.

1990

Публіцистика:

159. Антонович М. Українська Біблія (у 150-ті роковини видання «Кобзаря»). *Календар-альманах «Нового шляху»*. Торонто, 1990. С. 93–100.

1991

Статті, замітки:

160. Антонович М. До дискусії навколо М. С. Грушевського. *VI*. Нью-Йорк ; Торонто ; Київ ; Львів ; Мюнхен, 1991/1992. Т. XXVIII/XXIX. Ч. 3–4 (110–

111) / 1–4 (112–115). С. 370–379.

161. Антонович М. Михайло Грушевський в листуванні Івана Франка. *УІ*. Нью-Йорк ; Київ ; Торонто ; Мюнхен ; Львів, 1991/1992. Т. XXVIII/XXIX. Ч. 3–4 (110–111) / 1–4 (112–115). С. 293–300.

162. Антонович М. Омелян Сенік і Микола Сціборський. *Календар-альманах «Нового шляху» на 1991 рік*. Торонто, 1991. С. 70–76.

163. Антонович М. Століття поселення українців у Канаді. *УІ*. Нью-Йорк ; Київ ; Торонто ; Мюнхен ; Львів, 1991. Т. XXVIII. Ч. 1–2 (108–109). С. 37–38.

Рецензії, огляди:

164. Антонович М. Рец. на книгу: Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Т. ССХХІ: Праці філологічної секції. Львів, 1990. 381 с. *УІ*. Нью-Йорк ; Київ ; Торонто ; Мюнхен ; Львів, 1991. Т. XXVIII. Ч. 1–2 (108–109). С. 179–182.

165. Антонович М. Рец. на книгу: Тієї слави козацької повік не забудем. Історико-краєзнавчі нариси про пам'ятні місця Дніпропетровщини періоду Визвольної війни українського народу 1648–1954. Дніпропетровськ : Промінь, 1989. 118 с. *УІ*. Нью-Йорк ; Київ ; Торонто ; Мюнхен ; Львів, 1991. Т. XXVIII. Ч. 1–2 (108–109). С. 192–193.

166. Антонович М. Рец. на книгу: Самі про себе. Автобіографії видатних українців ХІХ-го століття / за ред. Ю. Луцького. Нью-Йорк : УВАН, 1989. 327 с. *УІ*. Нью-Йорк ; Київ ; Торонто ; Мюнхен ; Львів, 1991. Т. XXVIII. Ч. 1–2 (108–109). С. 196–197.

167. Антонович М. Рец. на книгу: Daniel Beauvois. Le noble, le serf et le revisor. La noblesse polonaise entre le tsarisme et les masses ukrainiennes (1831–1863). Paris, Editions des Archives Contemporaines, 1985. 365 p. ; Daniel Beauvois, Polacy na Ukrainie 1831–1863. Szlachta Polska na Wolyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. Z francuskiego przelozyli Ewa i Krysztof Rutkowscy. Paryz, Instytut Literacki, 1987. Biblioteka “Kultury”, tom 425. 290 s. *УІ*. Нью-Йорк ; Київ ; Торонто ; Мюнхен ; Львів, 1991. Т. XXVIII. Ч. 1–2 (108–109). С. 193–

195.

1992

Статті, замітки:

168. Антонович М. Спомини Яна Мйодушевського про Володимира Антоновича і Тадея Рильського. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ: Наукова думка, 1992. Вип. 1. Т.4. С. 278–284.

169. Антонович М. Шевченко і громади. *Слово і час* : журнал інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України та спілки письменників України. 1992. № 3. С. 35–37.

Рецензії, огляди:

170. Антонович М. Трагедія Великої людини. Декілька думок з приводу книжки: Зиновій Книш. Ярослав Барановський. Париж, 1990, 132 с. *Самостійна Україна*. 1992. Р. XLIV. Ч. 2/443. С. 50–54.

1993

Статті, замітки:

171. Антонович М. Олександр Кониський. 125 років київської української академічної традиції (1961–1986) / за ред. М. Антоновича. Нью-Йорк, 1993. С. 181–195.

172. Антонович М. До вступної статті П. Толочка в «Київській старовині». VI. Нью-Йорк ; Торонто ; Київ ; Львів ; Мюнхен, 1993. Т. XXX. Ч. 1–4 (116–119). С. 185–191.

173. Антонович М. Передмова. 125 років Київської української академічної традиції 1861–1986. Нью-Йорк, 1993. С. 7–12.

174. Антонович М. Передне слово. *Українська культура* : лекції за ред. Д. Антоновича. Київ : Либідь, 1993. С. 14–15.

Публіцистика:

175. Антонович М. У 75-річчя Української державности (декілька міркувань

на актуальні теми). *Календар-альманах «Нового шлях»*. Торонто, 1993. С. 31–39.

Спомини:

176. Антонович М. З династії славетних Антоновичів: Інтерв'ю Марка Антоновича для «Старожитностей». *Старожитності*. 1993. № 19/24. С. 24–27.

Енциклопедичні гасла:

177. Антонович М. Narizhny, Symon. *Encyclopedia of Ukraine* / edit. by D. H. Struk. Toronto ; Buffalo ; London : University of Toronto press incorporated, 1993. Vol. III: L-Pf. S. 532.

178. Антонович М. Ukrain's'kyi istoryk. *Encyclopedia of Ukraine* / edit. by D.H. Struk. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto press incorporated, 1993. Vol. V: S-Z. S. 481.

Праці за редакцією:

179. 125 років київської української академічної традиції (1961–1986) / за ред. М. Антоновича. Нью-Йорк, 1993. 642 с.

Рецензії, огляди:

180. Антонович М. Рец. на книгу: П. Федака. Нарис історії товариства «Просвіта» Карпатської Русі-України (1920–1939). Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта». VI. Нью-Йорк ; Торонто ; Київ ; Львів ; Мюнхен, 1993. Р. 30. Ч. 1–4 (116–119). С. 216–217.

181. Антонович М. Рец. на книгу: Карпати́ка – Карпатика. Актуальні проблеми історії і культури Закарпаття. Випуск I. Ужгородський державний університет. Центр Карпатики при історичному факультеті УжДУ. Ужгород, 1992. 198 с. VI. Нью-Йорк ; Торонто ; Київ ; Львів ; Мюнхен, 1993. Р. 30. Ч. 1–4 (116–119). С. 217–221.

1994

Статті, замітки:

182. Антонович М. Значення Громад раннього періоду (1859–1963) для дальшого розвитку українського національного руху. Другий міжнародний конгрес українців, Львів, 22–28 серпня 1993 р. : доповіді і повідомлення. Львів, 1994. Ч. 1: Історія. С. 194–195.

183. Антонович М. Три недруковані листи С. В. Петлюри. *VI*. Нью-Йорк ; Торонто ; Київ ; Львів ; Мюнхен, 1994. Т. XXXI. Ч. 1–4 (120–123). С. 286–290.

Рецензії, огляди:

184. Антонович М. Рец. на книгу: Detlef Brandes. Von den Zaren adoptiert. Die deutschen Kolonisten und die Balkansiedler in Neurussland und Bessarabien 1751–1914. Schriften des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte. München, R. Oldenbourg verlag, 1993. X+549 s. *VI*. Нью-Йорк ; Торонто ; Київ ; Львів ; Мюнхен, 1994. Т. XXXI. Ч. 1–4 (120–123). С. 337–339.

185. Антонович М. Рец. на книгу: Geschichte der Ukraine. Herausgegeben von Frank Golczewski. Vandenhoeck&Ruprecht in Göttingen, 1993. 335 s. *VI*. Нью-Йорк ; Торонто ; Київ ; Львів ; Мюнхен, 1994. Т. XXXI. Ч. 1–4 (120–123). С. 316–319.

1995

Статті, замітки:

186. Антонович М. Національно-політичні наслідки постанови Кирило-Методіївського братства. *Генеза. Філософія. Історія. Політологія*. Київ : Вид-во «Генеза», 1995. С. 135–140.

187. Антонович М. 50-річчя Української Вільної Академії Наук. *VI*. Нью-Йорк ; Торонто ; Київ ; Львів ; Мюнхен, 1995. Т. XXXII. Ч. 1–4 (124–127). С. 73–81.

188. Антонович М. Характеристика Б. Хмельницького у Грабянки і Лівія. *VI*. Нью-Йорк ; Торонто ; Київ ; Львів ; Мюнхен, 1995. Т. XXXII. Ч. 1–4 (124–127). С. 165–166.

Рецензії, огляди:

189. Антонович М. Рец. на книгу: Arkady Joukovsky. Histoire de l'Ukraine. Preface d'Alaine Besancon. Aux edition du Dauphin. France, 1993, P. VI+288. VI. Нью-Йорк ; Торонто ; Київ ; Львів ; Мюнхен, 1995. Т. XXXII. Ч. 1–4 (124–127). С. 325–327.

1996

Статті, замітки:

190. Антонович М. Значення міжнародного конгресу українців. *Новини з академії*. 1996. Ч. 20. С. 1.

Рецензії, огляди:

191. Антонович М. Рец. на книгу: Новий збірник УВАН. Життєвий досвід українців у Канаді: Рефлексії / за ред.: О. Геруса, І. Герус-Тарнавської і С. Ярмуся. УВАН. Вінніпе, 1994. 379 с. (Паралельна назва англійською мовою: The Ukrainian Experience in Canada: Reflections). *Сучасність. Література, наука, мистецтво, суспільне життя*. Київ, 1996. № 6. С. 147–149.

1997

Статті, замітки:

192. Антонович М. Бл. пам. Володимир Маруняк (1913–1997). VI. Нью-Йорк ; Торонто ; Київ ; Львів ; Мюнхен, 1997. Т. XXXIV. Ч. 1–4 (132–151). С. 329–330.

193. Антонович М. На роздоріжжях наукової діяльності. *Новини з академії*. 1997. Ч. 21. С. 1.

Праці за редакцією:

194. Від редактора. Федір Кіндратович Вовк (1847–1918). Дослідження. Спогади. Бібліографія / за ред. М. Антоновича. Нью-Йорк, 1997. С. 7–9.

1998

Статті, замітки:

195. Антонович М. Коли постали громади? *Київська старовина*. 1998. № 2. С. 28–49.

196. Антонович М. З історії громад на рубежі 1850–1860-х років. *Київська старовина*. 1998. № 2. С. 49–84.

1999

Статті, замітки:

197. Антонович М. О. Олесь (Олександр Іванович Кандиба). Самостійна Україна. 1999 (жовтень–грудень). Р. LI (51). Ч. 4/474. С. 3–11.

198. 50-річчя Української вільної академії наук. *Науковий збірник УВАН у США (1945–1950–1995)* / за ред. М. Антоновича. Нью-Йорк, 1999. Т. IV. С. 9–31.

199. Документи про участь Шварцбарда в комуністичній ячейці в Парижі (підготували до друку М. Антонович, Р. Сербин). *Науковий збірник УВАН у США (1945–1950–1995)*. Нью-Йорк, 1999. Т. IV. С. 334–346.

200. Євген Чикаленко. Уривок із моїх споминів за 1917 рік / упор. М. Антонович. *Науковий збірник УВАН у США (1945–1950–1995)* / за ред. М. Антоновича. Нью-Йорк, 1999. Т. IV. С. 251–263.

201. Листи Дмитра Чижевського до Євгена Маланюка / упор. М. Антонович, Т. Скрипка. *Науковий збірник УВАН у США (1945–1950–1995)*. Нью-Йорк, 1999. Т. IV. С. 390–405.

Праці за редакцією:

202. Науковий збірник УВАН у США (1945–1950–1995) / за ред. М. Антоновича. Нью-Йорк, 1999. Т. IV. 428 с.

2000

Статті, замітки:

203. Антонович М. Декілька зауважень до Шевченкового вірша «Не нарікаю

я на Бога». *Сучасність*. 2000. № 5. С. 115–118.

2004

Спогади:

204. Антонович М. Жмут спогадів про Олену Телігу. *Олена Теліга. Листи. Спогади* / упор. Н. Миронець. 2-ге вид., випр. Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2004. С. 317–319. (Передрук із «Самостійної України», 1976. Ч. 1–2 (січень–лютий). С. 28–30).

205. Антонович М. Моя остання зустріч з О. Ольжичем. *Самостійна Україна*. 2004. Р. LVI (56). Ч. 3/439. С. 5–6.

Публіцистика:

206. Антонович М. 75 років Організації українських націоналістів. *Самостійна Україна*. 2004. Ч. 1 (491). Р. 56. С. 3–6.

2005

Статті, замітки:

207. Антонович М. З наукової лябораторії Ярослава Пастернака. *УІ*. Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Острог ; Торонто ; Париж, 2005. Т. XLII. Ч. 2–4 (166–168). С. 114–122.

Праці за редакцією:

208. Євген Чикаленко. Щоденник 1919–1920 / за ред.: В. Верстюка, М. Антоновича. Київ ; Нью-Йорк : Вид-во ім. О. Теліги, 2005. 639 с.

2006

Статті, замітки:

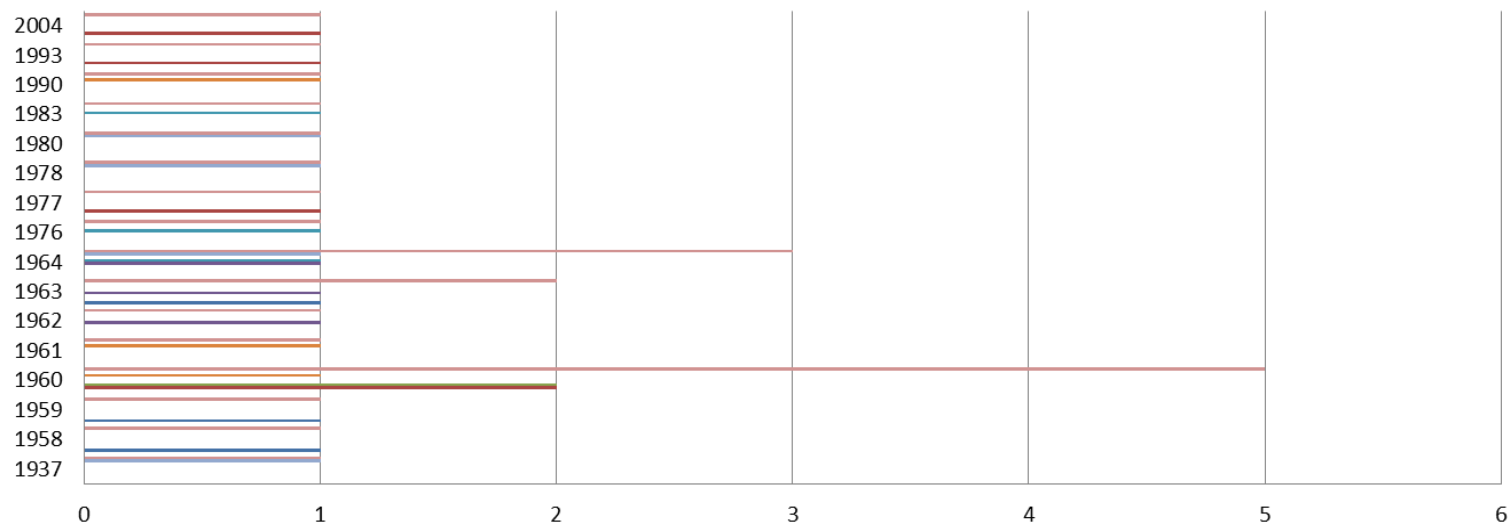
209. Антонович М. Традиції української державности і незалежности від Хмельницького до XX ст. *УІ*. Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Острог ; Торонто ; Париж, 2006. Т. XLIII. Ч. 1–3 (169–171). С. 71–77.

2007

Статті, замітки:

210. Антонович М. О. Ольжич – якого не знаємо. *УІ*. Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Острог ; Торонто ; Париж, 2007–2008. Т. XLIV/XLV. Ч. 3–4 (175–176) / 1–2(177–178). С. 81–84.

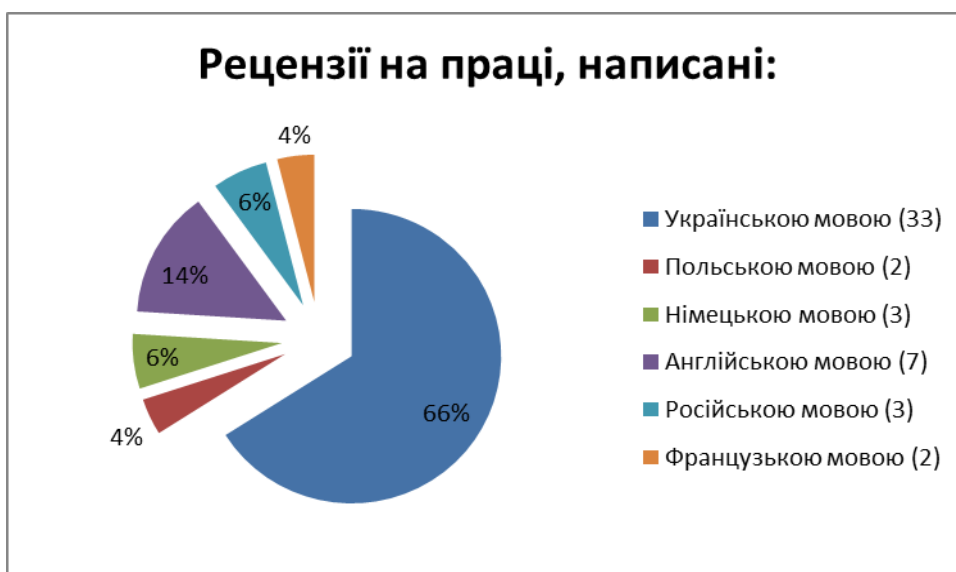
Додаток Б. Тематичне співвідношення публікацій та графік наукової активності М. Антоновича (Опрацьовано автором (на основі аналізу публікацій М. Антоновича))

	1937	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1976	1977	1978	1980	1983	1990	1993	2004
■ Всього	1	1	1	5	1	1	2	3	1	1	1	1	1	1	1	1
■ Інші	1							1			1	1				
■ Шевченкознавство				1	1									1		
■ Біографічні замітки								1	1				1			
■ Політологічні дискурси						1	1	1								
■ Наука в діаспорі				2												
■ Націоналізм як явище				2						1					1	1
■ Мовознавство, літературознавство		1	1				1									

Додаток В

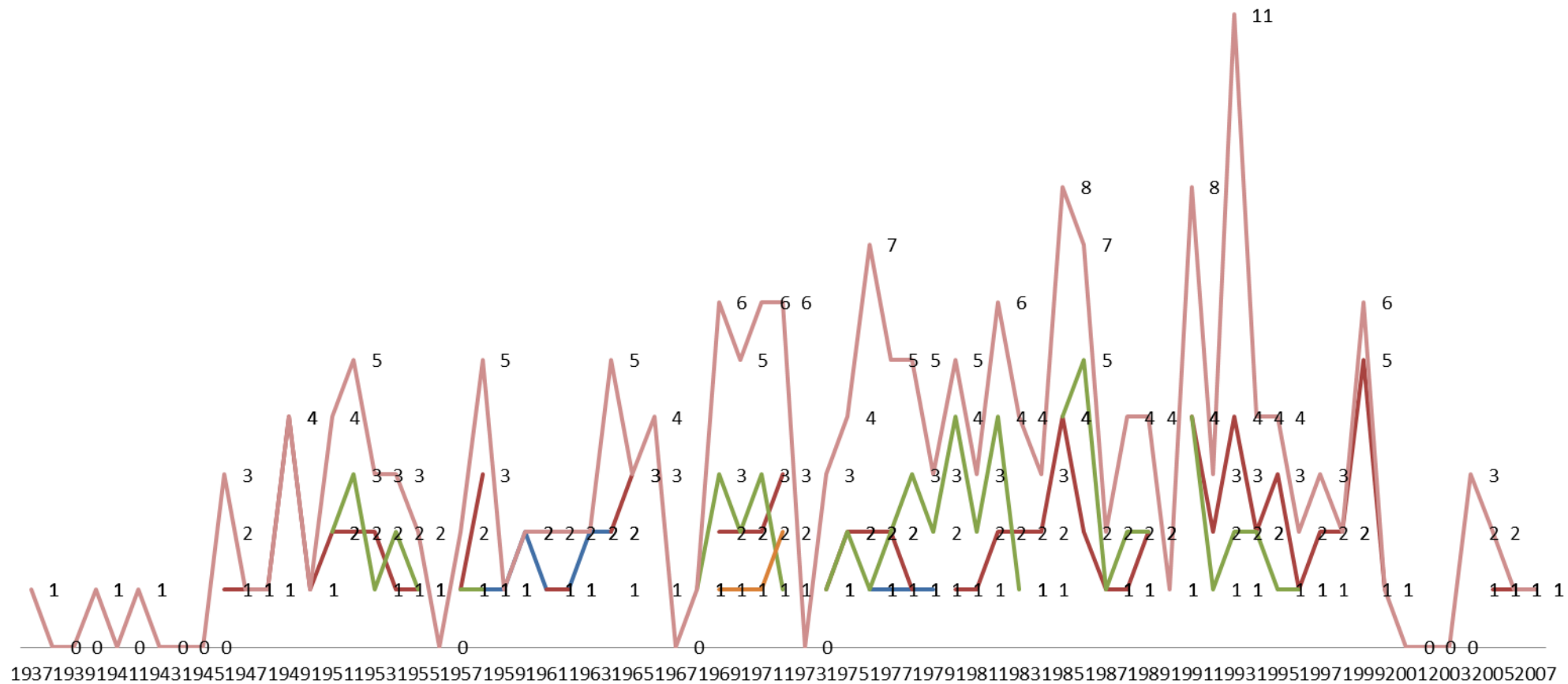
Тематичне співвідношення рецензій та оглядів М. Антоновича (за критерієм кількості публікацій)⁵⁷⁸

Додаток Г. Тематичне співвідношення публіцистичних праць М. Антоновича (за критерієм кількості публікацій).

(Опрацьовано автором (на основі аналізу публікацій М. Антоновича))

Публіцистика Статті, замітки Рецензії Окремі видання Переклади Праці за ред. Та упорядкуванням Інше Всього

Додаток Д

Джерело:

Атаманенко А. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність.

Острог : Національний університет «Острозька академія», 2010.

Фотоархів. Без номера. По порядкувому рахунку с. 684.

Додаток Ж

Список публікацій здобувача

*Статті у виданнях, унесених до наукометричних баз даних,
закордонних і фахових виданнях:*

1. Годжал С. Становлення Марка Антоновича як громадсько-політичного діяча та вченого. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2018. Вип. 27: На пошану Володимира Трофимовича. С. 62-67.
2. Годжал С. Слов'язознавство у творчості Марка Антоновича. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ, 2019. Вип. 142 (3). С. 42-45.
3. Годжал С. Праця Марка Антоновича в Українській вільній академії наук (США). *Науковий журнал «Universum Historiae et Archeologiae»*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 184-193.
4. Годжал С. Діяльність М. Антоновича в Студентському товаристві національного солідаризму «Зарево». *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 29. С. 40-49.

Публікації, що додатково відображають результати дисертаційного дослідження:

5. Годжал С. Наукові праці Марка Антоновича на сторінках «Українського історика». *Українська діаспора: проблеми дослідження: тези доповідей VIII Міжнародної наукової конференції, 27–28 вересня 2016 р., м. Острог*. С. 175-177.
6. Годжал С. М. Грушевський у дослідженнях М. Антоновича. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог)*. Міністерство освіти і науки України; Національний університет «Острозька академія»; Українське

історичне товариство. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 78-83.

7. Годжал С. Наукова спадщина Марка Антоновича. *«Перспективи розвитку сучасної науки»* (м. Київ, 29-30 вересня 2017 р.). Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 88-92.

8. Годжал С. Співпраця Марка Антоновича та Любомира Винара в Українському Історичному Товаристві. *«Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції»* (м. Херсон, 22-23 вересня 2017 р.). Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 6-9.